

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

*Усі примірники дисертації
ідентичні за змістом.
Томова спеціалізованої вченої
ради ДФ 64.051.065*

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Віталій Сергій
ШЕВЧЕНКО ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ

УДК 340.15:930(477)«1700/1917»

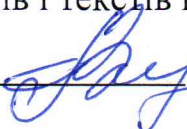
ДИСЕРТАЦІЯ

«НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАКРІПЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)»

Спеціальність 081 – «Право»
(Галузь знань 08 – «Право»)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

 О. В. Шевченко

Науковий керівник: Кагановська Тетяна Євгеніївна, доктор юридичних наук,
професор, Заслужений юрист України

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Шевченко О. В. Нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право (галузь знань 08 – Право). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації на підставі аналізу нормативно-правових актів, чинних на українських теренах, що у досліджуваний період входили до складу Російської імперії, вітчизняної та іноземної наукової літератури, архівних документів та інших писемних джерел комплексно досліджено нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст).

В роботі здійснено теоретичне узагальнення історичного досвіду нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.). Дослідження цієї важливої наукової проблеми надало можливість обґрунтувати авторське концептуальне бачення тенденції тогочасного поширення на терени України правових традицій Московського царства.

Удосконалено періодизацію розвитку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях, де виокремлено два етапи. Перший хронологічно приблизно охоплює перші три чверті XVIII ст. і може бути охарактеризований як етап остаточного визначення вектору політики Московської держави (Російської імперії) щодо українських земель та її нормативного закріплення, розбудови організаційних засад. Другий (кінець XVIII – початок XX ст.) характеризується еволюцією нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях, яка виявлялася у правовому забезпеченні інтересів Російської імперії в перебігу кодифікації українського

права, розвитку правових основ мовної, культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях, протидії діяльності українських партій та громадських організацій.

Наголошено, що вже з середини XVII, і особливо протягом усього наприкінці XVIII ст. землі Лівобережної України зазнавали політичних та соціально-економічних трансформацій. Відбулися кардинальні зміни у напрямку централізації. Знищуючи державницькі традиції України-Гетьманщини московський уряд здійснював політику поступової інкорпорації, що знаходило вияв, насамперед, у запровадженні в 1709 р. посади комісара при гетьмані, який здійснював контроль за його діяльністю, а також за старшиною та козаками. Тоді ж гетьманську столицю було переміщено на самий кордон з Московією – до м. Глухів.

З'ясовано, що впроваджувані зміни були спрямовані на створення ефективного механізму централізованої абсолютистської держави. Вже в 1710 р. у Преамбулі до «Пактів і конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» П. Орлика констатовано наявність «деспотичного московського правління», відзначено утиски й обмеження з боку російського уряду та навіть замаху на скасування прав і вольностей українців, що були обумовлені попередніми угодами.

Висвітлено, що імперська політика ґрунтувалася на новому нормативному підґрунті, що докорінно змінювало статус України та відносини у різноманітних сферах державно-правового життя українського населення.

Конкретизовано, що серед основних віх реалізації політики Російської імперії визначне місце мало заснування в 1722 р. Першої Малоросійської колегії, до компетенції якої формально було віднесено контроль за тим, щоб «старшина не обтяжувала козаків», але насправді на неї покладалися широкі повноваження щодо управління Україною, запровадження в 1734 р. Правління гетьманського уряду; остаточне знищення Катериною II в 1764 р. інституту гетьманства та скасування в 1781 р. полкового адміністративного

устрою Гетьманщини, видання Жалуваної грамоти містам 1785 р., якою на українські міста було поширено російське законодавство, що фактично означало знищення міського самоврядування, яке до того часу існувало в Україні; ліквідація Малоросійської колегії та розповсюдження 1786 р. на українські терени загальноімперської губернської системи місцевого управління.

Досліджено процеси активізації протягом XVIII ст. політики захоплення Російською імперією територій, які належали іншим державам. Зокрема, внаслідок розподілів Речі Посполитої 1772, 1793 та 1795 рр. відбулася інкорпорація імперією земель Правобережжя України та частини етнічної Польщі. Офіційна російська історіографія доволі часто при цьому декларувала «добровільність» приєднання територій. Васальна залежність поступово перетворювалася на колоніальну. Центральний апарат імперської влади поступово усував від управління підкореними територіями представників місцевої аристократії.

Показано, що головними рисами національної політики щодо підкорених територій упродовж XVIII – початку XIX ст. було оголошення земель підкорених народів такими, що перебувають у верховному володінні імперії; закріпачення до того часу вільного населення; надання пільг тій частині місцевої аристократії, яка погоджувалася на «вірнопідданство». Означені риси певним чином еволюціонували та мали відмінності по регіонах, але в цілому лишалися незмінними

Підтверджено, що наприкінці XVIII ст. на українських землях, які перебували під контролем Росії, цілковито запанували соціальні, адміністративні, правові, відносини, притаманні іншим частинам імперії. Імперський уряд домогся цього за рахунок урізноманітнення підходів до різних частин суспільства, насамперед, обмеження прав козацтва та надання прав козацькій старшині й українській шляхті, а також запровадження обмежень у правовому становищі старшини стосовно державної влади й водночас відкриття для неї шляхів для особистого збагачення.

Наголошено, що державно-правова політика Російської імперії в Україні протягом другої половини XVIII – початку XIX ст. пройшла істотну еволюцію – від уніфікаційних дій, загалом, притаманних правовій природі будь-якої імперії, до відверто дискримінаційних кроків проти українців, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації.

З'ясовано, що політика, спрямована на видалення з культурного простору української мови зумовлювала й культурну імперську політику, що з 80-х років набула характеру нівелювання культурних відмінностей українців та росіян. Втім, такі аспекти скеровувались лише підзаконними нормативними актами. До того ж, суперечливими і непослідовними.

Обґрунтовано, що імперська релігійна політика базувалася на аномальних, протиправних засадах невизнання права на релігійне самовизначення особи, утилітарне використання релігії, перетворення церкви на знаряддя світської політики.

Доведено, що правове регулювання діяльності політичних партій пройшло шлях від повного заперечення їх права на існування до легалізації під впливом Першої російської революції. При чому, незалежно від загального спрямування державної політики, поглядів окремих фахівців імперських спецслужб, що пропонували відмежовувати опозиційні рухи від революційних, українські партії завжди рахувались серед найбільш небезпечних для цілісності держави, незалежно від їхньої дійсної чи задекларованої мети.

Ключові слова: імперська політика, право, місцеві органи влади, організаційні основи, Російська імперія, українські губернії.

ABSTRACT

Shevchenko O. V. Normative and legal consolidation of the Russian imperial policy on the Ukrainian lands (XVIII - the beginning of the XX century). – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy Degree in Law, Speciality 081 – Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

In the dissertation, on the basis of the analysis of normative legal acts operating on the Ukrainian territories which in the studied period were a part of the Russian empire, domestic and foreign scientific literature, archival documents and other written sources the normative-legal fixing of the Russian imperial policy on the Ukrainian lands during XVIII – early twentieth century).

The paper provides a theoretical generalization of the historical experience of normative and legal consolidation of Russian imperial policy in the Ukrainian lands (18th – early 20th centuries). The study of this important scientific problem provided an opportunity to substantiate the author's conceptual vision of the trend of the then spread to the legal traditions of the Moscow Empire.

The periodization of the development of normative and legal consolidation of the Russian imperial policy on the Ukrainian lands has been improved, where two stages have been singled out. The first chronologically covers approximately the first three quarters of the eighteenth century. and can be characterized as a stage of final determination of the vector of policy of the Moscow state (Russian Empire) on the Ukrainian lands and its normative consolidation, development of organizational principles. The second (late eighteenth – early twentieth century.) Characterized by the evolution of legal consolidation of Russian imperial policy in the Ukrainian lands, which manifested itself in the legal support of the interests of the Russian Empire during the codification of Ukrainian law, development of legal bases of language, cultural and religious policy of the Russian Empire. lands, opposition to the activities of Ukrainian parties and public organizations.

It is emphasized that since the middle of the XVII, and especially throughout the end of the XVIII century. the lands of the Left Bank of Ukraine underwent political and socio-economic transformations. There have been radical changes in the direction of centralization. It was found that the implemented changes were aimed at creating an effective mechanism of a centralized absolutist state.

The processes of activation during the eighteenth century are studied. policy of seizure by the Russian Empire of territories belonging to other states. It is shown that the main features of the national policy on the conquered territories during the eighteenth - early nineteenth century. there was a declaration of the lands of the conquered peoples as being in the supreme possession of the empire; enslavement of the then free population; granting benefits to the part of the local aristocracy that agreed to «loyalty». It is confirmed that at the end of the eighteenth century. in the Ukrainian lands, which were under the control of Russia, completely dominated the social, administrative, legal, relations inherent in other parts of the empire.

It is emphasized that the state and legal policy of the Russian Empire in Ukraine during the second half of the XVIII – early XIX centuries. has undergone a significant evolution - from unification actions, in general, inherent in the legal nature of any empire, to openly discriminatory steps against Ukrainians, due to the chauvinistic orientation that accompanied the process of formation of the political Russian nation.

It was found that the policy aimed at removing the Ukrainian language from the cultural space also conditioned the cultural imperial policy, which from the 1980s took on the character of leveling the cultural differences between Ukrainians and Russians. However, such aspects were guided only by bylaws.

Keywords: imperial policy, law, local authorities, organizational bases, Russian Empire, Ukrainian provinces.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шевченко О. В. Формування політики московської держави щодо українських земель та її нормативне закріплення у середині 50-х – кінці 60-х рр. XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2018. Вип.26. С.180-183.

2. Шевченко О. В. Спроба правового закріплення інтересів самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2020. Вип.29. С.67-75.

3. Шевченко О. В. Еволюція правового закріплення мовної політики Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. Вип.4 (79). С.15-26.

4. Shevchenko O. Legal basis of the cultural and religious policy of the Russian empire in the Ukrainian land. *Visegrad journal of human rights.* 2021. № 1. P. 332-337.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шевченко О.В. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»:* Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С.514-517.

2. Шевченко О. В. «Суд і розправа в справах малоросійських»: спроба кодифікації українського права у третій чверті XVIII ст. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації.* 19 квітня 2019 р., м. Харків. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С.316-319.

3. Шевченко О. В. Уніфікація державного апарату та права України-Гетьманщини як засіб ліквідації її автономії: історико-правова розвідка. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends: International scientific and development conference: conference proceedings, October 30-31, 2020*. Lublin: Izdevnieciba "Baltia Publishsing", 2020. P.76-79.

4. Шевченко О. В. Правове закріплення російської імперської політики на українських землях у роки Першої світової війни. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичний досвід у правотворчості та державному будівництві» 26 березня 2021 року: Програма і тези доповідей / Відп. за випуск І. Б. Усенко, О. М. Головка; Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Київ – Харків, 2021. 30 с.*

5. Шевченко О. В. Ліквідація автономії Гетьманщини наприкінці XVIII століття: транзиція до статусу регіону імперії. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрямки, значення для України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 112-114.

ЗМІСТ

Вступ.....	12
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	24
1.1. Історіографія за темою дослідження	24
1.2. Джерельна база дослідження	37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	44
Висновки до розділу 1.....	51
Розділ 2. СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ПЕРШІ ТРИ ЧВЕРТІ XVIII СТ.).....	54
2.1. Формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правове закріплення (друга половина XVII – початок XVIII ст.).....	54
2.2. Правове закріплення діяльності Малоросійських колегій	73
2.3. Перші спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.	91
2.4. Поширення російського імперського законодавства на українські землі у першій половині XVIII ст.	107
2.5. Ліквідація Гетьманщини, уніфікація державного апарату та права	115
Висновки до розділу 2.....	124
Розділ 3. ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.).....	126
3.1. Правове забезпечення інтересів Російської імперії у перебігу кодифікації українського права другої половини XVIII – першої половини XIX ст.....	126
3.2. Генеза правового закріплення мовної політики Російської імперії на українських землях	138

3.3. Правові основи культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях	157
3.4. Правові засади протидії діяльності українських партій та громадських організацій у другій половині XIX – початку XX ст.	171
3.5. Особливості російської імперської політики на українських землях у роки революції 1905 – 1907 рр. та Першої світової війни.....	183
Висновки до розділу 3.....	196
Висновки	199
Список використаних джерел	202
Додатки	242

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Кардинальні, а в певних аспектах – і докорінні зміни у політичному та соціально-економічному житті українського суспільства, які відбулися протягом останніх років, суттєвим чином вплинули на розвиток вітчизняної держави та права. Збройна агресія Росії проти України, що розпочалася 20 лютого 2014 року з військової операції Збройних Сил РФ із захоплення частини території України – Кримського півострова, фактична окупація частини Донбасу надали поштовх до гуртування українського суспільства. Москва не змогла досягнути своєї стратегічної мети й, бодай частково, відновити «російську імперію», утримавши Україну в сфері свого впливу. Навпаки, відтоді й надалі триває її розвиток як європейської держава, яка відповідно до норми, закріпленої в Конституції, рухається до членства в структурах ЄС і НАТО.

Прогресивний розвиток будь-якого народу на певному етапі супроводжується зростанням національної самосвідомості. Саме такий період нині переживає Україна. В цьому процесі важливим є й ставлення до свого минулого, відповідне трактування історичних подій. Становлення в Україні розвиненого громадянського суспільства та розбудова на основі Конституції України дійсно незалежної демократичної правової держави вимагають докорінного концептуального переосмислення вітчизняних процесів розвитку держави і права, зокрема, нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст.

Процеси конструктивної модернізації всього механізму української держави (а в багатьох випадках і фактичної побудови його заново) відбуваються на тлі складних суспільних відносин, розмаїття поглядів і оцінок вибору держави. Чималим є спектр політичних сил, які, хоча й замасковано, але фактично не вважають за можливе саме існування незалежної України. Небезпечні мрії повернути колесо історії назад,

повернутися до минулого, мають одним з проявів ностальгію за імперією, «сильною рукою», здатною «навести порядок». Привабливість патерналістської моделі міждержавних відносин разом із авторитарними методами державного управління, диктатурою залишається в суспільстві, на жаль, доволі високою, особливо серед старшої вікової групи та малоосвічених прошарків населення. Використовуючи це, наголошуючи на вадах молодій українській демократії, її недоречностях і протиріччях, деякі політичні сили ставлять під сумнів саму можливість існування нашої держави без опіки «старшого брата» – Росії.

У вивченні еволюції держави і права України досі ще лишаються доволі помітні лакуни внаслідок недостатньої уваги до вітчизняної історії під час російського панування. Вже з другої половини XVII ст. імперська Росія почала позбавляти гетьманську Україну ознак державності та здійснювати її русифікацію. Після повалення самодержавства самостійна Україна знов відновилася, але вона не змогла висковзнути з силового поля імперії, що була відтворена більшовиками. Нинішні лідери Росії діють з тією ж самою метою.

Отже, як показує практика, сучасні проблеми у галузі правового закріплення міждержавних відносин вимагають знання історії. При цьому слід враховувати як позитивний досвід, так і минулі недоліки. Вивчення досвіду нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст. має особливе значення в сучасній геополітичній ситуації при створенні будь-яких форм союзів України з іншими державами та розробці нормативно-правових документів, що регламентують їхню діяльність. Це впотужнює актуальність дослідження форм попередніх російсько-українських відносин.

Актуальність дослідження даної теми посилюється і завдяки здійсненому автором аналізу стану її наукової розробленості, внаслідок чого було встановлено відсутність спеціальних комплексних історико-правових наукових праць подібного характеру. Таким чином, відчувається нагальна

потреба у здійсненні дослідження, що надавало б цілісне уявлення про політику Російської імперії відносно українських земель у вказаний період, а також її відповідне організаційно-правове забезпечення.

Теоретичною основою роботи стали праці науковців різних часів від другої половини XIX і до початку XXI ст. Серед них, зокрема, виокремимо роботи таких дослідників як Б. В. Бернадський, І. Й. Бойко, М. Ю. Бурдін, О. А. Гавриленко, В. Д. Гончаренко, О. М. Головка, В. А. Греченко, В. М. Єрмолаєв, В. Є. Кириченко, В. В. Мурза, М. В. Никифорак, В. В. Россіхін, Б. Й. Тищик, І. Б. Усенко, А. Є. Шевченко, О. Н. Ярмиш та інші.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконане на кафедрі державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у межах теми НДР: «Актуальні проблеми історії права і держави, правових вчень та української правової думки». Державна реєстрація № 0118U000623.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є виявлення закономірностей та історико-правових особливостей нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.).

Визначена мета зумовила необхідність вирішення таких *завдань*:

- встановити ступінь наукової дослідженості проблеми, задля чого проаналізувати історико-правову літературу, джерельну базу, особливо нормативно-правові акти та архівні матеріали, у яких відображено специфіку нормативного закріплення політики, яку здійснювала Російська імперія на українських теренах протягом XVIII – початку XX ст.;
- розкрити основні методологічні підходи щодо дослідження нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях;

– охарактеризувати процес формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правове закріплення у другій половині XVII – на початку XVIII ст.;

– виявити тенденції деяких змін у векторі імперської політики, а також окреслити тенденції трансформації правового статусу українських земель протягом означеного проміжку часу;

– показати перші спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. та охарактеризувати процеси поширення російського імперського законодавства на українські землі у першій половині XVIII ст.;

– з'ясувати соціально-правові умови ліквідації Гетьманщини та уніфікації державного апарату і права;

– виявити характерні риси та особливості правового забезпечення інтересів Російської імперії у перебігу кодифікації українського права другої половини XVIII – першої половини XIX ст.;

– на підставі системного аналізу положень законодавчих та інших нормативно-правових актів, архівних матеріалів, історико-правової та історичної літератури розкрити характерні риси та визначити особливості генези правового закріплення мовної, культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях;

– висвітлити правові засади протидії діяльності українських партій та громадських організацій у другій половині XIX – початку XX ст.

Об'єктом дослідження є російська політика на українських землях протягом XVIII – початку XX ст.

Предметом дослідження є нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.).

Хронологічні рамки обумовлені поставленими завданнями дослідження і визначені періодом активного розроблення та практичного

втілення нормативно-правових основ закріплення російської імперської політики на українських землях. Це XVIII – початок XX ст. Досліджуваний проміжок часу відповідає існуючій у вітчизняній історико-правовій науці періодизації. Водночас, в окремих випадках автор свідомо виходить за нижню хронологічну межу щоб для більшої об'єктивності досягнених результатів показати специфіку ранньої стадії формування ставлення Московського царства до українських земель та особливості його нормативно-правового закріплення в другій половині XVII ст., коли підгрунття російської колонізаційної політики лише закладалося.

Територіальні рамки дослідження охоплюють українські землі, які на той час були включені до складу Російської імперії, – це дев'ять губерній, що оформилися на межі XVIII та XIX ст. (Волинська, Київська, Подільська, Катеринославська, Чернігівська, Херсонська, Полтавська, Харківська і Таврійська,) та об'єднували усі українські регіони, а також західноукраїнські землі, які були приєднані імперією. Термін «Україна» в роботі використовується не у державно-правовому, а в етногеографічному та історико-культурному значенні.

Методологічна основа дисертації. У дисертації використано такі чільні концептуальні дослідні підходи як діалектичний, антропологічний, цивілізаційний, герменевтичний, які встановлено з урахуванням його об'єкта і предмета, мети та завдань. Провідним і базовим з позицій найбільш загальних, світоглядний, філософсько-правових методів став діалектичний підхід, який дав можливість охарактеризувати розвиток історико-правових явищ і процесів у взаємозв'язку й взаємодії в досліджуваний період. Його застосування зробило можливим розкриття предмету дослідження та завдань наукового пошуку. Діалектичний метод наукового пізнання відкрив можливість з'ясувати і викласти у всіх підрозділах дисертації базові тенденції розвитку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст.

Логічне сходження від абстрактного до конкретного і від загального до часткового обумовлює звернення до наступного рівня методів дослідження історико-правових явищ і процесів – загальнонаукових методів. Застосування методу системного аналізу забезпечило можливість здійснити комплексний аналіз історіографії дослідження, а також систематизацію джерел історичної інформації та нормативно-правової бази дослідження (розділ 1, підрозділи 1.1, 1.2). Структурно-функціональний метод застосовувався для з'ясування напрямів і особливостей функціонування першої та другої Малоросійських колегій, уніфікації державного апарату після остаточної ліквідації Гетьманщини, функціонування імперських органів державної влади на теренах України в другій половині XIX – на початку XX ст. (розділи 2, 3, підрозділи 2.2, 2.5, 3.2–3.4).

Серед спеціально-наукових методів пізнання історико-правових явищ і процесів провідну роль відігравав, як і належить, формально-юридичний. Він застосовувався до дослідження нормативно-правового матеріалу, що стосувався предмету дослідження, або дотичного до нього. Порівняльно-правовий метод було застосовано у процесі співставлення особливостей російської імперської політики на українських землях у роки революції 1905 – 1907 рр. та Першої світової війни (розділ 3, підрозділ 3.5). Окрім названих методів, було застосовано й інші спеціальнонаукові методи наукового пізнання. Серед них зокрема історико-генетичний, історико-системний, герменевтичний методи, метод правового моделювання, а також соціологічний метод. Застосування історико-системного методу відкрило можливість визначення особливостей регуляторного потенціалу нормативної бази Російської імперії та правового забезпечення імперських інтересів у перебігу кодифікації українського права другої половини XVIII – першої половини XIX ст (розділ 3, підрозділ 3.1). Історико-генетичний метод був застосований у процесі здійснення аналізу формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правового закріплення після укладення договору 1654 р. (розділ 2, підрозділ 2.1).

Герменевтичний метод став у нагоді у процесі аналізу пам'яток права, архівних джерел, джерел спеціальної інформації, які використовувалися у процесі формування і викладення наукової позиції (розділи 1, 2, 3, підрозділи 1.1, 1.2). Метод правового моделювання було застосовано у процесі формулювання пропозицій щодо запозичення історичного досвіду україно-російських відносин з метою оптимізації сучасної зовнішньої політики України. Завдяки соціологічному методу дослідження вдалося дослідити взаємодію (передусім протиборство) у соціальній практиці рис, притаманних імперській та традиційній українській правовій системі, яким чином інститути і норми першої на підставі загальної імперської політики витісняли другі, а також спротив і збереження тяглості українського права завдяки стабільності правової культури, національного історико-правового правокультурного і правосвідомісного надбання. Саме соціологічний метод відіграє важливу роль для розуміння соціальної результативності правових норм та їх відповідності соціальним процесам у тогочасному українському суспільстві. Він переважно застосовувався при викладі матеріалу розділу 3.

Джерельною основою дисертаційного дослідження є опубліковані та неопубліковані архівні матеріали, російське законодавство (закони, постанови і розпорядження міністерств), які відображають окремі аспекти нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст. Найціннішим першоджерелом у дисертації є архівні матеріали, частину з яких впроваджено до наукового обігу вперше. Загалом опрацьовано 17 справ із 7 фондів Центрального державного історичного архіву в м. Київ: ф. 274 «Київське губернське жандармське управління. 1829-1917», ф. 275 «Київське охоронне відділення. 1902-1913», ф. 294 «Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. 1865-1906», ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку. 1906-1917», ф. 304 «Харківське охоронне відділення. 1902-1907», ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора» та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що ця дисертація є першим в Україні самостійним комплексним спеціальним історико-правовим дослідженням нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст. Зокрема:

уперше:

- опрацьовано, систематизовано та введено до наукового обігу комплекс архівних джерел, котрі містять спеціальну інформацію щодо різноманітних аспектів нормативно-правових засад Російської імперської політики на українських теренах наприкінці XVIII – на початку XX ст.;

- обґрунтовано, що вже у перших наслідках законотворчої діяльності російського уряду можна визначити такі нормативно-правові акти, використання яких призводило до витіснення української мови з культурного життя суспільства на українських етнічних теренах Російської держави. Завершеного вигляду нормативне регулювання цієї дискримінаційної політики набуло протягом 1862-1876 рр.

- розкрито особливості правового статусу контрольно-наглядових органів Російської імперії в українських губерніях як інституцій, діяльність яких, з одного боку, була спрямована на забезпечення законності та правопорядку в усіх галузях державного управління, а з іншого – на забезпечення безперешкодної реалізації царської політики з протидії українському національному руху, діяльності українських партій та громадських організацій у другій половині XIX – початку XX ст.;

- конкретизовано, що державно-правова політика Російської імперії в Україні протягом другої половини XVIII – початку XIX ст. пройшла істотну еволюцію – від уніфікаційних дій, загалом, притаманних правовій природі будь-якої імперії, до відверто дискримінаційних кроків проти українців, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації;

– політика, спрямована на видалення з культурного простору української мови зумовлювала й культурну імперську політику, що з 80-х років набула характеру нівелювання культурних відмінностей українців та росіян. Втім, такі аспекти скеровувались лише підзаконними нормативними актами. До того ж, суперечливими і непослідовними;

– обґрунтовано, що імперська релігійна політика базувалася на аномальних, протиправних засадах невизнання права на релігійне самовизначення особи, утилітарне використання релігії, перетворення церкви на знаряддя світської політики;

– доведено, що правове регулювання діяльності політичних партій пройшло шлях від повного заперечення їх права на існування до легалізації під впливом Першої російської революції. При чому, незалежно від загального спрямування державної політики, поглядів окремих фахівців імперських спецслужб, що пропонували відмежовувати опозиційні рухи від революційних, українські партії завжди рахувались серед найбільш небезпечних для цілісності держави, незалежно від їхньої дійсної чи задекларованої мети;

удосконалено:

– періодизацію розвитку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях, де можна виокремлено два етапи. Перший хронологічно приблизно охоплює перші три чверті XVIII ст. і може бути охарактеризований як етап остаточного визначення вектору політики Московської держави (Російської імперії) щодо українських земель та її нормативного закріплення, розбудови організаційних засад. Другий (кінець XVIII – початок XX ст.) характеризується еволюцією нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях, яка виявлялася у правовому забезпеченні інтересів Російської імперії в перебігу кодифікації українського права, розвитку правових основ мовної, культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях, протидії діяльності українських партій та громадських організацій;

– систему наукових знань про основні організаційно-правові форми правового закріплення інтересів російського самодержавства у процесі реалізації функцій органів державної влади на теренах України;

– наукові уявлення щодо політико-правових чинників організації та функціонування Малоросійських колегій;

– уявлення щодо проблематики поширення російського імперського законодавства на українські землі у першій половині XVIII ст. Зазначено, що наслідком ліквідації залишків української автономії стала остаточна феодалізація життя та соціальна трансформація суспільного ладу. Усе це потребувало остаточного усунення будь-яких відмінностей українського права та становлення єдиної імперської правової системи, що було досягнуто насамперед завдяки кодифікації. Цей правовий простір був розколотий аж у роки Першої світової війни;

– науково-теоретичні положення щодо реформування системи органів Російської імперії в українських губерніях протягом кінця XVIII – другої половини XIX ст.;

– історико-правові знання про сутність та особливості російської імперської політики на українських землях у роки революції 1905 – 1907 рр. та Першої світової війни, які визначалися характером політичного режиму в Російській імперії. Наголошено на тому, що свого апогею антиукраїнська політика Російської імперії сягнула у роки Першої світової війни, коли було запроваджено так зване надзвичайне законодавство, що ігнорувало вже усталені погляди на право, розділено єдине правове поле на сферу дій прифронтового законодавства та, власне, загальноімперського.

набули подальшого розвитку положення про те, що:

– історії державності на теренах України в означений час притаманне створення та функціонування субординаційної системи місцевих органів імперії, які забезпечували її інтереси, повністю ігноруючи потреби і запити переважної частини українського населення;

імперська політика ґрунтувалася на новому нормативному підґрунті, що докорінно змінювало статус України та відносини у різноманітних сферах державно-правового життя українського населення;

– головними рисами національної політики щодо підкорених територій упродовж XVIII – початку XIX ст. було оголошення земель підкорених народів такими, що перебувають у верховному володінні імперії; закріпачення до того часу вільного населення; надання пільг тій частині місцевої аристократії, яка погоджувалася на «вірнопідданство». Означені риси певним чином еволюціонували та мали регіональні відмінності, але загалом лишалися незмінними;

– наприкінці XVIII ст. на українських землях, які перебували під контролем Росії, цілковито запанували соціальні, адміністративні, правові, відносини, притаманні іншим частинам імперії. Імперський уряд домогся цього за рахунок урізноманітнення підходів до різних частин суспільства, насамперед, обмеження прав козацтва та надання прав козацькій старшині й українській шляхті, а також запровадження обмежень у правовому становищі старшини стосовно державної влади й водночас відкриття для неї шляхів для особистого збагачення;

Практичне значення отриманих результатів. Положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у:

- науковій сфері для історико-правових досліджень генезису та еволюції правового забезпечення реалізації в Україні положень, закріплених міжнародними договорами;

- навчальному процесі, методичній і організаційній роботі під час викладання навчальних курсів «Історія держави і права України», «Історія держави і права зарубіжних країн», а також історико-правових аспектів деяких курсів інших юридичних дисциплін (конституційне право, судові та правоохоронні органи та ін.);

- правотворчості у процесі реформування чинного законодавства у сфері удосконалення діяльності органів державної влади в Україні з

урахуванням як позитивного, так і негативного національного історико-правового досвіду.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним історико-правовим дослідженням. Усі наукові результати, викладені в рукописі дисертації, одержані автором особисто.

Апробація результатів дослідження. Найважливіші положення і висновки дисертації доповідалися на засіданні кафедри державно-правових дисциплін Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, а також були оприлюднені на таких науково-практичних конференціях: XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави»: «Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри (Харків, 2018); Всеукраїнській науковій конференції «Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації» (Харків, 2019); Міжнародній науковій конференції «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends (Lublin, 2020); Міжнародній науково-практичній конференції «Історичний досвід у правотворчості та державному будівництві» (Харків, 2021); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіональна політика ЄС: концепції, напрямки, значення для України» (Харків, 2021).

Публікації. Основні положення і висновки дисертації автором викладено у 9 наукових публікаціях, зокрема, 4 статтях, надрукованих у виданнях, офіційно визначених як фахові з юридичних наук в Україні (одна з них у іноземному періодичному науковому виданні), а також у 5 матеріалах науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які об'єднують 13 підрозділів, висновків списку використаних джерел, що налічує 395 назв, а також додатків. Загальний обсяг дисертації становить 243 сторінки, з них 201 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія за темою дослідження

З різноманітних причин переважно політичного характеру вітчизняною історико-правовою наукою проблема нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.) раніше окремо не ставилася. Хоча, водночас, варто зауважити, що загалом питання взаємних відносин України та Росії цього періоду вже протягом тривалого часу перебувають у колі пильної уваги дослідників, як правознавців, так і істориків. За час, що минув, побачила світ значна кількість праць, хоча спеціально юридичні аспекти українсько-російських взаємин імперської доби досі не виступали об'єктом спеціальних історико-правових досліджень.

Увесь масив історіографії з теми даного дослідження доцільно поділити на кілька груп. До першої можемо віднести праці дослідників дорадянської доби, до другої – радянську історіографію, до третьої – праці сучасних істориків та юристів, які в своїх роботах приділяли увагу україно-російським взаєминам імперської доби. Дещо відсторонь стоїть зарубіжна історіографія XX ст., представники якої (й українці, котрі з відомих обставин змушені були покинути вітчизняні терени, й власне іноземні автори) також торкалися названої проблематики.

У дорадянській історіографії перетворення в правовому статусі України протягом XVIII – початку XX ст. розглядаються, насамперед, разом з іншими тогочасними змінами етнополітичного та економічного характеру. Серед таких досліджень у першу чергу варто пригадати праці вихованця Харківського університету М.І. Костомарова [143, с. 76]. Саме його твір «Две русские народности» [152], опублікований на початку 60-х рр. XIX ст., поклав початок спробам наукового осмислення проблеми взаємин

двох народів та взаємовідносин України з центральною владою Російської імперії. В ньому він, наголошував на національній самобутності українців (яких все ж іменує «южнорусским народом»), підкреслюючи їхні етнокультурні відмінності від «великорусского народа». Окрім того, з-під пера М.І. Костомарова в 1847 р. вийшов, безперечно, найважливіший та широко відомий нині документ членів Кирило-Мефодіївського братства під назвою «Закон Божий» («Книга буття українського народу») [151], в якому викладено доволі докладну програму єднання слов'янських народів на засадах християнського братерства під проводом України та їхнього звільнення від національного і соціального поневолення [183].

Проблеми закріплення російської загарбницької політики Москви на українських землях відобразилися й у «Короткій історії козаччини» історика, етнографа та археолога В.Б. Антоновича [10]. Розвиваючи тезу щодо історичної зумовленості специфіки еволюції українців та росіян, він вважав, що їхнє об'єднання під головуванням московської царської династії, що було викликано в першу чергу внутрішніми факторами, насамперед, відсутністю «міцної дисципліни» і «грунтовної цивілізації», стало для українського народу справжньою національною трагедією [10, с. 6].

Щоправда вчений чи то щиро, чи то, ймовірніше, під загрозою санкцій з боку органів Російської імперії, висловлював скепсис щодо українського державотворчого потенціалу. В записці щодо потреби скасування обмежень відносно української літератури, яку було укладено за завданням Київського університету імені св. Володимира, він писав: «Малоруська народність... абсолютно позбавлена державного інстинкту: вона не лише не являла окремої держави, але добровільно відхилила утворення такої навіть у той момент, коли історичні обставини давали на те можливість ... Малоросія увійшла до складу російської держави добровільно, без завоювання і боротьби і, внаслідок цього, внісши до нової держави лише почуття любові та єднання, без тіні будь-якого роздратування або злобливості, малоросійська

література ніколи не підіймала навіть натяку на політичний сепаратизм і завжди вважала цей мотив для себе чужим ...» [121, с. 38].

Окремі питання політико-правових взаємин очільників України-Гетьманщини з урядом Російської імперії, зокрема щодо асиміляційних заходів, до яких вдавалася російська адміністрація висвітлено в дослідженнях О.М. Лазаревського [166; 167; 168; 169; 170]. На відміну від В.Б. Антоновича, він наголошував на тому, що внаслідок визвольних змагань українського народу в середині XVII ст. на українських теренах було створено самобутню національну державу організацію. Окрім того, як зауважував М.С. Грушевський, О. Лазаревський першим серед українських дослідників звернув увагу на значення Малоросійської колегії, яку вона відіграла в справі реформування фінансової системи Лівобережної України. Водночас, при цьому за ліквідацію української автономії, на його думку, були цілковито відповідальними представники національної еліти [92, с. 4-5].

Серед вітчизняних історико-правових досліджень проблеми, які були здійснені в другій половині XIX ст. привертає увагу, насамперед, праця українського правознавця і громадського діяча, доктора кримінального права О.Ф. Кістяківського, який, окрім іншого, широко відомий як публікатор і перший ґрунтовний дослідник видатної пам'ятки права Гетьманщини «Права, за якими судиться малоросійський народ». Як зазначають О.О. Самойленко та І.Б. Усенко, протягом 1875-1878 рр. у часописі Київського університету «Университетские известия» номер за номером друкувався текст пам'ятки, а також ґрунтовний історико-юридичний нарис про цей звід. Дещо пізніше, у 1879 р. пам'ятка разом з дослідженням були видані у Києві окремою книгою [241, с. 26-27].

Чималий пласт наукової інформації містять і роботи одного з перших дослідників історії українського права, активного члена Харківського історико-філологічного товариства Д.П. Міллера. Як констатує І.Б. Усенко, протягом свого життя цей вчений підготував низку пріоритетних праць з історії окремих юридичних інститутів на українських теренах [319, с. 79]. В

них зачіпалися й питання впливу загальноросійського права на правову систему Гетьманщини. Одним з найвідоміших його досліджень, зокрема, стали «Нариси з історії та юридичного побуту старої Малоросії», які вперше було опубліковано в Києві у 1897 р [188]. Цікаво, що разом із загальновідомими нині прикладами звернень української шляхти до російських монархів щодо урівняння їх у правах з дворянством, у цій праці знаходимо й інші приклади. Так, Д.П. Міллер зазначає, що гадяцьке, полтавське та миргородське шляхетство «не особливо непокоїлося щодо урівняння з великоруським дворянством», але водночас енергійно наполягало на утвердженні своїх «прав, колишніх звичаїв, вольностей та привілеїв» і просили «колишні привилеї та статті Богдана Хмельницького, на яких він з народом малоросійським приступив під державу Всеросійську, внести й надрукувати в генеральное уложення для повідомлення і обов'язкового дотримання на вічні часи» [188, с. 23].

Помітним внеском до висвітлення проблем правового закріплення російської імперської політики на українських землях у XVII-XVIII ст. та опору їй на місцях стали праці академіка Української Академії наук О.І. Левицького [318, с. 107-110]. Чи не найвизначніше місце у їхньому переліку посідає його збірка «По судах Гетьманщини», видана в Харкові у 1930 р [171]. У цих нарисах на яскравих прикладах з народного життя показано процеси поступової заміни звичаєвого права на законодавство, зміни у правовому статусі різних станів населення територій, що опинилися у зоні російського впливу.

Визначне місце серед масиву історико-правової літератури радянського періоду з теми нашого дослідження посідають наукові публікації академіка Української Академії наук М.П. Василенка, найвідомішими з яких стали опубліковані наприкінці 20-х рр. ХХ ст. «Матеріали до історії українського права» [44], а також ґрунтовна розвідка «Права, по которым судится малоросийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку» [43, с. 245-252], що в сталінську добу з відомих причин були

вилучені з наукового обігу. В останній праці він особливо наголошував на непримиримій протилежності демократично орієнтованого менталітету українського народу та монархічних засад імперської влади, що яскраво виявилось вже у XVIII ст., оскільки вже в той час «Україна була з'єднана з Росією, де панував самодержавний режим», «...зверхньою владою, владою «предержащею» «Права» визнають монарха самодержця, що керує державою... Одному монархові належить право видавати закони і встановлювати права. Ніхто другий в державі такого права не має. Монарх є верховний суддя... До нього належить вища судова апеляція» [43, с. 137].

Кодекс українського права 1743 р. приблизно в той самий час досліджував і академік М.Є. Слабченко [267], який, за оцінкою О.В. Яся, «належав до інтелектуалів із неабиякою творчою уявою й інтуїцією і zarazом розмаїтими та масштабними дослідницькими устремліннями» [388, с. 630]. На жаль, не всі наукові плани вченому вдалося реалізувати. Зокрема, не було завершено роботу над амбітним проектом 16-томника «Corpus juris Ukrainensis» (1928 р.), що передбачав видання законодавчих актів від часів Давньої Русі до радянської доби включно [122, с. 155-156]. Але все ж науковий доробок М.Є. Слабченка з огляду на тематику нашого дослідження викликає значний інтерес. Окрім іншого, в його працях «Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст.» (Одеса, 1918) [351], «Судівництво на Україні XVII-XVIII ст.» (Харків, 1919) [296] та ін. він висловлював ідеї щодо васального характеру української державності за часів Гетьманщини, щодо протиборства в Україні державницьких тенденцій демократизму і абсолютизму, про оцінку Російської імперії як поліцейської держави [320, с. 197].

Особливістю концепції М.Є. Слабченка була теза про те, що українська історія є лише локальною варіацією історії всесвітньої [388, с. 637]. З цього приводу він наголошував: «Не історія даного народу чи даної держави слугує предметом науки, а одноманітні вияви життя, котрі постають у однорідних умовах, які ведуть до однорідних наслідків...

Національні історії не частини так званої всесвітньої історії, а та сама світова історія, проте взята у меншому масштабі, в історії національній міститься світова з певними відхиленнями, спричиненими географічним положенням. Що міститься у нашій історії, міститься і в історії будь-якої іншої країни, будь-якої держави» [266, с. 122].

Подальшого розвитку дослідження відносин Росії та України у XVIII – на початку XX ст. в працях вітчизняних правознавців отримало в другій половині XX ст. На цьому, другому етапі розвитку радянської історіографії (1950-ті – початок 1990-х рр.) було остаточно закріплено єдине, притаманне радянській історичній науці, методологічне підґрунтя подальшого дослідження історії російсько-українських взаємин. Друга половина 50-х рр. XX ст. знаменувала зачин деяких демократичних перетворень у державному житті під радянської України. Це не могло не вплинути й на еволюцію історичної та історико-правової науки. Безперечно, загальна ідеологічна лінія залишилася непорушною, але, водночас, коло проблем, що вивчалися істориками та правознавцями, було дещо розширене. Так, зокрема, розпочинається активне монографічне опрацювання проблем еволюції державної соціально-економічної політики на українських теренах у другій половині XIX ст. У зв'язку з цим однією з ключових проблем стало широке дослідження досвіду реформ 60-70-х рр. XIX ст. Автори почали дедалі активніше застосовувати методи порівняльно-історичного аналізу, що знайшло відображення у виявленні причинно-наслідкових зв'язків між соціально-економічним розвитком Російської імперії та політикою, що здійснював імперський уряд на місцях. Радянські вчені здійснили спроби комплексного аналізу окремих важливих, ключових моментів історії українського права. З доробку історіографії 50-х років XX ст. варто акцентувати увагу на присвячених історії нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях варто перш за все відзначити фундаментальні праці А.П. Ткача «Історія кодифікації дореволюційного права України» [302; 303] та А.Й. Пашука «Суд і

судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. (1748-1782)» [215].

Навіть в умовах ідеологічного тиску на історико-правову науку завідувач кафедри історії держави і права Київського університету, професор А.П. Ткач наголошував на постійному втручанні російського самодержавного уряду в процесі кодифікації українського права протягом XVIII – початку XIX ст., констатував, що «затвердження договірних Статей встановлювало верховенство царської влади над Україною» [302, с. 457]. Як зауважували сучасні вчені, співробітниця Інституту держави і права імені В.М. Корецького НАН України Т.І. Бондарук і О.О. Самойленко, його монографія «була і є відправним пунктом для багатьох наступних поколінь дослідників історії українського права» [35, с. 452].

Чи не найважливішим внеском радянської історіографії стало доволі докладне опрацювання схеми дослідження питань щодо організаційних засад та значення а також методики комплексного вивчення діяльності малоросійських колегій. Так, А.Й. Пашук у своїй монографії наголошував на тому, що перша малоросійська колегія фактично стала вищою адміністративною і судовою установою гетьманської України. Незважаючи на те, що вона не мала втручатися до суті справ, що розглядалися місцевими судовими установами, на практиці все відбувалося зовсім інакше. Зокрема, перша малоросійська колегія як правило зверталася у зв'язку зі скаргою будь-якої сторони до наказного гетьмана і генеральної старшини із запитом щодо конкретної судової справи. «Одержавши відповідь, з якої можна було зробити висновок, що скаржник подавав безпідставну скаргу, – зазначав дослідник, – колегія веліла, за згодою генеральної старшини, карати його за «опорочення» генерального суду» [215, с. 28]. Виносячи смертний вирок генеральний суд повинен був кожного разу узгоджувати його з малоросійською колегією. В інших випадках, коли справу вела малоросійська колегія, для остаточного вирішення запитувалася думка генеральної старшини. Інколи проводилися спільні засідання. В разі ж скарги на тяганину

в генеральній військовій канцелярії, малоросійська колегія зверталася до неї з так званими промеморіями, вимагаючи пояснень. Часто за скаргою сторони вона також забирала невирішені справи для свого розгляду [215, с. 28].

Прикладом суто радянського підходу до вивчення проблеми можна вважати монографію А.І. Путра, яка була присвячена еволюції соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в землях Лівобережної України в другій половині XVIII ст., що на той час усе більше інкорпоровалися до складу Російської імперії [231].

Окремі відомості щодо взаємовідносин державних установ російського самодержавства та місцевої, зокрема губернської, адміністрації протягом XIX – початку XX ст. щодо певного кола питань містяться у працях радянських істориків П. А. Зайончковського «Урядовий апарат самодержавної Росії в XIX ст.» [118] та «Російське самодержавство наприкінці XIX століття: політична реакція 80-х – початку 90-х рр.» [119], О. М. Кузнецової «До історії контрреформ 80-90-х рр. XIX ст. в Росії» [161], Ю. Б. Соловйова «Самодержавство та дворянство наприкінці XIX століття» [271]. Для визначення основних напрямків втручання держави до діяльності місцевих органів в українських губерніях було також використано працю М. П. Єрошкіна «Історія державних установ дореволюційної Росії» [107].

Привертає увагу факт, що тоді, як дослідженням 1970-х рр. все ще був притаманний суттєвий рівень заідеологізованості (переважна більшість проблем розглядалася з суто класових позицій), то починаючи з середини 1980-х рр. відбувається поступовий відхід від жорстких стереотипів, що склалися у радянській історичній та історико-правовій науці. Окремі дослідники, розпочали аналізувати місцеві органи, в тому числі й в українських губерніях Російської імперії, з точки зору їхньої правової сутності. Саме в цей період можна було споглядати вияви потужного сплеску в дослідженні історії земських установ, які розпочали функціонування на українських теренах відповідно до реформи 1864 р [65].

З розпадом СРСР та утворенням на його теренах незалежних держав було зламано монополію єдиного методологічного підґрунтя для здійснення історичних досліджень. Відкрилися можливості для широкої розмаїтості поглядів вчених – істориків та правознавців. У пострадянську добу, починаючи з 1990-х років, українською історіографією почала активно опрацьовуватися тематика відносин з Росією у середині XVII – на початку XX ст. Новими рисами наукових досліджень останніх трьох десятиліть стали, по-перше, стрімке зростання їхньої кількості; по-друге, поява на загальній хвилі популярності теми нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.) Характерною рисою історіографії пострадянської доби є зміщення акцентів зацікавленості вчених. Якщо на перших порах дослідники аналізували окремі, найбільш яскраві пам'ятки вітчизняного права та правової думки, виокремлюючи в них впливи російського права, то останні 20-25 років усе більше уваги приділяється широкому узагальненню досвіду україно-російських взаємин у правовій площині з суто практичної точки зору. У дослідженнях зазвичай наводиться аналіз документальних матеріалів, що стосуються проблеми формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правового закріплення у другій половині XVII ст., тривають жваві дискусії з цього приводу [181, с. 110-118]. Серед найвідоміших праць сучасних авторів, які присвячених зазначеним питанням, або таких, що побіжно їх зачіпають, варто насамперед назвати роботи І. Бойка, В. Брехуненка, О. Головка, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Єрмолаєва, Л. Зайцева, Ю. Мицика, В. Сергійчука, В. Чеховича, Т. Чухліба, А. Яковліва та багатьох інших фахівців, як істориків, так і правників.

Суттєвий науковий інтерес у ракурсі нашого дослідження становить доробок історика В.М. Горобця, насамперед його дисертаційна робота, присвячена організації та діяльності Малоросійської колегії, а також реформуванню державного устрою України протягом 1722–1727 рр [83].

Привертають увагу й опубліковані ним праці, зокрема, одноосібна монографія «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава» [80], розділ з колективної монографії, присвячений ліквідації автономії Гетьманату Катериною II як синтезу традиціоналізму російської правлячої династії та новаторства української політики [82, с. 236-237], а також написана у співавторстві з О.К. Струкевичем ґрунтовна стаття про українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст., надрукована в Українському історичному журналі [85, с. 22-43]. До слова, кандидатська дисертація О.К. Струкевича «Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності» [293], що базується на значній кількості досі маловідомих архівних матеріалів, і досі лишається однією з небагатьох праць спеціально присвячених історії становлення та розвитку організаційних засад функціонування цієї установи. Вочевидь, як розвиток цього напрямку роботи вченого, за кілька років побачила світ і його праця «Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми)», в якій висвітлювався заключний етап існування Української козацької держави та колонізаційна політика, яку здійснювала щодо неї Російська імперія [294].

Серед сучасних суто історичних монографічних досліджень, присвячених генезі україно-російських відносин протягом XVIII – початку XX ст., варто особливо відзначити фундаментальну працю І.О. Ільєнка «В пазурах у двоглавого орла: українство під царським гнітом (1654–1917)» [127], а також недавню двотомну колективну роботу фахівців Інституту історії України НАН України та інших установ на чолі з В. Смолієм «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.» [314]. У цій праці з різнопланових і варіативних дослідницьких проєкцій було представлено історичний образ Української козацької держави. Увагу дослідників акцентовано на проблемах її становлення і функціонування у змінних реаліях XVII–XVIII ст., процесах

інтегрування до світової цивілізації раннього нового часу. При цьому в монографії репрезентувалися найрізноманітніші сфери регульованого національним державним організмом тогочасного суспільного буття українців – соціальні взаємини, господарство, демографія, освіта і освіченість, політика й владні відносини, судочинство, дипломатія тощо.

Деякі аспекти розлогої проблеми нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях у XVIII – на початку XX ст. побіжно зачіпалися й у фундаментальних працях вітчизняних юристів. З-поміж них вважаємо за доцільне пригадати роботи І.Й. Бойка «Держава та право Гетьманщини» та «Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.)» [31; 32], М.Ю. Бурдіна «Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс» [40], О.М. Головка «Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII–початок XX ст.): історико-правове дослідження» [78], В.М. Єрмолаєва «Історія вищих представницьких органів влади в Україні» та «Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.)» [110; 111], О.Н. Ярмиша «Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.» і «Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900-1917 рр.)» [383; 387] та ін.

Стрункою системністю та новими дослідницькими підходами привертає увагу й колективна монографія за редакцією І.Б. Усенка «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку» [297], яка містить розділи, присвячені специфіці побудови та функціонування судової влади в Гетьманщині, а пізніше – в українських губерніях Російської імперії [297, с. 149-252]. Новітнє бачення імперської політики щодо окремих станів українського населення відкриває написаний О.В. Кресіним розділ «Нормативно-правове регулювання козацького станового права», вміщений до двотомної праці «Історія українського козацтва: нариси», виданої у Києво-Могилянській академії [157, с. 160-173].

У перебігу дослідження проблеми нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях у XVIII – на початку XX ст. автором було опрацьовано й значну кількість статей, розміщених у наукових журналах та збірниках.

До власне історичних, наприклад, можна віднести статті Б.О. Галя «До історії створення Другої Малоросійської Колегії» [64], Л. Гуцул та О. Гуцул «Мовна політика Російського уряду в другій половині XVIII століття» [100], Ю.М. Поліщука «Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.)» [222], А.М. Петрика «Реалізація інкорпораційних планів Росії щодо Гетьманщини в першій половині XVIII століття у висвітленні А.І. Яковліва» [220], Ю. Степанчука «Діяльність Другої Малоросійської колегії та українсько-російські взаємини у 60 – 80-х рр. XVIII ст.» [240], Н. Щербак «Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX століття)» [371], В. Желізняка «Національна політика Російської імперії на Волині: управлінський аспект» [112], М.В. Гаухмана «Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі» [67] та багато інших.

Наукові статті історико-правового характеру становлять суттєву частку історіографічної основи нашої роботи. Серед них у першу чергу можна назвати розвідки Т.В. Безрук [23], І.Й. Бойка [33], К.А. Вислобокова [53], О.А. Гавриленка [59; 60], О.М. Головка [76], В.М. Єрмолаєва [109], Ф.В. Кашарського [139; 140], М.І. Колоса [149], Б.Р. Стецюка [285], В.О. Тімашова [301], О.Н. Ярмиша [384] та ін.

Питання правових засад україно-російських відносин протягом XVIII ст. зачіпалися й у роботах зарубіжних авторів. До плеяди яскравих представників історико-правової науки першої половини XX ст., що уособлюють українську діаспору, можемо віднести, насамперед, А.І. Яковліва та Л.О. Окіншевича. З-поміж найвідоміших ґрунтовних праць громадського і політичного діяча; дійсного члена НТШ, керівника Правничої

Секції УВАН в Нью-Йорку [218, с. 261-270; 317, с. 908-909] А.І. Яковліва зазвичай згадується присвячена аналізу міждержавних договорів XVII–XVIII сторіч, які встановлювали й закріплювали правові відносини між Україною та Московським царством, монографія «Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках» [379]. Викликає інтерес і його розлога та насичена докладним аналізом історико-правових пам'яток праця «Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським», опублікована у Записках Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка в 1933 р [381], а також присвячена висвітленню впливів національної самосвідомості на розвиток вітчизняної державності брошура «Історичні традиції української державности» [380].

Питання впливу російської імперської влади на устрій та право України зачіпає у своїх дослідженнях також дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Української вільної академії наук, Українського історичного товариства та Білоруського інституту науки й мистецтва професор Л.О. Окіншевич [211]. У його працях «Приказ «Малые России» Московської держави XVII ст.» (1925) [209], «Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв.» (1926) [207], «Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» (1929) [206], «Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст.» (1948) [208] та ін. бачимо зразки комплексного, різнобічного підходу до аналізу джерел, які висвітлюють правові основи політики Російської імперії щодо України.

Суттєвий інтерес викликають також статті й монографії Л. Винара [47; 48; 49], З. Когути [145; 389; 390], С. Плохія [221], А. Яковліва [379; 382] та інших зарубіжних дослідників проблем українсько-російських відносин зазначеного періоду, які містять значну кількість посилань на виявлені історичні пам'ятки, їхній аналіз, а також важливі висновки.

Отже, проблема нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.), викликала у сучасників, а пізніше у дослідників – істориків, юристів суттєвий

інтерес, який не згасає й до сьогодні. Кожному з періодів були притаманні власні специфічні риси, зумовлені низкою чинників соціально-політичного характеру. Так, для історіографії дорядянського часу був характерним вузькоплановий підхід до оцінок. За радянських часів було опрацьовано нову єдину наукову схему аналізу історії україно-російських взаємин. У багатьох працях проблема розглядалася на загальному соціально-політичному та економічному тлі, але історична оцінка багато в чому підпорядковувалася єдиній ідеологічній настанові. Нині спостерігається перенесення наголосів у вивченні історії імперської політики Росії з суто історичної площини до практичної.

Таким чином, за своїми масштабами історіографія генези нормативних основ російської імперської політики на українських землях перетворилася на помітне явище як вітчизняної, так і зарубіжної історіографії. Водночас, недостатньо вивченими залишалася ще ціла низка суто юридичних аспектів проблеми. Незважаючи на значний внесок в розробку низки питань історико-політичного характеру, до цього часу все ж не знайшли спеціального комплексного висвітлення питання щодо правової регламентації імперської колонізації українських теренів наприкінці XVIII – на початку XX ст.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу нашого наукового дослідження складає комплекс архівних та друкованих матеріалів, що були виявлені автором в архівосховищах та бібліотеках України. Вони можуть бути класифіковані та відповідно поділені на кілька груп.

До першої групи можемо віднести пам'ятки законодавства. Найбільший обсяг законодавчих актів, що були використані автором у перебігу дослідницької праці, виявлено у Повному зібранні законів Російської імперії (перше зібрання містило акти 1649–1825 рр., друге – 1825–881 рр., третє – 1881–1913 рр.). Серед вміщених у цьому багатотомному виданні текстів, насамперед, варто відзначити так звані гетьманські статті –

договори очільників України з московськими царями, які уклалися протягом другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. (останні з них – «Рішительні пункти гетьману Данилу Апостолу» датовані 1728 роком), тексти яких вміщено у багатотомному Повному зібранні законів Російської імперії. Визначну роль щодо закріплення звуження прав і вольностей Гетьманщини відіграли, насамперед, Батуринські статті [279] та Московські статті Івана Брюховецького від 22 жовтня 1665 р [280]. Останні означали для московитів значний успіх, адже суттєво обмежували українців у праві вільного вибору гетьмана (вибори мали відбуватися лише з монаршого позвоління та доконче в присутності царського представника). Окрім того зазначалося, що аж до часу інвеститури нового гетьмана гетьманські клейноди повинні були вилучатися у Війська Запорізького та зберігатися в Москві [62, с. 129].

Значний інтерес з огляду на тематику нашого дослідження становлять також поміщені у Повному зібранні законів Російської імперії автентичні тексти, виданого 16 травня 1722 р. іменного указу Петра I про створення в Глухові Малоросійської Колегії та про призначення її очільником бригадира (генерала) С. Вельямінова [199], царського маніфесту від 30 жовтня 1794 р., згідно з яким священики нещодавно приєднаних до імперії регіонів зобов'язувалися присягати імператриці та знати російську мову [224, т. 23, № 17264, с. 581-582], тексту Правил про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також в губерніях Західних і Царства Польського, що регламентували правовий статус імперських службовців, які працювали в українських губерніях [225, т. 44, с. 305-307; 226, т. 6, с. 347-355], Статуту навчальних закладів, підлеглих Університетам від 5 листопада 1804 р., нормами якого українським школам нав'язувалася російська мова викладання [225, т. 28, с. 439, 626, 650-651] тощо.

З'ясуванню особливостей правового регулювання мовної політики Російської імперії в Україні сприяє комплексне дослідження Основних законів Російської імперії 1906 р [254, ст. 3], а також циркуляри та

розпорядження до них, інші акти органів державної влади. Вони дозволяють визначити статус української мови у Російській імперії, права українців щодо реалізації своїх прав у сфері вжитку рідної мови. З-поміж відомих пам'яток права, використаних при висвітленні особливостей нормативного регулювання імперської мовної політики в Україні, важливе місце також посідають «Секретне віднесення за цензурним відомством» № 394, що набуло відомості в історичній та історико-правовій літературі як Валуєвський циркуляр 1863 р [312, с. 630-631], а також вміщений у Зводі законів Російської імперії «Статут про цензуру та друк» 1890 р [253, с. 303-324].

Цінний документальний матеріал міститься у багатотомному зібранні «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археологическою комиссиею» [2; 3; 4; 5; 6; 7].

Цінним джерелом до висвітлення нормативно-правового закріплення російської імперської політики щодо України є й тексти міжнародних договорів, що уклалися Московським царством, Російською імперією з іншими державами. Зокрема, увагу привертає підписаний 30 січня 1667 р. за спиною українського гетьмана Андрусівський сепаратний договір [395] – угода між Московським царством та Річчю Посполитою щодо припинення війни та розчленування України на Правобережну та Лівобережну, міжнародно-правові акти щодо поділу земель, що належали Речі Посполитій [395] та ін.

Підґрунтям для вивчення питань нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях протягом XVIII – початку XX ст. стали документи, які зберігаються в архівних фондах, насамперед, у Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК). Значний масив документальних матеріалів міститься у фондах Генеральної військової канцелярії (м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурич, м. Глухів) (ф. 51), Канцелярії Київського, Волинського і Подільського генерал-губернатора (ф. 442), Канцелярії тимчасового Харківського генерал-

губернатора (ф. 1191), Київського губернського жандармського управління (ф. 247). Зокрема велику цікавість з огляду на тематику нашого дослідження викликають сенатські укази, клопотання та розпорядження губернаторів тощо.

До групи архівних джерел входять також матеріали місцевого діловодства. Для висвітлення окремих питань третього розділу було використано справу «Огляд Департаменту поліції щодо українського націоналістичного руху. 1911 р.» [345], листування з Департаментом поліції та Київським охоронним відділенням щодо діяльності загальноросійських та українських політичних партій (РСДРП, соціалістів-революціонерів, групи анархістів-комуністів, УСДРП, РУП та інших партій), а також нелегальних організацій [346]. Значну цікавість викликають матеріали справи 1914-1915 рр. про арешт М.С. Грушевського, що нараховує понад дві з половиною сотні аркушів [347].

Привертає увагу й фонд Харківського охоронного відділення за 1902-1907 рр., одна зі справ якого містить дуже цікаві за змістом донесення до Департаменту поліції й листування з Харківським губернським жандармським управлінням про осіб, що належали до українських «націоналістичних» партій «РУП», «НУП» та ін., про відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві тощо [348]

Яскравою ілюстрацією політики переслідувань членів проукраїнських політичних організацій є справа 1907-1909 рр. щодо звинувачення козаків С.Я. Здрастуя, Д.П. Кірея та інших осіб у приналежності до Конотопської організації Української соціал-демократичної робітничої партії та укладенні й гектографуванні україномовних партійних листівок, що містили «протиурядові заклики» [349] В цьому ж руслі можна розглядати й справу 1906 р., що містить листування з Департаментом поліції про перлюстрацію листів осіб – членів УСДРП [332].

Надзвичайно показовими з точки зору висвітлення правових засад культурної та мовної політики Російської імперії в українських губерніях є

матеріали фонду Канцелярії київського окремого цензора за 1865-1906 рр., зокрема, листування з київським губернатором та чиновником з особливих доручень при губернаторі, київським губернським правлінням та іншими установами та особами про надання на цензурний перегляд різноманітних книг і про вилучення з книгарень та бібліотек заборонених видань, про виявлення у Київській типографії Корчак-Новицького україномовних книг, надрукованих за нормами українського правопису тощо [329].

В дисертації було використано й матеріали листування протягом 1862 – 1863 рр. з Міністерством внутрішніх справ, київським, подільським та волинським губернаторами щодо перевірки програм українських недільних шкіл та читалень і заборони їхньої діяльності в Київській, Подільській та Волинській губерніях [338] І нарешті, чи не найцікавішою з усіх справ, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, з точки зору нашого дослідження є невелика за обсягом датована 1863 р. справа «Про політичні прагнення малоросіян» [339]

Наступною цінною групою джерел є численні опубліковані збірки документів та матеріалів, які зберігаються у книгосховищах Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Короленка. Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серед них – «Сборник постановлений Министерства народного просвещения» [251], де вміщено низку цінних матеріалів які, зокрема, стосуються й проблем нормативного регулювання культурних та релігійних відносин.

Заслуговують на пильну увагу й такі джерела, як мемуари, насамперед щоденники та спогади С.Ю. Вітте [51], генерального підскарб'я Я. Марковича [176] та ін. Аналіз цих джерел засвідчує, що не всі вони є рівноцінними за своїм змістом. Серед них значна кількість таких, завдяки яким можемо здобути важливі фактичні матеріали, ознайомитися з глибокими та різноплановими міркуваннями, обґрунтованими висновками. Інші зрештою на себе увагу завдяки цікавим сюжетам чи загальним

роздумам, здогадкам, які вимагають критичного підходу до їх використання. Проте усі ці джерела, незважаючи на всю їхню суб'єктивність, заслуговують на увагу, оскільки надають можливості для більш повного розуміння імперської політики в Україні на різних історичних етапах.

Ще однією важливою складовою джерельної бази дослідження стали матеріали періодичних засобів масової інформації, що виходили друком у дореволюційний період в Україні. Вони неоднозначні за своїм характером. Чи не найповніше питання щодо правових засад регулювання політики Російської імперії в Україні знаходимо у юридичній періодиці, зокрема в Журналі Міністерства юстиції, що видавався у Санкт-Петербурзі протягом 1859-1868 та 1894-1917 рр.

Отже, при написанні дисертації автором було використано різні за видовою приналежністю та за внутрішнім змістом джерела (серед яких у першу чергу варто назвати загальноімперські законодавчі акти, подальші інструкції та циркуляри до них, документи офіційного діловодства органів адміністрації, матеріали тогочасних періодичних видань, мемуарні твори тощо), які були вкрай необхідні для розв'язання визначених дисертаційних завдань, та які певною мірою допомогли зрозуміти правове становище різних категорій українського населення, органів місцевого самоврядування українських губерній у період, що досліджується.

Отже, у дослідженні правових засад політики Російської імперії щодо України наприкінці XVIII – на початку XX ст. автор спирався на комплекс документів, матеріалів та літератури, різних за своєю спрямованістю. Аналіз літератури, яка або безпосередньо, або побіжно торкається питань правового регулювання мовних відносин в Україні, свідчить про переважно загальноісторичне спрямування праць дослідників. Відсутні узагальнюючі праці, що досліджують джерела права, якими регулювалися мовні відносини, а організація роботи та правові засади діяльності органів державної влади у сфері здійснення мовної політики в Україні висвітлені фрагментарно.

Аналіз джерел вказує на необхідність критичного аналізу багатьох

документів. Їхньою особливістю стало те, що частина з них, особливо періодичні і мемуарні видання, носять суб'єктивний характер, часто перекручують дійсні факти та події. З іншого боку, цінним джерелом виступають законодавчі акти документи органів державної влади та управління тощо. Саме вони часто не лише відображали об'єктивну ситуацію, що склалася в Україні, але й окреслювали конкретні завдання, які мали вирішуватися імперськими державними органами у сфері культурної, мовної, релігійної політики. Хоча й це джерело не варто сприймати цілком некритично.

Уся сукупність архівних та опублікованих джерел, періодична преса, дані досліджень та літератури, присвячені висвітленню питань, що вивчаються, дозволяють (за умови належного критичного ставлення до них) об'єктивно відтворити особливості нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст., характерні риси політики, що реалізувалися через діяльність органів державного управління на різних етапах їхньої діяльності та ступінь впливу державних органів на тогочасну ситуацію. Ці документи висвітлюють основні етапи правового регулювання суспільних відносин в складних соціальних умовах, які змінювалися. Саме тому вивчення джерел і літератури з теми дають змогу розкрити ті питання, які раніше достатньо не висвітлювались у літературі і не були предметом самостійного дослідження.

Усе сказане вище дозволяє дійти цілком закономірного висновку, що наявна джерельна база є достатньою як для різнобічного розкриття запропонованої теми дисертації, так і для подальшого різнопланового ґрунтовного дослідження. Використання усіх названих документальних матеріалів, значне число яких введено до наукового обігу вперше, з критичною оцінкою їх та узагальнене осмислення результатів тієї великої й копіткої праці, що була виконана попередниками, завдяки зусиллям яких було закладено підґрунтя для дослідження теми дисертації, надали авторові

можливість вирішити намічені у вступній частині основні завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

До числа найважливіших загальних проблем наукового пізнання, окрім іншого, належить вибір правильної, адекватної предмету методології дослідження. У зв'язку з цим варто зауважити, що нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях було доволі чітко детерміновано конкретними обставинами епохи. Протягом кінця XVIII – початку XX ст. не одне покоління українців відчуло на собі негативний вплив пануючої ідеології та управлінських методів, за допомогою яких ідеологічні настанови самодержавного уряду Російської імперії втілювалися у життя. Особливо чітко це простежувалось на різних рівнях функціонування державних інституцій.

Враховуючи багатоманітність відносин, які формувалися у межах функціонування системи імперських органів в Україні, комплексне дослідження нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях передбачає застосування широкого переліку методологічного інструментарію. Додатковим аргументом на користь цього є те, що складність обраного предмета дослідження обумовлена ідеологічною парадигмою, у відповідності до якої розвивалося українське суспільство протягом тривалого історичного часу.

Водночас, будь-який метод не лишається непорушним, статичним. Його детерміновано не лише попередніми та співіснуючими одночасно з ним іншими методами, і не лише тією теорією, на якій він ґрунтується. Метод як спосіб дослідження та іншої діяльності не може залишатися незмінним, завжди рівним самому собі у всіх відношеннях, а повинен змінюватися у своєму змісті разом з предметом, на який його спрямовано. Це означає, що істинним має бути не лише кінцевий результат пізнання, але й шлях, що веде

до нього, тобто метод, що осягає і утримує саме специфіку данного предмета [174, с. 16-17].

Як вже вказувалося у вступній частині даного дисертаційного дослідження, застосовані у ході його здійснення методи слід згрупувати на три рівні: філософсько-правові методи, загальнонаукові методи, спеціально-наукові методи. Методологічна база дослідження має бути логічно і несуперечливо скореспондована з його теоретико-правовим фундаментом. «Стерефонічність» наукової картини суспільних подій, обумовлених правовим регулюванням та пов'язаних із ним при історико-правовій науковій реконструкції вимагає аналізу не лише нормативного матеріалу, а й розгляду його в широкому соціальному, політичному, економічному, культурологічному контексті.

Ця обставина вимагає специфічного міждисциплінарного підходу до явищ, які досліджуються. Досліджуючи проблему транзитивності в правовій сфері Л.Г. Матвєєва цілком доречно акцентувала увагу на важливості міждисциплінарного підходу та наголосила, що в сучасних умовах міждисциплінарність повинна бути провідною дослідницькою установкою автора, коли поєднання спеціально-юридичних методів з загальними надає можливість відстежити правове явище в динаміці існування чи зміни переходу суспільства від одного якісного стану до іншого [178, с. 7].

Разом із тим, важко визначитися з вичерпним, «оптимальним» переліком методів дослідження, адже це суперечить загальній меті сучасної суспільствознавчої науки, яка націлена на пізнання широкого спектру явищ, адже як влучно зауважив П. Штомпка, вони є «нескінченно змінюваним потоком подій» [369, с. 25-30]. Отже, цілком логічним вбачається застосування в кожному окремому науковому дослідженні, зокрема й у нашому, специфічного набору принципів та методів наукового пізнання.

Принципи наукової розвідки являють собою базові засади пізнання матерії, що досліджується [177, с. 19]. Дослідницький пошук і опрацювання його результатів здійснювався нами в цій роботі на основі принципів

історизму, багатоплановості дослідження явища (процесу), всебічності і об'єктивності, принципу комплексності, принципу органічної єдності теорії та практики [236].

Пропоноване дисертаційне дослідження виконано у відповідності, насамперед, до принципу історизму, що передбачає висвітлення специфіку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях з позицій минулого періоду державно-правового розвитку України. В означеному контексті застосування принципу історизму дозволяє з'ясувати загальну модальність динаміки становлення системи апарату місцевого управління; з'ясувати тогочасні ідейні засади імперської доктрини, яку було покладено в основу діяльності державних інституцій російського імперського зразку, висвітлити зміни, що відбувалися протягом кінця XVIII – початку XX ст.

Розглядаючи історико-правові аспекти розвитку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст. у бінарному сенсі – як процес і як пізнання цього процесу особливе значення має *принцип багатоплановості дослідження*. Принцип багатоплановості дозволив, перш за все, глибоко і всебічно пізнати конкретні явища і процеси, які мали системоутворюючий вплив або були похідними результатами колонізаційної політики в Україні за часів Російської імперії.

Застосування принципу історизму неможливе без *принципу всебічності та об'єктивності*, який вимагає виявлення всіх чинників і умов, що детермінували розвиток нормативно-правової бази російської імперської політики на українських землях. Оскільки більша частина дослідження базується на даних, отриманих в результаті наукового пошуку раніше, їхнє застосування потребує врахування особливостей опрацьованого інформаційного матеріалу (у перебігу систематизації та класифікації джерельної бази та фактологічного матеріалу, визначенні вірогідності, а також повноти інформації). У свою чергу, всебічність і об'єктивність

опрацювання наукової інформації тісно пов'язана з *принципом комплексності*. Його сутність передбачає дослідження нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях не лише з історико-правової точки зору, а й з позицій філософського осмислення відповідних явищ, процесів і тенденцій, соціологічної, політекономічної, політологічної точки зору. В додаток до того, що дослідження є історико-правовою роботою, слушним видається твердження І.Д. Ковальченка про необхідність комплексного узагальнення в історичних дослідженнях [144, с. 6]. Відповідно, результативна розробка історико-правових аспектів колонізаційної діяльності російської держави в Україні за умов пануючої імперської ідеології буде вичерпною за умов узагальнення багатьох фактів, які мали місце у розвитку певного сегменту суспільних відносин, віднайдення між ними причинно-наслідкового зв'язку.

Принцип органічної єдності теорії та практики у процесі дослідження нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст. виявляється у тому, що вивчення різноманітних сторін тогочасної системи державної влади на її ідеологічних засадах на теоретичному рівні можливе лише за умови накопичення відповідного матеріалу та його первинної обробки на емпіричному рівні, без всебічного аналізу і синтезу емпіричних знань, без глибинного вивчення та узагальнення практичних зв'язків між окремими ланками державної системи.

Плюралістичний підхід у використанні принципів дозволив також застосувати широкий перелік методологічного інструментарію для досягнення основних завдань дослідження. Методологічна основа даного наукового дослідження представлена сукупністю *загальнонаукових та спеціально-наукових методів і способів наукового пізнання*. Останні в свою чергу, ми поділяємо на *юридичні та історичні*. Серед основних загальнонаукових методів дослідницького пошуку і наукового аналізу виокремлюється універсальний *діалектичний метод пізнання*. Цей метод

використовувався в роботі зважаючи на те, що система державних органів Гетьманщини з моменту формування зазнавала трансформації, що відповідало тогочасним тенденціям розвитку держави, політики, економіки тощо. Гносеологічний аналіз було застосовано у перебігу формування та опрацювання джерельної бази дисертації, пізнанні фактологічного матеріалу, встановленні ступеня вірогідності та повноти історичної інформації.

Серед емпіричних методів у нашому дослідженні використовувався насамперед метод порівняння – пізнавальна операція, що лежить у підґрунті судження про сходство чи розбіжність об'єктів. За допомогою порівняння можна виявити не лише квантитативні, але й квалітативні характеристики досліджуваних предметів [174, с. 54]. Порівняння є основою такого логічного прийому, як аналогія і слугує вихідним пунктом порівняльно-історичного та порівняльно-правового методів. Цей метод дозволяє виявити та спів ставити рівні у розвитку явища, що вивчається, зміни, які відбулися, визначити тенденції розвитку.

З розмаїтого перерахунку загальнонаукових методів у ході проведення дослідження було також *застосовано методи аналізу та синтезу*. Під аналізом зазвичай розуміють поділ об'єкта на складові з метою їх самостійного вивчення. При цьому зауважимо, що аналіз є лише одним із моментів процесу наукового дослідження [20, с. 97]. Ефективність його багато в чому залежить від застосування *синтезу* – об'єднання різних сторін, частин предмету у єдине ціле. Аналіз та синтез є діалектично взаємопов'язаними.

Використання *методу співвідношення спільного та особливого* обумовлюється структурою дисертаційного дослідження, особливостями пізнання об'єкта та предмета дослідження. Тому, окрім загальних питань, на різних етапах дослідження нами розглядалися найбільш актуальні проблеми, що надають історичному періоду кінця XVIII – початку XX ст. квалітативну характеристику. Відповідно до структури основних частин дослідження

матеріал формується за принципом індукції та дедукції: після дослідження загальних та окремих рис формування нормативно-правового закріплення російської імперської політики, робляться узагальнення про специфіку реалізації цієї політики саме на українських землях, що надає цінний історичний досвід, який можна використовувати в сучасних обставинах і уникнути негативних наслідків прорахунків у правовій політиці.

За допомогою *сходження від абстрактного до конкретного* висвітлюється колонізаційний характер діяльності органів влади Російської імперії по відношенню до України. Як наслідок, глибоко розкривається те загальне та особливе, що притаманне досліджуваним об'єктам, явищам та процесам, виявляється їхній синтез [236].

Використання *структурного, системного, функціонального та низки інших загальнонаукових методів* дозволило розкрити політичні, ідеологічні, організаційно-правові чинники, які спричинили прямий вплив на інституційне становлення та організацію функціонування російської імперської політики на українських землях в означений період. Дослідження *ретроспективним методом* дозволило в динаміці вивчити і піддати науковому аналізу процеси, які відбувалися у досліджуваній період в системі органів державної влади та правовій доктрині, визначити й оцінити наслідки негативних для українського суспільства наслідків виконання тогочасною російською державою своїх функцій.

Важливим для нашого дослідження вбачається й використання в ньому методу узагальнення – процесу встановлення загальних (спільних) властивостей та ознак предметів. При цьому розуміється, що загальне являє собою філософську категорію, що відображає схожі, повторювані риси та ознаки, що належать кільком одиничним явищам або всім предметам даного класу [, с. 63].

Спеціально-наукові методи, які ми використовували у процесі виконання дослідження представлені підгрупами юридичних та історичних методів. Серед юридичних методів ми віддавали перевагу здебільшого

методу збору і обробки правової інформації, формально-юридичному, статистико-правовому, порівняльно-правовому методів [352]. Кожен з юридичних методів відповідав епістемологічним, антропологічним та онтологічним засадам процесу правопізнання.

Зокрема, застосування методу збирання та опрацювання правової інформації став у нагоді при дослідженні чинників формування та тенденцій еволюції російської імперської політики на українських землях; з'ясування правового статусу різних категорій українського населення, тенденцій розвитку тогочасного мовного законодавства тощо. Формально-юридичний метод був застосований для повноцінного висвітлення і з'ясування особливостей нормативно-правового забезпечення функціонування системи місцевих органів державної влади в українських губерніях.

Підгрупа історичних методів включає в себе історико-оглядовий, періодизаційний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-хронологічний, історико-генетичний, історико-типологічний, біографічний методи. Їхнє використання у поєднанні надало можливість проаналізувати еволюцію російської імперської політики на українських землях.

Варто наголосити на важливості покладення у підґрунтя історико-правового дослідження достовірних знань про політико-правові процеси минулого. Для цього автор застосовував наступні процедури: встановлення достовірності джерела; критику повноти і точності інформації, що міститься у джерелі; виявлення стадій, які пройшло досліджуване явище в процесі історичного розвитку; пояснення, тлумачення історичних подій [195, с. 88].

Важливим вбачається звернути увагу й на використання в дисертації герменевтики – теорії тлумачення та розуміння текстів. У сучасній правничій літературі часом навіть містяться спроби поставити герменевтику в якості універсального засобу пізнання. Фундаторами цього наукового напрямку є Е. Гуссерль та М. Гайдеггер, їхніми послідовниками Г. Гадамер, Г. Ріккер та інші, які розглядають процес розуміння (тлумачення) тексту в якості єдино

можливого способу пізнання дійсності. А.І. Овчинніков, який розвинув їхні погляди, пристосовавши їх власне до юридичної науки, писав, що «юридична герменевтика являє собою саме той підхід до права, який відповідає ідеологічним потребам сучасності». На його думку, завдяки герменевтиці в правознавстві відбувається методологічна переоцінка можливостей попередньої епістемології парадигми правового мислення, здійснюється поворот до соціокультурних, ірраціональних, екзистенціально-герменевтичних параметрів правового життя суспільства і людини [203, с. 259].

Загалом, використовуючи модерну методологію можна домогтися оптимального використання не опрацьованих донині архівних матеріалів, а також нарративних історичних джерел та наукової літератури. Здійснення наукового дослідження із застосуванням описаної методології надало можливість не лише розглянути тему, обрану для дисертації, й досягти поставленої наукової мети, але й закласти підґрунтя задля подальшого виявлення та вивчення російської імперської політики на українських землях, глибокого розуміння різних аспектів функціонування цієї складної системи. Розширення методологічного підходу, який реалізовано у дисертації, дозволить у подальшому поглиблено опрацьовувати засадничі положення історії держави і права України, збагатити її поняттєвий апарат, розкрити закономірності й тенденції еволюції цієї науки.

Висновки до розділу 1

1. Вивчення історіографії, збір та опрацювання джерельної бази з обраної теми дослідження надає підстави констатувати, що до цього часу питанням нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.) в юридичній науковій літературі приділялася недостатня увага. Аналіз літератури, присвяченої цій науковій проблемі, свідчить про переважно загальноісторичне спрямування праць дослідників, у яких висвітлюються лише окремі її аспекти. При

нааявності певних історичних праць, що досліджують російську імперську політику на українських землях, законодавство та підзаконні акти, якими вона визначалася, висвітлені фрагментарно. У більшості випадків цінна з наукової точки зору інформація, що стосується предмету даного дослідження, міститься в різноманітних джерелах, зміст яких присвячений висвітленню інших суміжних питань.

2. Основними джерелами дослідження стали нормативно-правові акти з питань організації й функціонування органів влади Російської імперії, документи їхніх розпорядчих та виконавчих органів, публікації у періодичних виданнях різних часів, матеріали мемуарного характеру.

3. Джерельна база дисертації, яка використовувалася при проведенні дослідження, містилася у фондах державних архівів України як загальнодержавного, так і регіонального значення, наукових державних бібліотеках м. Києва, Харкова, зокрема, бібліотеки Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, інших наукових установ і навчальних закладів.

4. Аналіз джерел підводить до розуміння необхідності здійснення критичного аналізу багатьох документів, що стосуються політики, яку здійснював уряд Російської імперії в українських землях наприкінці XVIII – на початку XX ст. Їхньою особливістю є те, що частина з них, особливо різного роду доповідні записки, різноманітні скарги та анонімні листи, які зберігаються в архівосховищах, часто мають яскраво виражений суб'єктивний характер, діаметрально перевертають дійсні факти та події.

5. Уся сукупність архівних та опублікованих джерел, дані досліджень та літератури, присвячені висвітленню питань, що вивчаються, інформація з тогочасних періодичних видань, дозволяють (звичайно, за обов'язкової умови належного критичного ставлення до них) об'єктивно та доволі різнобічно відтворити головні особливості, характерні риси російської імперської політики на українських теренах. Вони також свідчать про значні обмеження прав українців у використанні рідної мови, в галузі культури,

релігійній сфері, виключення можливостей для діяльності українських політичних партій тощо. Саме тому вивчення джерел і літератури, творче сприйняття накопиченого досвіду надають змогу розкрити ті питання, які раніше не знайшли адекватного відображення у науковій літературі та не були предметом спеціального дослідження.

РОЗДІЛ 2.

СТАНОВЛЕННЯ ЗАСАД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ ПОЛІТИКИ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ (ПЕРШІ ТРИ ЧВЕРТІ XVIII СТ.)

2.1. Формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правове закріплення (друга половина XVII – початок XVIII ст.)

У теперішній Україні докладається багато зусиль щодо створення дійсно самостійної, як політично, так і економічно, європейської держави. Саме тому визначення вектору її модерної внутрішньої та повнішої політики, має спиратися на досвід минулого, як позитивний, так і негативний. Це має мінімізувати можливості нових помилок. Саме такий досвід і надає, зокрема, аналіз документальних матеріалів, що стосуються проблеми формування політики Московської держави щодо українських земель та її нормативно-правового закріплення у другій половині XVII ст., яка вже протягом тривалого часу викликає полеміку як у середовищі фахівців – істориків, правознавців, політологів тощо, так і серед широкого загалу не лише в Україні, але й у Польщі, Росії та інших країнах [181]. Серед найвідоміших праць, присвячених зазначеним питанням, або таких, що побіжно їх зачіпають, варто насамперед назвати роботи В. Брехуненка, Л. Винара, М. Грушевського, О. Гуржія, Я. Дашкевича, В. Єрмолаєва, Л. Зайцева, Ю. Мицика, С. Наріжного, С. Плохія, В. Сергійчука, В. Урущака, В. Чеховича, Т. Чухліба, А. Яковліва та багатьох інших фахівців, як істориків, так і правників. Але й досі у цих дискусіях не поставлено крапку.

Насамперед, варто наголосити, що в науковій та публіцистичній літературі докладно обговорюються сутність та наслідки українсько-московського договору 1654 року. Дослідники навіть не доходять згоди з проблеми автентичності його тексту. Доволі суттєва кількість російських

істориків та юристів взагалі наполягає на тому, що ніякого договору між московським царем та Україною не укладалося, а українське населення просто «обрало» собі монарха, добровільно склавши йому присягу на «вічне підданство» без жодного спомину про будь-які умови, а цар «як милість» наділив певними привілеями як особисто гетьмана Б. Хмельницького, так і Військо Запорізьке. При цьому російські історики наголошують, що, виходячи з цього, московський цар, як суверен, у подальшому мав беззаперечне право довільно, на власний розсуд вносити зміни, або й зовсім забрати раніше надані привілеї [37, с. 313; 378, с. 8].

Інша точка зору притаманна більшості вітчизняних дослідників, які розглядають акт 1654 р. як вимушену для Хмельницького, але реальну двосторонню угоду, повноцінний міжнародно-правовий договір між рівноправними суб'єктами, на підставі якого було закладено підґрунтя для відносин протекторату. Як зазначає вітчизняний дослідник В.В. Газін, гетьман, діяв у межах поширеної на той час європейської практики – прийняття протекції однієї, чи навіть кількох держав [63, с. 246]. Московський цар обіцяв надати Українській державі захист, насамперед від зазіхань з боку Речі Посполитої, а українська сторона зобов'язувалася надавати Московії військово-політичну підтримку.

Окрім того, професором А. Яковлівим ще в 30-х рр. було звернено увагу на той факт, що цей договір у документах було визначено як «вічний», але на практиці виявилось, що «правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького». Автор наголошує, що за часів перебування «на гетьманському уряді» наступників останнього кожного разу при обранні нового гетьмана складався новий договір [379, с. 3]. Ці договори, що у XVII-XVIII ст. значною мірою визначали взаємовідносини з Московією (надалі Росією, Російською імперією), суспільно-політичний устрій Гетьманщини, статус та повноваження її органів влади і управління, у вітчизняній та зарубіжній історіографії прийнято іменувати гетьманськими статтями [109, с. 207].

Загальна тенденція московсько-українських відносин, що прослідковується на основі аналізу їхнього змісту, надала В.В. Газіну можливість констатувати, що для російського керівництва угода 1654 р. виходила далеко за межі надання допомоги «братньому православному народові» в його боротьбі проти католицької Польщі. Вона розглядалася як крок задля розширення території Московії та закладення підмурку майбутньої православної імперії [368, с. 181]. Отже, московське самодержавство створювало своєрідний плацдарм для подальшого наступу на суверенітет України, водночас, зовсім не збираючись дотримуватися покладених на себе зобов'язань держави-протектора [63, с. 246-247]. Це яскраво виявилось вже на початку 1655 р., коли московський посол Матвеев, що прибув до гетьмана, ознайомив його з царськими планами, серед яких було запровадження в Україні побудованого за московським зразком солдатського війська, запровадження «по Запорозьких городах» царських воєвод та перетворення Києва на «стольний град» з облаштуванням у ньому царського палацу [94, с. 1029, 1033].

Цар Олексій Михайлович та його уряд були стурбовані отриманою ними інформацією про спроби Речі Посполитої привернути до себе українське населення та закликали, «пам'ятаючи бога та святу непорочну християнську віру», а також «нашу государську до себе премногу милість», до дотримання присяги, даної у січні 1654 р. в Переяславі [88, с. 80-82]. В той самий час у перебігу укладання Віленського договору з Річчю Посполитою 1656 р., московські посланці постійно демонстрували згоду йти на компроміси в «українському питанні» та чинили спротив допущенню до участі в перемовинах послів, які були надіслані до Вільно Б. Хмельницьким.

Уклавши цей договір Москва фактично відмовилася від своїх зобов'язань надавати захист та підтримку Україні. Більше того, після попередньої розвідки [194, с. 3-5] з 1657 р. вона розпочинає в українських землях справжню інформаційну війну, спрямовану на дискредитацію та усунення гетьмана. За даними В. Горобця, лише в першій половині згаданого

року до України було направлено п'ять очолюваних царськими сановниками посольств, які здійснювали підривну діяльність [80, с. 112]. Так, відомо, що у червні 1657 р. царський посланець І. Желябужський, перебуваючи в українських містах, скрізь провадив антигетьманську агітацію, називаючи політику Б. Хмельницького «злочинною та зрадливою», закликаючи місцеве населення до виступів за призначення московських воєвод до українських міст та обіцяючи людності в такому разі різноманітні блага [94, с. 1381], протиставляючи образ «справедливих воєвод» «свавільним та зажерливим» козакам та їхній старшині і таким чином розпалюючи міщансько-козацькі суперечності.

Після смерті Б. Хмельницького (27 липня (6 серпня) 1657 р.), який, за висловом Л. Винара, «забрав із собою в могилу грандіозні політичні концепції введення України, як самостійної держави, в коло європейських держав» [50, с. 21], втручання до українських справ з боку Москви посилюється. Це насамперед виявилось у введенні до України додаткового збройного контингенту, що аргументувалося ніби то «нагальною необхідністю» підтримати громадський порядок, угамувати свавільників [63, с. 249] та захистити українські землі від можливого вторгнення поляків і татар [4, с. 190]. П'ятитисячне військо на чолі з князем Г. Ромодановським вже 12 (22) вересня підійшло до Переяслава [95, с. 73]. До України передбачалося надіслати також підрозділи, очолювані воєводами Шереметьєвим та Трубецьким [95, с. 26-27].

На думку М.С. Грушевського, «...великі московські сили, що мали прибути в Україну, мали на меті здійснити тиск на український уряд». Знову порушивши умови Переяславського договору 1654 р., царський уряд прагнув «...скасування гетьманського правління, заведення московської воєводської управи, зменшення до мінімуму козацького війська, нищення економічних і політичних привілеїв старшини, ліквідації автономії української церкви...» [95, с. 55-56]. Цей курс набув розвитку та правового закріплення у подальших актах, що нав'язувалися Москвою Україні [368, с. 180-183].

Зокрема, як зауважує А. Яковлів, вже Другі переяславські статті, що були запропоновані до затвердження Ю. Хмельницькому та Війську Запорізькому московським посланцем князем Трубецьким у 1659 р., значно різнилися за своїм змістом від статей 27 березня 1654 р. В ньому значною мірою відбилися події боротьби Москви з І. Виговським. Тому в багатьох випадках у статтях відчувається прагнення до помсти за невдачі Трубецького та московського уряду. Зокрема, запроваджується санкція у вигляді смертної кари за порушення окремих статей (4, 6, 10, 12, 16, 18) та усіх загалом (19), було складено спеціальні статті, що стосувалися «зрадника Івашка Виговського», його дружини, дітей та інших родичів (ст. 9), а також усіх тих, що «були в раді з Івашком Виговським» (ст. 10) та, навпаки, було поставлено під охорону Москви наказного гетьмана І. Безпалого та інших Лівобережних полковників (Цицюру, Золотаренка тощо) разом із їхньою полковою старшиною, що стояли на боці царя (ст. 12) [3, с. 262-269]. Існували й відмінності процесуального характеру. Процедура прийняття вісімнадцяти з дев'ятнадцяти статей документу описувалася таким формулюванням: «І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь на Раді, вислухавши сю статтю, приговорили бути сій статті так, як написана» [379, с. 75-76]. Отже, звертає на себе увагу той факт, що воля гетьмана та Війська Запорізького в процесі прийняття цих статей була суттєво обмежена та майже виключно зводилася лише до формального затвердження поданого проекту.

Політика, головний вектор якої було спрямовано на обмеження прав України, яка здійснювалася Московським царством і в подальшому, як зазначають дослідники, фактично вела не до зміцнення підвалин союзу між державами, а до їхнього роз'єднання [219, с. 62-73]. Після того, як було підписано Гадяцьку угоду від 16 (06) вересня 1658 р. [81, с. 14-15] (між гетьманом І. Виговським та урядом польського монарха Яна II Казимира Ваза [391, с. 203]), яким передбачалася зміна орієнтації України та повернення Козацької держави під «високу государеву руку» польського короля, започатується нова стадія зазіхань з боку Московського царства

на вольності України-Гетьманщини. Використовуючи готрі та непримиренні змагання за владу, що відбувалися між представниками української старшини та надавши суттєвої підтримки московфільській партії, яку очолював єпископ Методій Мстиславський та Іван Брюховецький (якого завдяки допомозі військових сил Московського царства було проголошено, а не обрано гетьманом на «Чорній раді» у м. Ніжин 17 червня 1663 р.), Україні було здійснено спробу нав'язати Батуринські статті [278, № 368]. Відповідно до цього договірного акту, що містив лише з п'ять статей, Брюховецький зобов'язувався забезпечувати продуктами харчування прислане з Москви військо, що розташовувалося в Україні, а також військові залоги, які перебували при воєводах (ст. 1); повертати до колишніх «хазяїв» селян та «служилих людей», які здійснили втечу з теренів Московської держави (ст. 2). Купцям з України-Гетьманщини суворо заборонялося продавати хліб (зерно) за Дніпро (тобто на Правобережжя), окрім Києва (ст. 4). Таким чином Московщина піклувалася про свою продовольчу безпеку, нехтуючи інтересами інших. У ст. 5 містилися умови, спрямовані на непорушність московської горілчаної монополії, яка зазнавала збитків через вільний продаж горілки мешканцями України (ст. 5) [368, с. 182]. Варто наголосити, що через протилежні позиції гетьмана і старшини сторони затвердили лише три з п'яти статей.

Успішнішою для московського уряду акцією стало підписання 22 жовтня 1665 р. Московських статей [280, № 376]. Ст. 3 цього документу містила істотні обмеження у праві вільного вибору гетьмана. Було зазначено, що ці вибори мають відбуватися лише з царського дозволу та обов'язково в присутності царського посла. Гетьманські клейноди повинні були відбиратися від Війська Запорозького аж до інвеститури нового гетьмана [62, с. 129]. На підставі зіставлення текстів договорів А. Яковлів дійшов цілком справедливого висновку, що «стаття 3-я стоїть у повній суперечності з ст. 6 договору 1654 р. і жалуваною грамотою від 27 березня 1654 р.» [379, с. 85].

Але найодіознішою усе ж виглядає ст. 1, за пропозицію якої Брюховецького було 22 жовтня 1665 р. винагороджено титулом царського боярина та коштовним боярським одягом. Окрім того, йому було надано жалувану грамоту на Гадяцький повіт, а також Шептаківську сотню та призначено двір у Москві для проживання [379, с. 89]. У цій статті йшлося про передачу цілої України, з усіма містами та містечками, селами та слободами, з усіма їхніми мешканцями (за виключенням козацтва) під безпосередню владу московського царя. А ст. 4 містить пропозицію гетьмана, що стосувалася київської митрополичої кафедри – не просто підпорядкувати українську церкву московському патріархові (про що йшлося й раніше – у Переяславських і Батуринських статтях), а прислати до Києва «руського» (тобто московського) митрополита [280, № 376].

Але, незважаючи на очевидне потепління міждержавних стосунків 30 січня 1667 р. Москва усе ж підписала за спиною гетьмана Андрусівський сепаратний договір – угоду між Московським царством та Річчю Посполитою про припинення війни та розчленування України на Правобережну та Лівобережну. Незважаючи на спроби української сторони після трагічної смерті гетьмана І. Брюховецького в червні 1668 р. дипломатичним шляхом домогтися усунення з українських міст воєвод, звільнення з в'язниць українських бранців, повернення гармат, а також призначення Генеральної Ради для прийняття нового договору з Москвою та підтвердження новообраного гетьмана [5, с. 15-19], царський уряд не поспішав із задоволенням прохань. До проекту статей, поданих українським посольством, було додано ще три (3, 19, 21 майбутніх Глухівських статей), а окрім того розроблені ще й запасні статті, які московські послы мали виголосити на Раді. Після низки підготовчих заходів та попереднього обрання на гетьманство Д. Многогрішного 6 березня 1669 р. у Глухові відбулася Генеральна Рада, де були затверджені статті, причому без особливого обговорення, а також остаточно обрано гетьмана [6, с. 102].

З точки зору аналізу еволюції політики московської держави по відношенню до України особливий інтерес становить стаття 8 Глухівських статей, де міститься царська вказівка «бути виборному для своїх государських справ, кого гетьман, і старшина, і все військо цього боку Дніпра виберуть..». Цей посадовець мав постійно мешкати у Москві «порічно, на особливому уладнаному дворі, і при ньому – п'ять чи шість чоловік». Гетьману ставилося в обов'язок писати листи «до виборного про справи й про образи на воєвод і ратних людей чи про інші які справи, що є в малоросійських містах», а той мав передавати їх царським «приказним людям», які, в свою чергу, будуть «доносити до великого государя». Водночас царем приписувалося «гетьманові до великого государя посилати нечасто, а посилати в найпотрібніших справах». Окрім того, в ст. 12 «великий государ, його царська пресвітла величність, указав відмовити... гетьману і всьому війську» у проханні дозволити українським очільникам «приймати від навколишніх государів всілякі присильні листи і читати, а прочитавши, відсилати до великого государя, а від себе їм до них писати». Цар наголошував, що ще з часів Б. Хмельницького «не велено було ні з якими государями чинити спілкування, бо від того в малоросійських містах чиниться великий розлад» [46, с. 180, 222].

Як зазначає А. Яковлів, юридичне значення Глухівських статей полягало у тому, що ними було скасовано Московські статті 1665 р. та повернули силу договору Б.Хмельницького (щоправда, не в початковому його змісті, а вже «виправленому», у редакції 1659 року) [379, с. 103].

Окрім того, з аналізу Глухівських статей від 6 березня 1669 р. випливає, що російський уряд вже тоді закріпив за собою право контролю за наділенням українських феодалів землею та її перерозподілом між ними. У статтях було записано: «А кому гетьман і старшина за услугу дадуть млин або село і універсали свої дадуть і стануть бити чолом царській пресвітлій величності, щоб царська величність пожалував на ті маєтності свої царські грамоти» [32, с. 427].

В подальшому Глухівські статті слугували зразком для наступних договорів, якими врегульовувалися україно-московські відносини. На них надалі посилалися, розглядаючи як базові, фундаментальні положення. Водночас, варто зауважити, що, як і у багатьох випадках з попередніми договорами, коли прийшов час реалізовувати договірні статті, підписані у Глухові, керівництво Московської держави усіяко ухилялося від цього, чинячи усіякі перешкоди, а часом навіть діяла всупереч укладеним домовленостям.

Надзвичайно показовою з точки зору трансформації поглядів московського керівництва на українське питання стала поява в тексті наступних, Коломацьких статей 1687 р. статті 19, у якій, зокрема, зазначалося: «...народ малороссийский всякими меры и способи с великороссийским соединять...», щоб були під однією царською державою «...обще, яко единой христианской веры и никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край – гетманского регименту, а отзывались бы единогласно: «Их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским народом...» [17, с. 317; 368, с. 183]. Як зазначають вітчизняні дослідники В. Горобець та О. Струкевич, наведене положення цілковито заперечувало державний характер гетьманської влади, а тим самим і українську державність взагалі [85, с. 30].

В силу статей 7 та 16 Коломацького договору козацьке військо було зобов'язане охороняти кордони України від нападу татар та інших ворогів, причому в цьому їм було обіцяно допомогу московським військом. У договорі 1654 р. передбачалося, хоча й непрямом, що козацьке військо могло б бути послане за межі України, «на службу» цареві, але за це воно мало діставати окрему платню з царської скарбниці.

За гетьманування І. Мазепи, починаючи з 1688 р., майже не було часу, коли б козацьке військо все, або в більшій чи меншій частині, не перебувало б на військовій службі на користь Москви. Спочатку це були походи проти

союзного у колишні часи Криму [333] та Туреччини на південних кордонах України, по степах і фортецях на Низу, по обох боках Дніпра (узбережжя річки Тясмин, Очаків, Кизикермен тощо), пізніше – походи далеко за межі України: Азовські походи 1695-1696 рр., будівництво та охорона суден біля Воронежа, а починаючи з 1700 р. – постійні походи та військові операції проти шведів поза межами України, на півночі московської держави (у Лівонії, Курляндії), а також у Литві, Польщі, Білій Русі. Підчас цих походів козацьке військо, крім суто військових операцій, мусило, всупереч договорам, виконувати важкі фортифікаційні роботи (збудовано фортеці: Новобогородицьку, Таванську та інші). Козаки змушені були нести не лише конвойну чи поштову службу, а часто застосовувалися просто до різних послуг і як звичайна робоча сила. При цьому військо утримувалося своїм коштом, за рахунок військового скарбу. Необхідні для походів кошти гетьманський уряд змушений був стягати з населення шляхом оподаткування та різноманітних монополій, оренд тощо. Жодної платні за свою службу від московського царя, як це було закріплено угодами, козацьке військо не отримувало.

Вживання козацького війська далеко за межами України на військові операції, що не були пов'язані з обороною України, а ще більше використання козаків як робітників для справ, що не мали жодного відношення до військової професії, викликали загальне незадоволення козацтва. Та ще більш невдоволення, обурення та скарги викликали умови, в яких козакам доводилося відбувати походи. «Тяжка служба» далеко від України, часто під командою московських або німецьких генералів і полковників, була нестерпна через грубіянство, жорстокості та дикунське поводження чужинського керівництва та його загалом вороже ставлення до українців [379, с. 131]. Історія цих походів за гетьмана Мазепи переповнена скаргами козаків на надзвичайно важкі умови «служби». «І козаки, і селяни, – писав гетьман до Москви, – усі ремствують на мене, усі кричать в один

голос: ми зовсім пропащі, а гублять нас москалі. У кожного одна думка – втекти за Дніпро» [153, с. 2].

Таким же безцеремонним було й ставлення до мирного населення України. За Коломацьким договором московські воєводи та залоги перебували у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі, при гетьманові в Глухові, на півдні по збудованих фортецях, а також на Січі. А коли почалася шведська війна, то московські війська постійно пересувалося по українських теренах. Через Україну здійснювалися зносини з поляками, прибічниками московської партії, їздила безліч різноманітних посланців, гінців та інших царських агентів. Усі вони поводитися на Україні, як у завойованій чужій країні, й не знали меж у своїх вимогах та в брутальному і жорстокому ставленні до населення [153, с. 82-83, 118, 133, 142]. Гетьман скаржився іноді цареві на ці зловживання [279], цар обіцяв винних покарати, але в дійсності нічого не робилося для полегшення тягаря, який несло населення України. На свої скарги Мазепа дістав у 1707 р. царську грамоту, в якій пояснювалося, що, начебто, підчас війни «без тягостей обійтися неможливо», і через те «належить для загальної державної користі те терпіти» [18, с. 56-57].

Потерпало населення України й від податків, розмір і стягання яких перебували в тісному зв'язку з військовими подіями та з потребою утримання реєстрового та компанійського війська напоготові вдома й за кордоном. Спроби реформи системи стягнення податків через оренду горілчаної та тютюнової монополії не були доведені до кінця, потреба ж коштів на військові операції все збільшувалася, і тому намічена в ст. 22-ій Коломацького договору реформа оподаткування не була переведена н життя [379, с. 132]. Щоправда, деякі незначні полегшення було запроваджено універсалами 1691 [141] та 1692 рр [18, с. 5-9], але вони не могли значно зменшити загального тягаря податків.

За всю допомогу, яку Україна з напруженням усіх своїх сил надавала московському цареві й московській державі в тяжку добу її існування, діставала вона лише вимоги ще більших жертв та повне ігнорування

покладених Москвою на себе за договорами обов'язків щодо України. Уперто реалізуючи свої імперські плани, Петро I не лише необмежено використовував військовий та економічний потенціал України, але й самоправно розпоряджаючись її територією та ціною українських земель притягав на свій бік потрібних собі союзників. Так, оголосивши війну Швеції, Петро I шукав собі спільника в особі польського короля Августа, з яким за спиною гетьмана І. Мазепи склав договір та пообіцяв віддати Польщі цілу Правобережну Україну [379, с. 133].

Водночас, вже влітку 1706 р. цар поставив вимоги про здійснення докорінного реформування внутрішнього устрою України та війська козацького. Петро I планував утворити з козацького війська постійне регулярне військо, на кшталт слобідських полків, яким би командували московські старшини, а пізніше – перетворити на драгунські чи солдатські полки. При цьому було скасовано гетьманський уряд і всю старшину [379, с. 135]. Отже, йшлося ні про що інше, як про скасування усього автономного устрою України, визнаного та гарантованого договорами України з московськими царями.

Довідавшись про плани московського уряду щодо України, гетьманського правління та козацького війська, старшина була занепокоєна. Розочалися наради з приводу подальших дій. Часто збиралися то в обозного Ломиковського, то в полковника Апостола, радилися і навіть ознайомилися з текстом Гадяцького договору І. Виговського з Польщею [379, с. 135]. Саме тоді Мазепа й виголосив перед генеральним писарем П. Орликом свою відому присягу. У ній він наголошував: «Не заради приватної користі, не заради високих почестей, не для багатства... а для вас, – усіх вас, що під моїм урядом і региментом есте, і для жінок, і дітей ваших, для загального добра матері нашої, бідної України, для користі усього Війська Запорозького й народу українського, для піднесення й розвитку військових прав і вольностей – хочу я за поміччю Бога так чинити, щоб ви з жінками й дітьми вашими і Вітчизна з Військом Запорозьким не загинули ні під москалями, ні під

шведами» [153, с. 155-156]. Зміст цієї декларації І. Мазепи було викладено П. Орликом у листі до С. Яворського й цьому свідченню можна довіряти, адже, як справедливо зазначає О. Лазаревський, П. Орлик писав свого листа у той час, коли наведені ним факти можна було без жодних труднощів перевірити за допомогою свідчень тоді ще живих очевидців [164, с. 35]. Після декларації Мазепи уся Генеральна старшина та найближчі до гетьмана полковники рішучо стали на його бік і спільними зусиллями довели намір Мазепи до здійснення, до повного розриву з московським царем та до переходу під протекцію Карла XII.

З переходом гетьмана І. Мазепи на бік Карла царським урядом Петра I було вжито термінових заходів, спрямованих на те, щоб довести нелегітимність влади І. Мазепи та не допустити наслідків які могли б загрожувати загалом московському військові, що перебувало в той час на території України. З огляду на це цар не лише негайно видав цілу низку наказів суто військового характеру, але й ужив заходів, щоб якнайшвидше було обрано іншого гетьмана, вважаючи, що настановлення нового гетьмана та підтримка його силою московського значно допоможуть у боротьбі проти Мазепи та його впливів на козацтво. 27 жовтня 1708 р. царським маніфестом оголошувалося, що «гетьман Мазепа безвісно пропав і сумніваємося Ми для чого, чи не по факціям якимось неприятельським» [17, с. 172]. Про всяк випадок цар наказав Генеральній старшині та полковникам негайно прибути до царського обозу, що стояв на р. Десні, «для нарад», а коли з'ясувалося, що гетьман «остаточну невірність виявив», то також і задля того, щоб обрати нового гетьмана [18, с. 172-173].

У своїй праці «Українсько-московські договори в XVII– XVIII віках» А. Яковлівим проаналізовано зміст виданого 28 жовтня 1708 р. ще одного царського маніфесту, в якому підтверджувалося, що гетьман Мазепа «зрадив та переїхав до неприятеля нашого, короля шведського», нібито з метою, щоб «Малоросійську землю поневолити, як раніше, під владу польську», а церкви та монастирі віддати «в унію». «Оскільки нам, – йшлося далі в документі, –

як государю та оборонителю Малоросійського краю, належить батьківську опіку про вас мати..., того заради повеліваємо» усій Генеральній старшині, полковникам та іншим не піддаватися закликам Мазепи, а під обороною московського війська проти ворога стати. Для ліпшого попередження «усілякого зла й заколоту в народі...» вся старшина Генеральна й полкова мала з'їхатися до Глухова для вибору гетьмана, «у чому крайня необхідність і спасіння усієї Малої Русі полягає» [379, с. 139].

Водночас, щоб заохотити до вірності також і простий люд, цар вдався до суто популістських заходів. Тим самим маніфестом від 28 жовтня 1708 р. було оголошено, що віднині скасовуються всі «оренди» та податки, які запровадив Мазепа. Причому говорилося, що він зробив це не на царську вимогу для утримання московського війська, а цілком самовільно, виключно задля власного збагачення [18, с. 172-173].

Ще за кілька днів, 1 листопада, цар адресував до старшини, що мусила їхати до Глухова, новий документ – «Грамоту, дану Запорізькому війську на обрання нового гетьмана на місце гетьмана Мазепи, який зрадив Росію, з обнадіюванням підтвердити оному війську попередні права його та привілеї» [89], у якому, навівши ті ж самі мотиви для негайного вибору гетьмана, додав ще й низку пишних обіцянок: «А ми, великий государ, наша царська величність, обіцяємо вам, вірним підданам, тому вільними голосами новообраному гетьману, також і теперішній старшині, полковникам, осавулам, сотникам та всій полковій старшині та всьому Війську Запорізькому, нашим, царської величності словом усі вільності, права та привілеї, які від часу прийняття... під високодержавну руку гетьмана Б. Хмельницького з Військом Запорізьким і з усім малоросійським народом і потім при нашому, царської величності, правлінні, гетьмани та все військо мали, свято, непорушно та ціло зберігати...». Наприкінці грамоти повідомляється, що для присутності при обранні гетьмана надсилається «міністр», князь Г.Ф. Долгорукий [89].

Наведена царська грамота є типовим документом для традиційної московської політики супроти України. Характерною її особливістю, як зазначає А. Яковлів, було те, що «стверджуються всі права, вольності та привілеї, дається царське слово «свято й непорушно» їх зберігати, – але лише в моменти тяжкі й небезпечні для Москви; коли ж гетьман і старшина, довіряючи царському слову, повертаються на бік Москви та стають «вірними й послухними», зараз же Москва починає стверджені вольності й права ламати» [379, с. 139].

Обрання нового гетьмана здійснилося на Генеральній Раді, скликаній в Глухові 6 листопада 1708 р. На посаду було обрано стародубського полковника Івана Скоропадського. Оскільки вибори проводилися поспіхом, жодних нових договірних статей ані царем, ані гетьманом не було запропоновано. З огляду на те, що в царській грамоті, а також у присяжному записі гетьмана І. Скоропадського було сказано, що Війську Запорозькому підтверджуються статті, на яких піддався під царську високу руку гетьман Б. Хмельницький [379, с. 139], можемо дійти висновку, що начебто царем було знову затверджено положення договору 1654 р. Формально так воно й було, але реальна дійсність скоро показала, що в актах 1708 р. було згадано про договір 1654 р. лише задля того, щоб оманом давніх вольностей набути довіри козацьких полків, котрі не могли піти з І. Мазепою, та використати їх у боротьбі проти Мазепи та Карла XII.

З вибором нового гетьмана в Україні знову склалося двовладдя – з'явилися два гетьмани: один, що разом із королем шведським воював проти Петра I, і новообраний І. Скоропадський, який з частинами 4-х полків лишився на боці Петра. Знов Україна силою історичних обставин стала тереном протиборства, хоча й не була безпосередньо зацікавленою в цій боротьбі. Ще гіршим було те, що козацьке військо перебувало в лавах комбатантів обох воюючих таборів і було змушене до активних військових дій.

Після полтавської битви та перемоги московського війська над збройними силами під командуванням шведського короля та гетьмана І. Мазепи (27 червня 1709 р.), позиції І. Скоропадського до певної міри зміцнилися [220, с. 80]. Гетьман Мазепа покинув територію України, а І. Скоропадський не лише формально, але й фактично перейняв гетьманський уряд на цілій території України-Гетьманщини [379, с. 139]. Використовуючи таку, сприятливу для себе ситуацію та перерву у військових подіях, І. Скоропадський вирішив звернутися до царя, який ще перебував на Україні, в проханням підтвердити окремим договором («статтями») давні привілеї й вольності України та скласти нові статті.

Але вже в ході обрання нового гетьмана, що відбулося в Глухові 6 листопада 1708 року автономії України-Гетьманщини було завдано чергового удару. Новий гетьман присягнув, але цар не затвердив нові, запропоновані Скоропадським пункти, і навіть не видав жодної грамоти чи іншого юридичного акту, який би затверджував гетьмана на посаді (І. Скоропадський отримав підтверджувальну грамоту на гетьманство лише згодом – 5 січня 1710 р.).

17 (28) липня 1709 р. І. Скоропадський звернувся в Решетилівці (тепер селище міського типу Полтавської області) до Петра І з т.зв. «просительними статтями» з 14 пунктів. Ці статті, а також відповіді царського уряду на їхні пункти мали назву «Решетилівські статті 1709 р.». За своїм змістом вони фактично являли собою законодавчий акт, яким закладалися основи управління Лівобережною Україною. Для нас важливо наголосити тут на нових обмеженнях прав і вольностей України, які містилися в документі. У резолюції на п. 2 царем було затверджено і надалі практику, яка вперше з'явилася за обставин Шведської війни й на підставі якої козацькі відділи з наказним гетьманом та полковниками віддавалося під команду московських генералів та полковників. Указом на п. 4 цар остаточно відібрав м. Котельву (нині Полтавська обл.) від Галицького полку та приєднав до Слобідської України. В указі на п. 5 про заборону воєводам втручатися до місцевих справ

цар дозволив воєводам «цікавитися» внутрішніми справами України, переводити «розыскъ» та суд над місцевим населенням «в згоді з полковниками й старшиною», а справи про скоєння державних злочинів, таких, як зрада тощо, зовсім виключив із юрисдикції місцевої влади. В указі на п. 9 не було надано дозволу на добування солі й риби на Запоріжжі, хоча й обіцяно пізніше дозволити. Але, як зазначає А. Яковлів, з наступних розпоряджень видно, що заборона, навпаки, була ще й посилена штрафом і карами [379, с. 139]. Зрештою, в указі на п. 13 було встановлено, що царські укази в справах України надалі висилатимуться лише на ім'я гетьмана, але не лише царем через Малоросійський приказ, а ще й царськими міністрами. Ця остання норма ставила гетьмана за статусом нижче за царських міністрів, бо віддавав його під їхні «укази». Усі ці нововведення ішли врозріз із договором Б. Хмельницького й статтями попередніх гетьманів, в той час, як у п. 1 цар підтвердив і словом своїм обіцяв непорушно додержуватися попередніх договорів [379, с. 139].

Звертає на себе увагу й сама форма статей 1709 р. Це вже не можна вважати двостороннім договором між рівними сторонами, що виявили свою волю в статтях, як було в попередніх договорах. В новому указі царські резолюції становлять імперативні рішення – накази царя, якими він вирішує справи або ж надає свою згоду, як особливу «милість». Всі ці зміни свідчили про те, що, здобувши перемогу над шведами, між іншим, за участі й допомоги частини козацького війська, Петро I повернувся до своєї попередньої політики супроти України. Про це свідчать подальші акти, самодержавної влади.

Вже наступного дня після подачі гетьманом пунктів (18 липня 1709 р.) цар підписав указ про призначення стольника Андрія Ізмайлова царським резидентом при гетьмані, а також дві інструкції резидентові, відкриту й таємну. Грамотою від 30 липня 1709 р. цар сповістив про це гетьмана, пояснивши, що призначення Ізмайлова зроблене «для иаших, великого государя, справ... заради теперішніх випадків та нещодавніх заворушень»,

що відбувалися нещодавно в Україні у зв'язку зі «зрадою» І. Мазепи разом з «бунтівниками-запорожцями» [18, с. 231]. Відносно ж виданих Ізмайлову інструкцій, то вони містять надзвичайно важливі постанови, яким, власне кажучи, місце не в інструкції, а в додаткових договірних статтях.

У ст. 1 «нетаємної інструкції» наказується Ізмайлову спільно з гетьманом здійснювати нагляд, щоб після «зради» Мазепи та запорожців в Україні панував спокій, розвідувати «усілякі способи», щоб тут не було жодної ворожої агітації та підбурювання до «шатости», а підозрілих осіб ловити й писати до царя. У ст. 2 наказується наглядати, щоб запорожці та інші свавільники не скупчувалися у Січі або в іншому місці, та посилати козацьке й московське військо, щоб «их искоренять и ни до какого из поселений не допускать». Ст. 3 наказує Ізмайлову разом із гетьманом приймати посланців чужих держав і земель, які приїздитимуть із листами до гетьмана, копії з листів посилати до царя, як це встановлено в статтях Б. Хемльницького (ст. 9), а також у ст. 4 Конотопських статей, а тим посланцям без поради з Ізмайловим не відповідати, й від себе нікуди без царського указу не посилати, хіба що справи вимагатимуть спішної відповіді.

В ст. 4 Ізмайлову наказано доглядати й перешкоджати, щоб гетьман нікого зі старшин і полковників без царського дозволу й указу не усував з посади та щоб призначав за згодою всієї старшини, згідно з ст. 7 Юрія Хмельницького й ст. 11 гетьмана Мазепи, а кого куди «спільною радою» оберуть, писати до царя, від якого мають бути надіслані відповідні укази. Як додаток до цієї статті в ст. 5 наказується слідкувати, щоб на жодні уряди не обиралися поляки або чужинці за ст. 8 Юрія Хмельницького. В ст. 6 наказується стежити, щоб гетьман без повідомлення царя нікого з полковників і полкової старшини не карав, згідно 8 ст. Ю. Хмельницького. 7 стаття торкається обмеження гетьманської влади в справі роздачі за вислуги маєтностей: усі маєтності «изменничьи», як Мазепи, так і інших, які не належать до уряду гетьманського, треба списати, відомості надіслати до царя й без царського указу нікому не передавати, І взагалі на майбутнє гетьман не

має права, не повідомивши царя, віддавати маєтності за службу чи відбирати назад. Нарешті в ст. 10 інструкції наказується Ізмайлову взяти у гетьмана відомості про податі, що їх збирав Мазепа й попередні гетьмани, щоб цар знав про це й міг призначити платню охочим полкам.

Отже, з аналізу документального матеріалу видно, що фактично біля особи гетьмана уперше встановлювався офіційний резидент-наглядач, який, по суті, дістав права співправителя.

Після обрання на гетьманську посаду 1 жовтня 1727 р. миргородського полковника Данила Апостола останній подав петицію про повернення Україні старих прав згідно з договором, який був укладений ще Б. Хмельницьким. На це звернення він одержав від Вищої Таємної Ради відповідь, що була висловлена у 28 «Рішительних» (конфірмованих) пунктах. Саме цей документ аж до самого кінця існування Гетьманщини став її фактичною конституцією. Відповідно до нього гетьман не був уповноваженим здійснювати дипломатичні зносини з іноземними державами і, якщо до нього прибували послы, то зобов'язувався негайно переслати привезені ними листи до царської столиці. Лише з сусідніми державами – Річчю Посполитою та Кримом він міг зноситися щодо прикордонних справ, але лише з відома царського резидента при гетьманському дворі. Чисельність найманого війська обмежувалася до 3 полків (окрім реєстрового козацтва), і гетьман під час війни мав підлягати наказам царського генерал-фельдмаршала. Кандидатів на пости генеральної старшини, а також полковників обирала старшина з-поміж себе, але затверджувати ці кандидатури мав особисто імператор. Всю нижчу старшину затверджував гетьман. Індукта – мито на товари, що ввозилися в Україну – мусила спрямовуватися до імперської скарбниці. Було цілковито скасовано заборону росіянам набувати у власність землі на теренах України-Гетьманщини, але вони при цьому мусили підлягати юрисдикції української влади. У козаків та в посполитих заборонялося забирати як спадкові, так і куплені ґрунти. «Рішительні пункти» наголошували на необхідності здійснення ревізії

маєтностей, призначених на утримання гетьмана й розданих у приватні руки. Було зафіксовано, що суд і розправа в Україні здійснюються за колишніми правами, але були внесені певні зміни в судівництві: за вищу апеляційну інстанцію мав слугувати в краї так званий Генеральний суд, який складався тепер із 6-ти осіб: із 3-х українців і 3-х росіян. Гетьман мав бути президентом цього суду. «Рішительні пункти» визначили порядок розгляду апеляції до гетьмана й Генерального суду, а на останній – до Колегії іноземних справ, а також накладання штрафів за винесення свідомо неправдивих вироків. До одного з пунктів було внесено, що має бути скликана спеціальна комісія для перевірки старих законів і складання нового кодексу [379, с. 141]. Таким чином закладалося нормативне підґрунтя для майбутньої кодифікації українського права.

2.2. Правове закріплення діяльності Малоросійських колегій

Нинішнє українське суспільство вимагає від уряду якісних і цілком реальних, а не суто декларативних змін у сфері захисту прав і свобод людини. Заходи влади, які спрямовані на оптимізацію судових правоохоронних органів, нині мусять забезпечити захист людини від будь-яких протиправних дій, реалізацію кожним громадянином України гарантованих Конституцією прав і свобод. При цьому обов'язково має бути врахований як позитивний, так і негативний досвід минулого, що має убезпечити нашу державу від нових помилок. Саме такого досвіду й надає нам, зокрема, аналіз документальних матеріалів, що датуються 20-ми рр. XVIII ст., а також певного, відносно невеликого обсягу наукової літератури, де спеціально висвітлюються різноманітні аспекти практичної діяльності Першої Малоросійської колегії (1722-1727 рр.) – державного органу, що було створено для управління українськими землями, які входили на той час до складу Російської імперії [363, с. 514-517]. Цей орган було засновано за наказом російського царя Петра I [130, с. 157] із метою здійснення якнайсуворішого контролю за адміністративно-судовою діяльністю

українського гетьмана і генеральної старшини для цілковитого жорстко субординованого підпорядкування їх загальноросійській системі державного управління. Найдавнішу інформацію щодо підготовки відповідного імператорського указу, як стверджує М.О. Воскресенський, датовано квітнем-травнем 1722 р [56, с. 251]. Окрім того, спогад щодо утворення Малоросійської колегії під 1723 р. міститься у Чернігівському літописі: «1723. Президент колегії Малої Росії бригадир Стефан Лукич Вельямінов їздив до Москви і Петербурга до государя, і звідтіля повернувшись до Глухова, привіз указ з сенату полковнику Павлу Полуботку щодо утворення колегії» [12, с. 215].

Малоросійську колегію було утворено під час загальноімперської реформи органів управління як заміну Малоросійському приказу. Територіально вона мусила перебувати в місті Глухові [200, с. 473], що було на той час резиденцією українських гетьманів.

Практична реалізація проекту створення Малоросійської колегії ґрунтувалася на двох нормативних актах: по-перше, на нормах імператорського указу, адресованого лівобережному гетьману, і, по-друге на статтях указу Урядуючого Сенату. В указі гетьманові імператор інформував І. Скоропадського щодо самого факту створення Малоросійської колегії, а в указі Сенату повідомлялось про перехід Гетьманщини під її управління [363, с. 514-515].

У цивільних справах цей орган підпорядковувався Сенатові, котрий мав право за необхідності розширювати її повноваження, а у військових – головнокомандуючому російськими військами в Україні. Як зазначає Т.В. Безрук, структурно Перша Малоросійська колегія, на відміну від інших колегій, які функціонували на території імперії, складалася з трьох контор: камерирської, рейнтмейстерської та провіантмейстерської. Ключову роль відігравала камерирська служба, що опікувалася вирішенням питань фінансового характеру. Нормативне підґрунтя її діяльності становили

Генеральний регламент та також низка імператорських і сенатських інструкцій, розпоряджень і наказів [23, с. 12].

Створення та початок роботи Першої Малоросійської колегії відбувалися в умовах постійної конфронтації з козацькою старшиною, лідером якої після смерті І. Скоропадського став наказний гетьман П. Полуботок. Свою діяльність Малоросійська колегія розпочала після підписання імператорського указу від 16 (27) травня 1722 р. «Про запровадження в Глухові Малоросійської Коллегії та про призначення до оної присутнім бригадира Вельямінова» [199].

Цим документом в основному визначався і обсяг повноважень, якими формально наділявся новостворений орган. Зокрема, вони полягали у наступному. Насамперед, колегія мусила розглядати скарги на генеральний суд та ратушні суди, військову Канцелярію, полкові й усі інші Канцелярії [199, с. 682], тобто була своєрідним апеляційним органом, до якого мали б можливість звертатися переважно представники місцевої старшини, які зазнали несправедливих утисків від органів української влади. Також вона мусила виконувати фіскальні функції (спостерігати за своєчасним збиранням та відправленням до царської казни натуральних та грошових зборів). Із коштів, що збиралися, колегія мала право здійснювати виплати членам Гетьманської ради, а також військовослужбовцям – сердюкам і компанійцям [274, с. 189]. На колегію покладался також і обов'язок здійснювати нагляд за тим, щоб розподіл військового постюю на території Лівобережної та Слобідської України на так званих «вінтер-квартирах» здійснювався «на справедливих засадах», а також у випадку, якщо виникали б скарги на когось з цих військових, то до повноважень колегії було віднесено здійснення судочинства.

Вже з моменту заснування колегії сенатська інструкція, видана 16 травня 1722 р., визначала, що її президент повинен здійснювати особистий нагляд за функціонуванням Генеральної військової канцелярії з тим, щоб у ній імператорські укази, а також встановлена процедура їхнього виконання

занотовувалися до спеціально заведених з цією метою книг, а також надсилалися до вищих інстанцій рапорти щодо втілення в життя вимог, які містилися в указах: «...чинили, як про те Генеральний Регламент повеліває» [199]. До повноважень Першої Малоросійської колегії також було віднесено перевірку універсалів, що видавалися українським гетьманом, а також інших документів, які викликали зацікавленість у столичній владі. Щодо всіх інших питань колегія мала звертатися за наказом до імперського Сенату, якому вона підпорядковувалася.

Сенатським указом від 10 (21) липня 1722 р. було наголошено, що Передаючи П. Полуботкові «спільно з генеральною старшиною» управління Гетьманщиною, водночас, імперським урядом суттєво обмежувалися прерогативи українського уряду. Він зобов'язувався «только во всех делах и советах и посылках в Малую Россию универсалов, имеют сношение и сообщение» з президентом Малоросійської колегії [224, т. 6, № 4049].

Контрольні функції Першої Малоросійської колегії щодо Канцелярії та генеральної старшини конкретизувалися в інструкції бригадирові Вельямінову: «...З тими Малої Росії управителями мати зносини і дивитися того, щоб без вашого відома жодних унісерсалов і листів щодо справ не надсилали, і про те провідувать тобі точно і це утримувати в секреті» [310, с. 219-220]. Щодо контролю Колегією стосовно гетьмана й Канцелярії, то він був уже конституйований сенатською інструкцією від 16 (27) травня 1722 р.: «...Дивитися, коли йому, гетьману, в чому до того слід послати універсали, і все за належністю ...підписувати йому, і оні усі дивитися їм у колегії» [310, с. 220]. Але тепер межі контролю істотно розросталися. Президентів Колегії надавалося право здійснювати перевірку змісту не лише універсалів, але й загалом усієї вихідної документації Канцелярії.

Розширення контролюючих функцій Малоросійської колегії перебувало в генетичному зв'язку з вирішенням проблеми злиття російської установи із системою українського державного управління, яка, як засвідчують джерела, на той час стояла на порядку денному в Сенаті. Так,

уже в першій половині липня 1722 р. сенатори обговорювали питання про спільне скріплення наказів, які виходили з Канцелярії, генеральною старшиною та членами Колегії. Однак, у зазначений час російський уряд не наважився конституювати це положення, «щоб спочатку цією новиною їх не потривожити». До того ж, було прийнято рішення спочатку апробувати проект у монарха. Резолюція Петра I на сенатський запит, імовірно, була позитивною, оскільки вже 27 липня Сенат надіслав Вельямінову розпорядження такого змісту: «...Тобі ...з чернігівським полковником і генеральною старшиною у всіх справах при радах і посилках до Малої Росії універсалів бути присутнім спільно з ними і наглядати за тим, щоб нічого противного Й.І.В. інтересу чинено не було, і, якщо таке побачиш, тобі їм не дозволяти» [310, с. 220]. Відтепер генеральна старшина була зобов'язана надсилати до Колегії копії з усіх наказів і універсалів за підписом українського уряду «для известия». Це розпорядження стосувалося і резолюцій усіх справ, які вирішувалися в Канцелярії.

З метою удосконалення системи контролю за державним життям Гетьманату 20 вересня 1722 р. Сенат ухвалив: «...Про посилки з усіх указів та універсалів, які до Малоросійських міст від генеральної старшини надсилаються будуть, копій за руками до Колегії». На останню було покладено обов'язок надсилати новопризначеним російським комендантам копії для ознайомлення.

У тексті «Пунктів, поданих президентом Малоросійської колегії С. Вельяміновим цареві Петрові I» 31 березня 1723 р., що зберігся до нашого часу, містилися міркування очільника цього органу з приводу розширення його компетенції. Як зазначав Ю. Степанчук, а слідом за ним Т. Безрук, більш повно і конкретно компетенція Малоросійської колегії визначалася інструкцією Петра I від 16 травня 1723 р [23, с. 12], а також затвердженому царем і Сенатом документі під найменуванням «Промеморія, що надіслана з Малоросійської колегії до Генеральної військової канцелярії» від 3 червня 1723 р [105, с. 56].

Основні напрями діяльності Колегії, окрім того, що вже було сказано раніше, мали полягати у визначенні розміру оподаткування українського населення, нагляді за дотриманням заборони старшині використовувати працю козаків на свою користь, піклуванні про «належне» матеріальне утримання розташованих на землях України російських військових підрозділів, проведенні розслідувань і здійсненні судочинства за позовами українців до росіян і навпаки [284, с. 23].

Як констатує Б.Р. Стецюк, з 1725 р. стосунки між I Малоросійською колегією і Генеральним військовим судом у сфері кримінально-процесуальних дій та судочинства принципово змінилися. Було скасовано спільні засідання та розгляди судових справ з генеральною старшиною. До компетенції канцелярії у сфері судочинства відносилася організація попереднього розслідування і формування думки по суті справи і з передбачення судового рішення, яке подавалося в колегію у формі письмових «промеморій». Малоросійська колегія на підставі заяви процесуальної сторони сама мала право забрати справу з канцелярії, прийнявши до власного розгляду, здійснити належні кримінально-процесуальні дії, виступаючи у такий спосіб не лише у якості апеляційної, але й у якості касаційної інстанції, тим самим обмежуючи територіальну юрисдикцію козацьких судів. На думку Б.Р. Стецюка, це все дуже негативно впливало на кримінальний процес цього часу і деякі полковники та полкова старшина з позовами зверталися безпосередньо до I Малоросійської колегії [284, с. 283].

Перша Малоросійська колегія від початку своєї діяльності започаткувала активне насадження на теренах України-Гетьманщини російських форм кримінально-процесуальних дій, російських джерел права. У першій половині 1724 р. на території України вступив у дію імператорський указ «О суде по новоучиненной форме», яким регламентувалася організація судового процесу. Малоросійська колегія постановила, щоб Генеральна військова канцелярія склала відповідну

промеморію і скерувала їх у полкові правління з метою розповсюдження єдиної форми складання позовів і процесуального порядку. Після цього рішення Генеральна військова колегія перестала приймати позови, що не відповідали за своєю формою встановленій загальноросійській формі [83, с.148].

Таким чином, як зазначають автори колективної монографії «Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку», для Гетьманщини це були «складні часи абсорбції Російською імперією, що неухильно наступала широким фронтом, обмежуючи українську автономію та поглинаючи й уніфікуючи атрибути її державності – законодавство, адміністрацію, судові установи» [297, с. 149]. Незважаючи на те, що започаткування російським урядом цієї інстанції на перший погляд начебто мало б сприяти викоріненню числених зловживань у судах Гетьманщини і обороні народу від свавілля представників місцевої старшини у судочинстві, однак в житті це не відповідало реальності. Усі зміни на території Гетьманщини виправдовувалися начебто піклуванням про благо «малоросійського народу», козаків, яких нібито існуюча судова система кривдила, але де факто єдиним, про що дійсно піклувалася колегія було благо імперської влади, її непорушність та недоторканість. Отже, головною функцією Першої Малоросійської колегії був тотальний контроль над вчинками генеральної старшини і гетьмана, обмеження функціонування автономних урядово-судових органів України-Гетьманщини, якомога повнішу уніфікацію її системи відповідно до загальноімперської правової системи та забезпечення найбільш корисного для імперської влади упорядкування і використання українських земель [367, р. 76-79].

Аналізуючи характер діяльності та динаміку еволюції сфери повноважень Першої Малоросійської колегії Т.В. Безрук дійшла висновку відносно можливості виокремлення чотирьох етапів розвитку цього органу. На її думку, перший, підготовчий, етап тривав з 1709 р., коли указами, прийнятими в липні, було впроваджено інститут царських резидентів при

гетьмані, до видання царського указу щодо створення колегії 16 травня 1722 р. Хронологічні межі другого етапу – створення й початку роботи колегії охоплюють період від 16 травня 1722 р. до арешту в березні 1723 р. наказного гетьмана П. Полуботка). Знищення опозиції козацької старшини на чолі з наказним гетьманом П. Полуботком значно посилило владні повноваження Малоросійської колегії, яка отримала право контролювати Генеральну військову канцелярію, видавати розпорядження, обов'язкові для всіх органів державної влади Гетьманщини, встановлювати та перерозподіляти податки. Третій етап являв собою час посилення владних повноважень (з вересня-листопада 1723 р. до прийняття 29 вересня 1727 р. рішення про ліквідацію колегії). Зміст четвертого етапу полягав у ліквідації колегії та її структур. Він хронологічно обмежувався 29 вересня 1727 р. – початком 1728 р [23, с. 11]. Першу Малоросійську колегію, що за своїми повноваженнями та організаційно-правовими засадами функціонування безперечно являла собою російську імперську владну структуру, за допомогою грубого примусу впроваджену до державного механізму України-Гетьманщини, було ліквідовано на підставі імператорського указу від 29 вересня 1727 р., яким передбачалося поступальне скорочення чисельності підрозділів, а відповідно й функціонерів цього органу [23, с. 14]

Набагато менше за Першу Малоросійську колегію в науковій літературі висвітлено питання організації та діяльності в Гетьманщині Другої Малоросійської колегії (1764-1786 рр.), яка фактично служила знаряддям реалізації колоніальної політики московського самодержавства щодо України. Метою створення цієї колегії було прагнення Катерини II до централізації та уніфікації державного правління в Україні, ліквідації залишків державної автономії українських земель, поширення в Україні загальноімперських порядків [283, с. 240]. Зазвичай ця проблема висвітлюється в історичній та історико-правовій літературі, присвяченій ліквідації української автономії у XVIII ст. Протягом останніх десятиріч до неї більшою чи меншою мірою зверталися українські історики, які дослідили

джерельну базу та напрацювали немало історіографію. Значний внесок у вивчення цієї проблеми здійснили В. Брехуненко, В. Горобець, О. Гуржій, Ю. Мицик, Л. Мельник, В.А. Смолій, С. Степанков, Т. Чухліб та інші. Але все ж єдиним спеціальним дослідженням історії Другої Малоросійської колегії на теперішній час мабуть залишається дисертація історика з Вінниці О.К. Струкевича [293]. Окрім того, значний інтерес викликає опублікована в «Січеславському альманаху» наукова розвідка Б.О. Галя, присвячена процесові створення цієї інституції, поштовх якому дала старшинська нарада у м. Глухові, що відбулася в грудні 1763 р., і який завершився вже у 1765 р. з остаточним укомплектуванням штатів другої Малоросійської колегії [64, с. 73-83]. Опрацювавши фонди Російського державного архіву давніх актів йому вдалося віднайти низку документів, які зберігаються у фонді 13 «Справи про Малоросію» [201], зокрема, доповіді Колегії іноземних справ від 3 травня 1764 р. і, орієнтовно, від 25 серпня 1764 р., а також текст іменного указу Сенату від 27 травня 1764 р., що до 2008 року так і залишався не оприлюдненим.

На основі широкого кола літератури Б.О. Галь розкриває історичний контекст появи цих документів. Він зазначає, що старшинська рада у Глухові, на якій пропонувалося підписати прохання про закріплення гетьманської посади в роді Розумовських, відбувалася приблизно в грудні 1763 р. Ймовірно, тоді ж глухівським комендантом де Латуром було сповіщено про це в рапорті на ім'я київського обер-коменданта Чичеріна і тамтешнього генерал-губернатора Федора Матвійовича Восейкова. А вони, у свою чергу, «донесли двору» [16, с. 461]. К. Розумовський, якого у зв'язку з цими повідомленнями було відкликано імператрицею до столиці, 9 січня 1764 р. виїхав з Глухова до Санкт-Петербургу. Приблизно між 9 січня й 17 лютого 1764 р. Катерина II скликала нараду за участі князя А.М. Голіцина, князя Я.П. Шаховського, графа П.І. Паніна, І.І. Неплюєва та А.В. Олсуф'єва, де було прийнято рішення «рекомендувати» гетьману подати прохання щодо своєї відставки.

Після недовгої паузи К. Розумовський виконав «рекомендацію». Принаймні у поданні Колегії іноземних справ від 3 травня 1764 р. гетьманська відставка вже згадується як доконаний факт. Однак, відставка ще мала бути закріплена у формі письмового подання. Б.О. Галь припускає, що гетьман прийняв остаточне рішення про письмове зречення повноважень «під впливом, з одного боку, «справи Мировича», до якої, попри бажання самого гетьмана, його було вплутано змовниками, а, з іншого, спільної із імператрицею подорожі влітку 1764 р. до прибалтійських провінцій» [64, с. 75]. Але, як би там не було, все ж до кінця літа 1764 р. К. Розумовський, принаймні формально іще в якості гетьмана, вирішував українські справи у Сенаті [145, с. 95]. О.О. Васильчиков у своєму дослідженні родини Розумовських висловлював припущення, що прохання щодо відставки було подано лише в жовтні 1764 р [45, с. 319]. 10 листопада 1764 р. вийшла низка указів щодо зречення К. Розумовським гетьманської посади, про призначення йому утримання замість гетьманських доходів, які він втратив, а також щодо утворення для управління Лівобережною Україною Другої Малоросійської колегії і, паралельно з цією інституцією – посади малоросійського генерал-губернатора.

У виявленій в архівосховищах та вперше опублікованій Б.О. Галем доповіді Колегії іноземних справ від 3 травня 1764 р. наголошувалося, що одержавши «височайше... веління, щодо секретного з Сенату витребування справ, які стосуються до існуючих перед цим в (час) міжгетьманства Правлінь малоросійських», Колегія виступає з низкою пропозицій відносно організації державного управління Гетьманщиною після того, як гетьман зрікся влади [64, с. 75].

За ідеєю авторів доповіді, у новій інституції під назвою Малоросійська колегія, вочевидь, мав бути згромаджений адміністративний досвід доби правління Петра I та Анни Іоаннівни. Зокрема, йшлося про відсутність конкуренції із колегіальною частиною Генеральної військової канцелярії, спільне засідання у формально рівній кількості українців та росіян (за

переваги останніх завдяки ще одному росіянину, що обіймав би посаду президента Колегії). Окрім зазначеного, авторами пропонувалися інші важливі новації. Першою з них було змішання українців та росіян під час засідань Малоросійської колегії шляхом надання малоросіянам - членам колегії російських чинів, а також відокремлення судових функцій від адміністративних шляхом створення пліч-о-пліч із суто судовим органом – Другою Малоросійською колегією – адміністративної інституції – посади малоросійського генерал-губернатора, – щоправда, посади президента Колегії та малоросійського генерал-губернатора мала обіймати одна й та ж особа. Водночас, привертає увагу той факт, що на практиці імператриця Катерина II, закріпивши в указі від 10 листопада 1764 р. відокремлення посад президента Малоросійської колегії і генерал-губернатора, практично відмовилася від реального розділення установ та функцій [64, с. 77].

Пропозиції Колегії іноземних справ через півроку було покладено у підґрунтя царського указу від 10 листопада 1764 р. про заснування Другої Малоросійської колегії [64, с. 73-83]. Але між текстами двох документів існує й низка розбіжностей, на яких доцільно наголосити.

Так, зрівнявши у чинах малоросійських членів Малоросійської колегії із великоросійськими за пропозицією і у спосіб, запропонований Колегією іноземних справ, визначивши місце виборних чиновників нової системи судівництва у ієрархії чинів Гетьманщини, указ від 10 листопада 1764 р. проігнорував пропозицію про загальне зрівняння малоросійських і великоросійських чинів [64, с.73-83].

Крім того, в указі від 10 листопада 1764 р. не зафіксована настанова Колегії іноземних справ на призначення прокурорами Другої Малоросійської колегії виключно великоросіян, – тільки затверджено її пропозицію першим призначити на цю посаду креатуру Г.М.Теплова відставного підполковника О.Ф.Семенова. Як результат, це дало можливість П.О. Румянцеву після відставки О.Ф.Семенова призначити в останні роки існування Другої

Малоросійської колегії на посаду прокурора «природних малоросіян», як-от: М.М. Лусту чи І.А. Войцеховича.

Указ Сенату від 27 травня 1764 р. закріплював спосіб проведення засідань Другої Малоросійської колегії: «Бути їм в засіданні у рівності; а сидіти на правому боці великоросійським, а на лівому малоросійським, як те й перед сим бувало». Як зауважує Б.О. Галь, проти цього палко виступили члени Колегії іноземних справ у своєму поданні від 3 травня 1764 р.: «Як наперед сього в подібному цьому випадку узаконено було Членам Великоросійським засідати з правої, а Малоросійським з лівої сторони, чрез що ще більше утверджувалось в Малоросіянях розбещена і за наслідками шкідлива думка, за якою поставляють вони себе народом від тутошнього у всьому відмінним ...» [64, с. 73-83].

Усі вищенаведені пропозиції неоприлюдненого указу від 27 травня 1764 р. було врешті-решт імператрицею відкинуто. І єдиний реальний результат, що мав указ, – це виконання Колегією іноземних справ зафіксованої наприкінці тексту вимоги про надання списку кандидатів на посаду президента Другої Малоросійської колегії.

Відповідний список було підготовлено і оформлено у вигляді подання Колегії іноземних справ, датованого серпнем 1764 р. Переважну більшість кандидатів становили ветерани Семирічної війни (І.Ф. Глебов, П.І. Панін, П.О. Румянцев, Ф.М. Воєйков, П.І. Оліц, М.Є. Муравйов, включно з головнокомандуючим російською армією у Пруссії (1758-1759) В.В. Фермором) і близький до цієї групи генерал-кригскомісар князь Я.П. Шаховської, який неодноразово виїжджав у зону бойових дій задля того, щоб налагодити організацію постаачання для армії.

Деякі кандидати на посаду малоросійського генерал-губернатора були пов'язані зі справою про відставку К.Г. Розумовського: Ф.М. Воєйкову належав донос про Глухівську раду 1763 р., знову ж таки перше ж рішення по приїзді гетьмана до столиці – перепідпорядкування міста Києва київському генерал-губернатору Ф.М.Воєйкову; кн. Я.П. Шаховської і П.І. Панін були

учасниками спеціального засідання, на якому було прийнято рішення вимагати від гетьмана відставки (лютий (?) 1764 р.) [64, с. 73-83].

Біограф П. Румянцева О.Лазаревський пізніше зауважував: «Вміння Катерини обирати людей на місці виявилось і в цьому випадку: обраний був сорокарічний Румянцев, якому й доручено Малоросію в управління з великими повноваженнями. ...вибір Румянцева був дуже вдалим тому, що новий правитель був досить знайомий із тим краєм, правителем якого його призначили» [165, с. 376, 378]. Втім, двоє з кандидатів були не гірше за нього «знайомі з краєм», свого часу мешкали у Гетьманщині, адже доводилися племінником і вихованцем (П.І. Панін) і сином (П.О. Румянцев) двом «правителям» («першим членам») колегіальної частини Генеральної військової канцелярії, відповідно О.І. Шаховському (1734-1737) і О.І. Румянцеву (1738-1740).

Коли було зроблено остаточний вибір на користь генерал-аншефа П.О. Румянцева і чим при цьому керувалася Катерина II, ми не знаємо напевне. Можемо припустити, що це сталося десь між 30 жовтня 1764 р. і 10 листопада 1764 р. Логіку цього призначення спробував відтворити канадський історик З.Є. Когут: «Призначивши Рум'янцева на найвищу посаду генерал-губернатора України, вона позбулася його при дворі і водночас скерувала його таланти на вирішення вельми делікатної і поважної державної проблеми. В разі успіху Катерина чудово б використала потенційного політичного суперника. В разі невдачі – цілком можливої, враховуючи настрої української нової шляхти – Рум'янцев скомпрометував би сам себе. В обох випадках Катерина б виграла» [145, с. 101].

Загалом Колегія мала складатися з 4 російських представників, 4 українських старшин, прокурора і двох секретарів. Окрім П.О. Румянцева, у тексті указу від 10 листопада 1764 р. вже фігурують призначення членами новоутвореної установи чотирьох «малоросіян» (трьох асесорів тимчасового правління Генеральної військової канцелярії та генерального осавула І.Т. Жоравки), а також двох із чотирьох «великоросійських» офіцерів та

урядовців – генерал-майора Я. фон Бранта, а також полковника князя П.С. Мещерського.

Кандидатів на інші два місця Сенат мав визначити пізніше. Не виключено, що їх призначення вже узгоджувалось із новопризначеним малоросійським генерал-губернатором. Принаймні, на це припущення наштовхує фраза у пізнішому листі П.О. Румянцева до Катерини II від 20 лютого 1769 р., в якій члена Другої Малоросійської колегії (призначено 16 лютого 1764 р.), надвірного радника Д.К. Натальїна атестовано наступним чином: «Знаком был мне с самых молодых своих лет по службе военной» [57, с. 241]. Утім, дослідники вважають, що це може бути й суто випадковим збігом [64, с. 73-83].

29 листопада 1764 р. кур'єр із Санкт-Петербурга доставив до Глухова опублікований 10 листопада «Маніфест Государині Імператриці Катерини II про звільнення від Гетьманського правління Графа Розумовського і запровадження Малоросійської Колегії та Генерал-Губернатора» [176, с. 393]. Повідомивши про зміни в управлінні Україною, російська імператриця висловила сподівання, що «народ малоросійський, бачучи Наше ...про нього материнське піклування, не полишить оне прийняти з тією підданицькою вдячністю, якої Ми від нього, так як від прабатьків своїх, престолу Нашому вірнопідданого очікуємо» [260, с. 525].

Як зазначав О.К. Струкевич, окрім участі в засіданнях Другої Малоросійської колегії, члени її отримували різноманітні тимчасові завдання, але українські – достатньо рідко [294, с. 36]. Зазвичай, вони були пов'язані зі справами великої суспільно-політичної ваги. Наприклад, нагляд за виборами депутатів до комісії зі складання Уложення 1767 р. російські члени опікувалися складанням карт і планів України (генерал-поручик фон Брант) і навіть здійснювали розслідування справи щодо викрадення у дійсного державного радника Теплова значної кількості срібла. Як пише О.К. Струкевич, цю справу було доручено князю Мещерському після розслідування ним політичної справи з погарським сотником Покасом [294,

с. 37]. Щоправда, як зазначав Рум'янцев у листі до Катерини II, великоросійські члени колегії, розслідуючи справи, «часто інколи у тому обдурені бувають і через незнання людей, і через рекомендації своїх співчленів визначають слідувати справи найголовніших інколи у тому співучасників» [269, с. 42]. Отже, президент не йняв віри малоросійським членам колегії, які, нібито, навмисне рекомендували росіянам кандидатури, які були завідомо неприйнятними для вирішення справ [294, с. 36-37].

Ані в маніфесті імператриці, ані в указі Сенату, як стверджує О.К. Струкевич, не визначена компетенція Другої Малоросійської колегії. Як стає зрозумілим з догани Другій Малоросійській колегії, винесеної Сенатом 4 грудня 1777 р.: «Малоросійська колегія, як головний тут уряд, зобов'язана посадою пильно наглядати, щоб усілякі благовстановлення непорушно були виконувані, а з тими, хто противиться їм, вчинювано було без послаблення» [294, с. 37]. До компетенції Другої Малоросійської колегії входило регулювання суспільного життя в Лівобережній Україні у відповідності з діючим там законодавством та указами, що надходили з імперського центру [294, с. 37]. На такий же висновок наштовхує заява самої колегії з приводу розпоряджень ніжинського полковника Жураківського, який відрядив для виконання доручених козакам завдань підпомічників. Колегія йому пояснила, що його розпорядження належить до «нових установ, що залежить єдино від влади малоросійського генерал-губернатора» [341, оп. 3, спр. 9481, арк. 1-4]. Не з'ясовуючи компетенції Другої Малоросійської колегії, Сенат указом від 17 листопада 1764 р. визначив натомість обсяг влади Рум'янцева: «Цьому за відсутністю нині гетьмана визначеному від нас головному малоросійському командиру бути в такій силі, як генерал-губернатору і президенту малоросійської коллегии, де він у справах суду і розправи має голос голови за генеральним регламентом (тобто, якщо голоси в колегії розділяються порівну, то треба слідувати тим, з якими президент погоджується [106, с. 9]), а в інших справах, як ось в дотриманні у народі доброго порядку, загальної безпеки та виконання законів, повинен він чинити з владою

губернаторською, тобто як особливий повірений Наш у присутственому місці» [260, с. 525]. Лише в «Настанові губернаторам» дещо детальніше визначалися його повноваження як генерал-губернатора і президента Малоросійської колегії: «Губернатор як повірена од нас особа та як голова й господар усієї відданої під нагляд його губернії перебувати має під власним нашим і Сенату Нашого керівництвом». Водночас у настанові вказувалося, що губернатор «вилучався» з відання колегій, центральних контор і канцелярій [294, с. 37].

Ставлення до Другої Малоросійської колегії визначалося таким формулюванням: «Він поділяє, подібно до Президента колегії справи присутнім в особливий нагляд та піклування ... у випадку за ними зволікання, до якнайшвидшого вирішення примушує... А у справах, що стосуються до внутрішніх розпоряджень, установ та збереження порядку й тиші загальної, також до видачі грошей, відкупів і підрядів казенних, загалом, щодо всіх державних та цікавих справ неухильно Губернатор бути присутнім повинен», в інших випадках його присутність у колегії вважалася не обов'язковою [224, № 12137]. Таким чином, Друга Малоросійська колегія була повністю залежною від генерал-губернатора П.О. Рум'янцева. Він міг діяти абсолютно самостійно, в межах даних йому верховною владою повноважень, і підкорявся лише Сенату та імператриці. Про це свідчив указ, даний Сенату імператрицею 20 жовтня 1775 р., про приєднання Києва до Малоросії: «..заснували ми його у головного начальника усієї тієї прикордонної країни і надаємо його розпорядженню й усі справи, що до того стосуються» [180, с. 193]. З усього зазначеного, як зауважує О.К. Струкевич, ясно видно, що у тексті відсутня будь-яка згадка про Другу Малоросійську колегію [294, с. 38].

Після створення указом Катерини II Другої Малоросійської колегії на чолі з графом Петром Румянцевим, в руках якого зосередилась вся влада, царський уряд поставив перед ним завдання якнайшвидшої і остаточної ліквідації автономії Гетьманщини та повного підпорядкування керування

українськими землями загальноросійському державному органу. В адміністративному відношенні колегія підлягала канцелярії малоросійського генерал-губернатора [36, с. 307]. Однак, після скасування гетьманства російська влада збиралася не стільки руйнувати механізми управління Україною-Гетьманщиною, скільки підпорядкувати її. Першим кроком на цьому шляху стало поглинення Колегією Генеральної Військової канцелярії. Усе сталося настільки непомітно для української громадськості, що анонімний автор «Історії Русів» констатував, що Друга Малоросійська колегія «увійшла в правління, як роса на пасовище і як паморозь на руно» [131, с. 215].

Наступним кроком стало підпорядкування Генерального військового суду, який з 1767 р. було перетворено на департамент Малоросійської колегії. Змінювалася і система комплектування судів – замість виборів П.О. Румянцев став призначати нових постійних його членів. Як відомо, до складу вищого ешелону влади в Гетьманщині входили також Генеральна лічильна комісія, Канцелярія малоросійського скарбу і Канцелярія генеральної артилерії. Усі вони до осені 1767 р. перетворилися в департаменти Колегії і перебували під пильним оком прокурора [283, с. 241].

Згідно із загальною інструкцією, П.О. Румянцев змушений був вдаватися до усіх можливих заходів, щоб затерти різницю між українцями та росіянами, а також обережно, але систематично нищити українські права та вольності і підготовляти населення до загальноросійського ладу. При цьому імператриця радила «не завжди силою ввіреною йому влади» діяти, а «кмітливо вивертатися» та «мати і вовчі зуби, й лисячий хвіст» [105, с. 225].

Як генерал-губернатор П.О. Румянцев під час перебування у Петербурзі міг брати участь у роботі Сенату нарівні з сенаторами [108, с. 160]. Він вів листування з Катериною II. Невизначені формулювання «Настанови Губернаторам», як, наприклад: «Губернатор недремлючим оком у губернії своїй виконує з (усім – авт.) можливим старанням свою посаду», надавали П.О. Румянцеву фактично необмежені повноваження. Хоча

Малоросійська колегія повністю залежала від Рум'янцева і виконувала функції губернської канцелярії як уже зазначалося, у чорновому варіанті таємної настанови П.О. Румянцеву цей орган так і називався [250, с. 376], однак, у зв'язку із зайнятістю військовими справами та через величезні розміри керованої території «малоросійський шеф» потребував колегії як виконавчо-розпорядчого органу. Призначивши в Україну намісника, поклавшись на його енергію та здібності, Катерина II і сама могла надіслати розпорядження Другій Малоросійській колегії. Збереглося близько десятка указів Катерини II Малоросійській колегії з вимогою виділити з українського скарбу значні кошти на загальноімперські потреби, наприклад, на будівництво севастопольського порту тощо [375, с. 312-315] Російська імператриця зверталася безпосередньо до Другої Малоросійської колегії і самостійно вирішувала фінансово-бюджетні питання. Такого ж результату вона досягла б, звернувшись до малоросійського генерал-губернатора. Даний феномен О.К. Струкевич пояснював виключно прагненням імператриці створити видимість колективного управління Україною і в особі малоросіян – членів колегії заручитися згодою старшинства – єдиного потенційного політичного опонента її української політики [294, с. 38]. Отже, заснування Другої Малоросійської колегії переслідувало мету нейтралізувати провідні верстви козацької старшини. Форма колегії, а також процедура прийняття нею рішень, прокурорський нагляд допомагали поступовому налагодженню контролю за генеральними старшинами, водночас створюючи враження, що останні активно залучаються до управління Україною-Гетьманщиною.

Піддавши аналізу компетенцію Другої Малоросійської колегії, на яку покладалася організація суспільного життя у Лівобережжі відповідно до приписів чинного тогочасного законодавства, укази, що надходили з імперського центру, та розпорядження Рум'янцева, зазначимо, що вона не становила собою окремої форми управління Україною, а лише входила до складу синкретичної (нерозділеної) форми, очолюваної малоросійським генерал-губернатором і водночас президентом Другої Малоросійської

колегії, виконуючи в її структурі роль місцевого виконавчо-розпорядчого органу.

2.3. Перші спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

Одним з важливих завдань, яке уряд Російської імперії визначив у першій половині XVIII ст. було зближення, а в подальшій перспективі й уніфікація правових систем Гетьманщини і Росії. Саме цим було зумовлено було створення першого складу кодифікаційної комісії в 1728 р. Цій комісії, – як зазначає І.Й. Бойко, – відповідними нормативними актами уряду імперії 1728 і 1734 рр. було придано статусу державного органу, а її робота набула характеру офіційної систематизації у формі кодифікації тодішнього законодавства, що діяло в Гетьманщині [32, с. 424]. Дослідники пояснюють це тим, що уряд прагнув за допомогою такої діяльності суттєво поглибити процес підпорядкування власне українського законодавства загальноімперському. З іншого боку, необхідність кодифікації права була об'єктивно зумовленою внаслідок соціально-економічного та політичного розвитку Лівобережної України [314, с. 313]. Перегляду потребували вже досить застарілі правові норми, що дістались українському населенню в спадщину від часів Речі Посполитої [364, с. 69].

У Гетьманщині продовжував бути чинним III Литовський статут. У якості джерел права також діяли універсали та інші правові акти гетьманської влади. Використовувалися й деякі норми звичаєвого права, а також акти церковного права. Водночас, на Лівобережну Україну поширили свою чинність і деякі норми російського законодавства. Серед джерел імперського права, що були чинними в Гетьманщині, Яковлів у своїй відомій монографії «Український кодекс 1743 року «Права, по которим судится малоросийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту» називає «Регламент Воїнський», «Регламент Духовний», «Суд по

формі», а також закони і укази часу правління цариці Анни Іоанівни [382, с. 51] та ін.

Особливо курс на зближення української та російської правових систем активізувався з петрівських часів – від початку XVIII ст. В «Рішительних пунктах», що були надані царським урядом 17 серпня 1728 р. у відповідь на петицію (тобто «Прохальні пункти») щодо відновлення прав України на підґрунті статей гетьмана Б. Хмельницького, подану гетьманом України Д. Апостолом під час коронації на російський престол Петра II, у п. 20 було зазначено: «Малороссийский народ судят разными правами, которые сими словами названы: Магдебургские да Саксонские Статуты, из которых одни другим не согласуются... того ради для пользы и правосудия народа малороссийского, те права, по которым судится малороссийский народ, перевесть на великороссийский язык и определить из тамошних, сколько персон пристойно, искусных и знающих людей, для свода из тех трех прав в едином, и для апробации прислать ко двору...» [54].

Як наголошував К.Е. Жолковський, «така строкатість породжувала розбіжності й суперечності в тлумаченні та застосуванні норм права, сприяла зловживанням і тяганині в судах» [115, с. 709]. Окрім того, російські посадовці часто скаржилися на неможливість вирішувати справи, що надходили з України, через незрозумілу їм мову законодавчих актів, а також інших документів.

Навколо вирішення окреслених проблем точилося постійне протиборство. Зокрема, у листі царя до гетьмана І. Скоропадського від 29 квітня (10 травня) 1722 р. містилася, хоча й з посиланням на Б. Хмельницького, але у дійсності – цілковито всупереч домовленостям з ним, вимога «бути під російським судом і управлінням, аби тим усьому малоросійському народу всі несправедливі суди та даремні обтяження було припинено» [115, с. 709]. В свою чергу, гетьмани Лівобережної України наполягали на тому, щоб царський уряд чітко дотримувався домовленостей, досягнутих у 1654 р., а також на здійсненні кодифікації права. Гетьман

Д. Апостол у березні 1728 у «Статейних пунктах (проекті договору новообраного гетьмана з Москвою)» наполягав, щоб українці судилися «за своїми правами, у своїх судах, через обраних народом суддів», а також на кодифікації законодавства, що використовувалося у Гетьманщині.

У кодифікації права були життєво зацікавлені також і козацька старшина та українська шляхта, які сконцентрували в своїх руках чималі матеріальні багатства й всю повноту місцевої влади [303], а також монастирі й інші установи православної церкви, з 1686 р. завдяки підступній політиці та жорсткому політичному тиску фактично вже підпорядкованій Московському патріархату [365, с. 54-61; 353, с. 89-110].

Зрештою, царським указом Петра II від 28 серпня (8 вересня) 1728 р. передбачалося здійснити переклад «великоросійською» мовою «тих прав, за якими судиться малоросійський народ». Для реалізації прийнятого рішення приписувалося утворити відповідну кодифікаційну комісію. До її складу, що спочатку очолювався генеральним суддею І. Борозною, а після того, як він раптово помер, – генеральним обозним Я. Лизогубом, включалося 12, а пізніше – 18 осіб. Разом за всі роки роботи в ній працювало сорок три представники козацької старшини (зокрема, генеральний хорунжий М. Ханенко, – лубенський і полтавський полковники П. Апостол та В. Кочубей, бунчуковий товариш С. Чуйкевич та інші), двадцять один представник від духівництва, шестеро представників від міст. Серед них значна частина була освіченою і свого часу навчалася в Києво-Могилянській академії, а дехто навіть в університетах країн Європи. Від початку своєї діяльності робота комісії відбувалася в м. Глухові, із 1734 р. – у м. Прилуки, а пізніше – у м. Ічні. Склад комісії кількаразово, у 1732, 1736, 1738 і 1741 рр., змінювався [54]. В 1734 р. відповідно до указу імператриці Анни Іоанівни компетенцію Комісії було розширено. Окрім іншого, на неї покладался обов'язок дещо скоротити текст документу «та додати на користь малоросійського народу» [54].

Російський уряд через своїх представників в Україні, а також через свої вищі органи – Колегію закордонних справ та Сенат, пильно стежив за працею Комісії і часто надсилав укази прискорити складання «Своду прав». Як пише А.І. Яковлів, 1739 р. Сенат наказав Комісії негайно вислати йому копії перекладу Статуту, Саксону й Порядку, які Комісія й переслала через Генеральну Канцелярію. У вересні 1740 р. знов прийшов царський указ на ім'я намісника України, генерала Кейта, в якому докорялося Комісії, що справа зводу правних книг затяглась через те, що Комісія не виявила «должного старательства и прилежного трудолюбія» [382, с. 24], а тому наказувалося, щоб Комісія працювала й після обіду й тижнево подавала звіти Генеральній Канцелярії про виконану працю. Подібні укази присилались і в наступні роки. На ці укази Комісія надавала відповіді, в яких пояснювала затримку праці війною, відкомандируванням членів на інші служби, частою зміною персонального складу, внаслідок чого Комісія втрачувала досвідних, запрацьованих членів. Наприклад, 1742 р. Комісія пояснила, що під цю пору в її складі бракує президента, не має представників генеральної старшини, навіть полковника, які могли б заступити відсутнього президента, і без яких, за правильником, пленум Комісії взагалі не може збиратися [382, с. 25].

Робота над складанням проекту кодексу тривала протягом 15 років і завершилася лише в 1743 р., за правління Єлизавети Петрівни [364, с. 69]. 8 липня у Глухові було підписано проект документу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У ньому містилися норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини. Текст мав досить чітку архітектуру і поділявся на 30 глав, що, у свою чергу ділилися на 532 артикули та 1607 пункти. У 1744 р. проект було передано в Сенат для розгляду. Але сенатори зволікали з його розглядом і лише згодом, через дванадцять років, у травні 1756 р., проект було повернено для внесення змін. Після цього ще двічі, в 1756 р. та 1758 р., скликалися нові комісії, готувалися пропозиції щодо внесення змін і доповнень, але офіційно «Права» так і не набули затвердження [182, с. 119].

Чи не найяскравішого вираження спроби правового закріплення інтересів російського самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» знайшли у главі III, що мала назву «Про височайшу честь і владу монаршу». Саме тут, в п'ятнадцяти артикулах було закріплено «прерогативи високомонаршого маєстату» [228, с. 15], що, вочевидь, становило запозичення з російського законодавства Петра I та деяких інших джерел права.

Найнебезпечнішими у Гетьманщині визнавали злочини проти держави або злочини проти «честі і влади монаршої» або «проти маєстату государева» [32, с. 512]. Ці злочини здебільшого були повторенням випадків, відомих Литовському статутіві, змодифікованих під впливом російського права. Володар був даним від Бога самодержцем; він отримав від Бога меч для захисту церкви і держави, і для збереження права і справедливості (гл. III, арт. 1, п. 2). Тому він розглядався як «джерело права», а його воля проголошувалася законом. Порушення «маєстату» володаря було злочином і гріхом найвищої міри і тому заслуговувало на найсуворіше покарання.

Особливо тяжким злочином проти держави («маєстату») вважали посягання на здоров'я і життя царя та його сім'ї будь-яким способом, зокрема шляхом чарів, словом чи письмово, критику його наказів і вчинків, зневажання його грамот і безпідставні доноси за зневагу «маєстату». За вбивство чи поранення монарха або членів його сім'ї передбачали покарання у вигляді позбавлення майна і честі, застосування тортур і смерті. За замах карали позбавленням честі, майна, життя, а за замах на життя монарха за допомогою чаклунства чи отрути – тортурами та спаленням живцем.

До злочинів проти держави відносили також змову проти государя з метою скинення монарха і захоплення престолу (за це карали позбавленням честі, майна і четвертуванням ініціатора змови і співучасників), змову з ворогами на шкоду государя, порушення охоронної грамоти государя, неповаги або заподіяння шкоди здоров'ю чи загрози життю закордонних

послів та посланців і кур'єрів государя, підроблення грамот і привілеїв, указів або печатки государя та ін [212, с. 70-71]

Окрім названих злочинів проти «маєстату», були відомі ще й такі, як невідповідна поведінка чи злочин стосовно третіх осіб у присутності государя або на його дворі. Сюди належали: неповага, побої, поранення, вбивство, погроза зброєю, а навіть саме носіння зброї при монаршому дворі. За вчинення цих злочинів було передбачено надзвичайно суворі покарання без будь-яких полегшень.

З середини 60-х років XVII ст. особливо тяжким політичним злочином стало посягання на царя та його сім'ю словом і письмом, за що карали смертю; за публічну критику царських указів і зневагу до них карали арештом і передачею винного до вищого суду; за образливе іменування когось зрадником або бунтівником публічно карали биттям канчуками. Злочини і провини в присутності царя або при його дворі вважали кваліфікованими й призначали: за образу словом – арешт на 6 тижнів і виплату відшкодування; за удар рукою – арешт у фортеці, або в'язниці строком 1-4 роки й відшкодування; за скривавлення когось – арешт на 1-2 роки й відшкодування; за погрозу смертю – смертну кару й подвійне відшкодування; за заподіяння ран, що привели до смерті – позбавлення честі та життя й подвійну головщину; за порушення охоронної грамоти монарха, виданої тому, хто бажав після втечі повернутися, щоб виправдатися перед судом, поранивши втікача – смертну кару. За злочини й провини проти послів, кур'єрів: за поранення чужоземного посла, образу його честі або вбивство карали смертю; за образу й побиття посланця або кур'єра з царськими грамотами або указами – ув'язненням на 1-4 роки й подвійним відшкодуванням, а за вбивство – смертною карою з потрійною виплатою головщини; за зникнення монарших грамот – відрубанням голови. За фальсифікацію монарших грамот привілеїв і печаток передбачали смертну кару через заливання в горло розтопленого олова [228, гл. III, арт. 3, п. 6].

Тяжким злочином проти влади государя була вищезгадана державна зрада, яка могла мати різні форми: змова з ворогами держави, приведення ворожого війська в межі держави, допомога ворогам зброєю, грішми та ін.; зрада державних таємниць, здача ворогам міста або фортеці без потреби в цьому та ін. Сюди належали й такі злочини: вивіз і продаж у ворожу землю зброї, амуніції, харчів та інших стратегічно важливих продуктів і сировини, втеча зрадника у ворожу землю, підроблення монети своєї держави і закордонної, і нарешті, занедбання обов'язку арештовувати шпигунів і доносити владі про відомі протидержавні злочини. Покарання за ці злочини належали до найважчих. За державну зраду (зовнішню), змову з ворогом держави карали так само, як і за зраду внутрішню, за допомогу ворогові зброєю та іншими засобами засуджували до смерті через відрубання голови мечем; за здачу фортеці ворогові карали позбавленням честі, майна, четвертуванням; за втечу до ворога з метою зради карали позбавленням честі, майна й вивішенням образу зрадника на шибениці. Вбивство зрадника не вважалося злочином. За деякі злочини було передбачено нетипові покарання, наприклад, за підроблення монети наказували «горло розтопленим свинцем залити» [228, Гл. III, арт. 14], а втікача до ворожої землі позбавляли честі, оголосивши зрадником, а «його образ на шибениці повинен бути» [228, гл. III, арт. 7, п. 1]. Відповідальність за злочин проти держави інколи поширювали на членів сім'ї злочинця [364, с. 71].

В 3 п. Комісія вмістила своє «Доповнення», складене на підставі російської практики, заведеної російським урядом і в Україні, про доноси в політичних справах шляхом оголошення відомої з історії Росії 30-х років XVIII ст. формули: «слово і діло государево». При цьому Комісія негативно поставилась до осіб, що зловживали небезпечною для тих часів формулою, і вмістила правило, що таких необережних та легковажних «крикунів» належить «під караулом» відсилати з нижніх судів до вищих для «розсліду».

Ще цікавіше «Доповнення» вмістила Комісія в 5 п., взявши матеріал з тогочасної практики. Комісія, як зазначав А.І. Яковлів, констатувала, що,

часто «командири» або господарі за непослух чи спротив своїх підлеглих, слуг та підданих називають їх «бунтівниками та зрадниками», а також цих слів вживають і в сварці між собою. З огляду на те, що ці слова в подібних випадках не мають жодного зв'язку з політичними злочинами, хоч очевидно були запозичені звідтіля та розповсюдились в народі, Комісія встановила кару – биття батогами для тих, хто про вжиток цих слів доносить, як про доказ політичного злочину – бунту або державної зради [382, с. 70-71].

Доволі повно регламентованими у Гетьманщині були злочини військові. Військові злочини – це злочини проти самого обов'язку служби. Серед них, насамперед, нез'явлення на військову службу, самовільне залишення її, зокрема під час походу, втеча з бою, або злочини, вчинені під час військової служби, а саме: вбивство, пошкодження здоров'я, зґвалтування жінок, крадіжка, зневага, заколот тощо. За вчинення цих злочинів було передбачено такі покарання: зокрема за неявку на військову службу або втечу з походу карали позбавленням рангу старшини та тілесними покараннями рядових [212, с. 72-73]. За вчинення нападів військових на приватне майно, вбивство, поранення або зґвалтування жінок призначали смертну кару з виплатою головщини. За заподіяння матеріальної шкоди у маєтках збитки відшкодовували у подвійному розмірі. За вбивство військового військовим була передбачена смертна кара, за поранення – побої, за образу словом покарання встановлював суд. За порушення дисципліни в поході карали арештом або тілесним покаранням. За крадіжку під час походу карали позбавленням честі старшини та тілесними покараннями рядового. Під час походу за межі держави за злочини покарання призначали командуючим військових частин, за тяжчі, за які загрожувала смертна кара, - головнокомандуючим. Причому потерпілий мав право після закінчення походу звернутися зі скаргою до загального суду [364, с. 72].

За вчинення військових злочинів звичайним, широко вживаним покаранням для старшин було позбавлення старшинського звання, а для рядових – тілесне покарання. За важчі злочини, наприклад, за самовільне

залишення поля бою, вбивство, грабіжницькі напади тощо засуджували до смертної кари або в'язниці.

На теренах Гетьманщини виокремлювали злочини проти порядку управління і суду. До так званих «урядничих» злочинів, як зауважує І.Й. Бойко, належали фальшивомонетництво, підроблення документів, лжеприсяга, непокора адміністрації, неправдиве свідчення в суді, злочини суддів і судових виконавців [32, с. 515-516]. Ці злочини, на його думку, були відображенням тодішнього судового порядку і побуту. Сюди входили такі діяння, як неспровоковане вбивство, тілесні ушкодження і зневага процесуальних сторін суддями, возними або іншими судовими особами, неправильне ведення протоколу судового розгляду писарем, підроблення грамот і зумисне затягнення початку судового розгляду. Особливо тяжкі наслідки було передбачено за несумлінне виконання обов'язків тюремної сторожі. До «урядничих» злочинів належали також професійні зловживання судових захисників сторін, тобто адвокатів, які були при судах. Найважчими злочинами вважали: зраду довірених відомостей іншій стороні, захист інтересів противної сторони, неприсутність на розгляді справи з метою програти їх, захист без повноваження або перевищення повноважень на шкоду сторони і т. д. За вчинення цих злочинів було передбачено покарання. Так, за вбивство, поранення, напад, вчинені суддею не з метою самозахисту, карали позбавленням честі, життя і виплатою головщини. За образу честі сторін суддю карали позбавленням волі строком на 6 тижнів. За вбивство, вчинене судовим возним або його помічниками, карали смертю та головщиною, за інші злочини, вчинені возним проти службової присяги, карали смертю, а в менш тяжких справах – 12-тижневим арештом та звільненням з посади з відшкодуванням збитків. За підробку документів і навмисні помилки у них, допущені судовим писарем, карали так само, як і за фальсифікацію монарших грамот. За випадкові помилки в документах писар несли цивільну відповідальність. За умисне зволікання у розгляді справи у суді вперше карали штрафом у розмірі 10 коп. на день на користь потерпілої

сторони, вдруге – арештом, а втретє – звільненням з посади. За недогляд і умисну допомогу при втечі в'язнів карали так: за недогляд за в'язнем і втечу в цивільних справах сторож ніс матеріальну відповідальність і повинен був сплатити позивачеві все те, що той втратив внаслідок втечі боржника; внаслідок втечі вбивці сторож зобов'язаний був сплатити за нього головщину; за умисне звільнення заарештованого сторожа карали тим покаранням, яке було присуджено втікачеві [32, с. 515-516].

Суттєву вагу в збірнику законів укладачі приділили поземельним відносинам – основі тодішнього існування суспільства [34, с. 8]. Після буремних подій Національної революції певний час залишалася неосвоєною або запустілою значна кількість землі. Щодо неї в «Правах...» зазначалося: «Хто б собі які ґрунти і угіддя нажив, а вони раніше ніякого власника не мали, або хто на порожню землю прийшов і ту землю розорював, або ліс розчищав або зайняв, також кому б така земля через договір і поступку або за жеребом або іншим якимось правильним чином у володіння дісталася, і оною землею або лісом володів би і володіє безперечно, такі нерухомі маєтки мають бути того, хто володіє, власні, неначе б куплені» [228, гл. IV, арт. 3, п. 3]. Коли врахувати той факт, що в наведеному уривку не ставиться практично більше ніяких умов утримання земельної власності (наприклад, необхідність служби гетьману чи в козацькому війську), крім фактичного перебування «вірно набутої» землі в чиїхось руках, то можна припустити, що тим самим робився крок у напрямі юридичного оформлення приватної власності. Проте «порожня», незаселена земля не була потрібна можновладцям. Тому кодекс передбачав надалі її «осаживання» та відбирання у новоприбулих посполитих послуху («послушенства»). Причому це дозволялося робити головним чином «духовного, шляхетського та військового (тобто козацького – авт.) чину та звання людям у Малій Росії на землях жалуваних, вислужених, куплених, дарованих, уступних, спадкових та іншим правильним чином придбаних, тим, якими здавна і (до)нині володіють...» [228, гл. IV, арт. 5].

Ці положення запозичені зі Статуту, «Зерцала Саксонського» і «Порядку». Про те, що вони мали місце і в реальному житті, свідчить, зокрема, «Генеральне слідство про маєтності Ніжинського полку 1729–1730 рр.» [180, с. 24, 25, 57].

Набуваючи будь-яким засобом маєтки, старшина, шляхта, монастирі прагнули відразу отримати на них у гетьмана універсал чи у царя жалувану грамоту, які б закріплювали за ними їх спадкове право. При цьому перевага надавалася жалуваним грамотам царя як верховного сюзерена [40, с. 130].

Вони вважалися більшою гарантією, ніж гетьманські універсали, полковничі «листи», «дарчі» російських вельмож. «Права...» це фіксують так: «Грамоти, кому духовного і мирського чину та звання людям малоросійським на достоїнства, на чини, на майно нерухоме і на що небудь жалування і які у подальшому давані будуть, мають бути таким, що зберігаються свято й непорушно на вічні часи у своїй силі» [228, гл. IV, арт. 3, п. 1]. Водночас документи гетьманського правління, як правило, вимагали періодичного підтвердження своєї юридичної ваги (скажімо, коли відбувалося переобрання гетьмана).

На противагу можновладцям, посполиті, особливо приватні селяни, мали дуже обмежене право на землю. За «Правами...» зовсім відкидалася їхні можливості щодо вільного розпорядження не лише «підданськими», але й новокупленими «грунтами». Тільки у вигляді панської милості їм дозволялося вивезти чи винести якусь частку від рухомого майна. Земля посполитих законодавчо визнавалася власністю державця, в маєтності котрого ті мешкали. Продаж або передача її іншій особі без відома та дозволу власника заборонялися [228, гл. IV, арт. 9, п.1].

«Права...» зафіксували існування в Україні такого своєрідного явища, як сябринство. Вони надають певне уявлення про його характер і соціальну суть: «Если би кто имел с ким лес, или степ, совокупный неделеный, а один би который сябр или участник похотел тот лес на засев хлебный или для сенокоса прочистить а степ продать, тогда ему свободно будет такой лес

прочистить и разроблять, а степ прооривать, толко ж так что б другого или других участников своих грунтов розбором тим своим незобидил к своему болше не принимал, но столко сколко на его части того лесу или степу принадлежать будет, а другим би участникам своим так много и в толикой доброте лесу или степу оставил, как много на части их против его займи принадлежит...» [228, гл. XVIII, арт. 15, п. 1]. При цьому зазначалося, що якщо хтось займе чужу землю, то за рішенням всіх членів сябринного союзу чи суду той мусив повернути цю або надати рівноцінну їй землю. Передбачалося також грошова компенсація за завдані матеріальні збитки [364, с. 73].

Як зазначають автори колективної монографії «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.», «Правам...» випало стати першою законодавчою спробою, де б у всій повноті планувалося зрівняти і затвердити становий статус старшини і шляхти [314, с. 315-316]. За ними право на «шляхетське достоїнство» могли мати вже не тільки особи (як це було раніше), що отримали на нього від царського уряду особливу жалувану грамоту чи «диплом», а й козацька верхівка, починаючи з генеральних старшин і кінчаючи сотниками. Включались сюди також бунчукові, знатні військові та значкові товариші. Їхні права та привілеї поширювалися і на дітей старшини [228, гл. IV, арт. 6, п. 2]. При цьому козацька верхівка ставала порівняно замкненим станом. До неї повинні були обиратися представники місцевих «родимцов, из людей заслужоних... и кто по усмотрению и определению вишшаго правления чин получит» [228, гл. IV, арт. 1, п.1].

Люди «посполитої породи» не сміли привласнювати «честі й вольності шляхетського чи воїнського звання», за винятком, коли б вони надавалися самим царем. «Та їх же посполитих, – наголошується в зводі законів, – вишще шляхти предпочитати (ставити – авт.) ніхто не має» [228, гл. IV, арт. 10].

Серед козацької старшини встановлювалася сувора ієрархія. Перебуваючи у військових командах, займаючи посади в державних установах, засідаючи в судах тощо, кожний з них зобов'язувався «відати місце своє, та за достоїнством чину свого, в якому хто перебуває, належним порядком вищого нижчий почитати має» [228, гл. IV, арт. 1, п. 3]. Шляхтичів і старшин заборонялось «гнобити» і «верстати» у посполитих, відбирати в них «вольності». Вони звільнялися від різних державних повинностей, не сплачували податків з індукти (митного податку в Гетьманщині другої половини XVII – першої половини XVIII ст., який до 1754 р. стягувала старшинська адміністрація за ввіз товарів з Росії), «мостового», «перевозного» та «погребельного». Замість цього від них вимагалось виключно тільки виконання військової служби [228, гл. IV, арт. 1, п. 3].

Якщо рідні брати чи інші близькі родичі чоловічої статі, які досягли повноліття, мешкали в нерозділеному маєтку, то на військову службу вони мали право визначити одного члена сім'ї за загальною згодою або згідно з чергою (жеребкуванням). Рідні призованого на військову службу повинні були утримувати його за рахунок прибутків з ведення господарства в маєтку, який знаходився в їхньому спільному володінні [228, гл. V, арт. 1, п. 5].

Судитися шляхтич або представник козацької старшини міг тільки в тому суді, що відповідав його «рангові» та званню. Суд, що не відповідав соціальному становищу тієї чи іншої особи, не мав юридичних підстав для ведення її справи. Виняток становили кримінальні, а також державної важливості (наприклад, зрада царю) справи. В цьому випадку їхнє вирішення мало бути перенесеним до вищих судових інстанцій [228, гл. IV, арт. 2]. Однак не міг судитися, наприклад, сотник у сотенному суді, а полковник у полковому, оскільки вони самі керували і уособлювали судову владу певної адміністративної одиниці.

Влада державців над їх підданими юридично ніким не обмежувалася. За непослух або проступок перші карали посполитих за власним розсудом, а при здійсненні ними якихось карних злочинів віддавали до суду [228, гл. IV,

арт. 8, п. 1]. Використовувати залежних селян у різні «роботизни» без відома їхнього можновладця суворо заборонялося [228, гл. IV, арт. 8, п. 3].

«Права, за якими судиться малоросійський народ» передбачали і позбавлення привілеїв шляхтича чи старшини. Це траплялося тоді, коли вдова когось із них у подальшому виходила заміж за посполитого [228, гл. IV, арт. 7; гл. 10, арт. 22, п. 1, 2].

Упорядники «Прав...» прирівнювали духовенство за його становими правами та привілеями до козацької старшини і української шляхти [228, с. 542]. За ними священиком у місті, містечку чи селі вже призначався кандидат, висунутий безпосередньо парафіянами та місцевою адміністрацією, а в приватних маєтках – парафіянами та державцями. До нього висувалися вимоги, щоб він був «православния веры, честнаго обхождения и доброго состояния, учителний, из законнаго супружества рожденный, не новокрещенный, не младолетный; но лет совершенных, и во всем такого чина достойный» [228, гл. VI, арт. 3, п. 1]. Після обрання він зобов'язувався надіслати письмове свідоцтво архієрею місцевої єпархії для затвердження його призначення. Відповідно до положень зводу законів духовенство, як шляхта і козацька старшина, звільнялося від виконання державних повинностей.

Воно не було підвладне судам «мирського звання» [228, гл. IV, арт. 14, п. 1, 2]. Однак якщо мова заходила про пограбування або заподіяння побоїв, суперечки за земельне володіння між світськими та духовними персонами, тоді рішення з цих питань виносилося на розгляд суду за місцем проживання (земський, гродський, полковий суди і т. ін.). Коли ж виникала суперечка за монастирські землі, надані царськими грамотами чи гетьманськими універсалами, то відповідно до гл. VI, арт. 2, п. 1 справа розглядалась у Генеральній військовій канцелярії або Генеральному суді [364, с. 74].

У «Правах...» статус залежних селян зображено таким чином. «Піддані» зобов'язувалися своєму володарю «належний послух і повинність віддавати завжди мають». Влади його над посполитими обмежувати і «від

належного послушання» звільняти ніхто не мав права. За непослух або непокірність державцю дозволялося карати селян на свій власний розсуд, а за кримінальний злочин віддавати під суд місцевої влади [228, гл. IV, арт. 8, п. 3]. Без дозволу володільця заборонялося притягати його підданих у «наряди» та «приватну роботу». Той, хто порушував цю постанову, повинен був через суд сплатити 24 рублі штрафу і, крім того, компенсувати «належні збитки» у подвійному розмірі [228, гл. IV, арт. 9, п. 1]. Заборонялося також будь-кому без відома державця чи його прикажчика наймати на роботу дружину або дітей посполитого, «покамест они будут жить под владельцем».

Коли особисто залежний селянин одружувався на жінці з козацького стану чи козак на селянці, тоді вони не мали права одержати нерухоме майно жінки. Угіддя мали залишатися у володінні людини «воинского (тобто козацького. – О.Ш.) звання» [228, гл. IV, арт. 9, п. 3].

Заможні міщани могли обиратися на посади в магістрат або ратушу. «Права...» вказували, що в чиновники «избираться должны из мещан знатных, постоянных, совестных, разсудных, добронравных и где могут быть ученых, законорожденных, в правах искусных, не молодых от двадцати пяти, а не старейших от семидесяти лет, не излишне богатых, котории общество утесняют обикли, и не весьма скудных, котории ради скудности служат паче, а не судить способни, но средних и нелакомых, ни лихваров, не прелюбодеев, не иноверных и не иностранных, но тубилцов, со всем достойных и ни в чем не подозрительных, избрание ж то должно быть в обикновенное время при собрании всех мещан, також цехових людей и всего посполства волними их голосами» [228, гл. XXVI, арт. 1, п. 1].

Отже, незважаючи на те, що звід законів царський уряд не санкціонував, в ньому все ж таки значною мірою знайшли відображення всі ті правові норми, які мали місце в тогочасній судовій практиці чи виношувала у своїй соціальній свідомості елітна частина українського населення [364, с. 74]. В «Правах...» найбільш виразно визначилися ті

привілеї, до юридичного узаконення яких так наполегливо прагнули козацька старшина і шляхта протягом кількох десятиліть [314, с. 317].

Щодо судового процесу, то, з огляду на те, що під час складання Кодексу українські суди почасти керувались процесуальними правилами російського судочинства, заведеного тимчасово в Україні Генеральною Канцелярією, Кодифікаційна Комісія мусіла ввести в Кодекс деякі частини цього процесуального порядку, а саме – писемну форму початкового судового розсліду, побудовану на формалістичному принципі. Але переважну більшість процесуальних норм Комісія взяла з Литовського Статуту, німецького права та з практики українських судів [382, с. 168].

Найвищим судом козацької держави за доби Кодексу була Військова Генеральна Канцелярія, що складалась з Гетьмана, як президента найвищого суду, та членів генеральної старшини. Після смерти гетьмана Апостола, обов'язки президента перейняв царський міністр-резидент, правитель Гетьманського Уряду. Генеральна Канцелярія мала компетенцію найвищого суду держави: вона розв'язувала остаточно справи по апеляціях на вироки Генерального Суду. У виняткових випадках, які Кодекс точно не означив, можна було оскаржити вироки Генеральної Канцелярії шляхом апеляції до російського царя (VII, 1, 2-6) [382, с. 169].

Кодифікаційна Комісія жодних змін у судовій системі, що існувала під час складання Кодексу, не зробила й нічого нового не запропонувала. Характеристичною рисою, і разом з тим найважливішою хибою, цієї системи була велика кількість судів апеляційної інстанції. Первісна козацька судова система, що базувалась лише на територіальній компетенції (сільські, сотенні, полкові суди і вищий Генеральний Суд), була переформована на початку 18 ст. на принципі станового характеру. В наслідок цього постала велика кількість апеляційних інстанцій, пов'язаних обов'язковою послідовністю: ніхто не мав права звертатися до вищої судової інстанції, минаючи приналежну нижню інстанцію (VII, 1, 5-6). На підставі цього правила справа, що була, наприклад, вирішена в сільському суді, могла

бути предметом «судової розправи» апеляційним порядком послідовно в п'яти наступних судах: сотенному, полковому, полковій канцелярії, Генеральному Суді, нарешті, у Військовій Генеральній Канцелярії, а у виняткових випадках перейти на вирішення російського монарха [382, с. 170-171].

Як знаємо, «Права» не отримали державного затвердження з таких причин: поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема власної правової системи; обґрунтування в Кодексі права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; вдосконалена юридична техніка; відсутність посилянь на російські джерела; розбіжності у поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини. Не будучи офіційно затвердженими, «Права, за якими судиться малоросійський народ» тим не менш набули поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді і вирішенні судових справ [32, с. 516-517].

2.4. Поширення російського імперського законодавства на українські землі у першій половині XVIII ст.

Питання, пов'язані з проблемою поширення російського імперського законодавства на українські землі у першій половині XVIII ст. вже протягом тривалого часу становлять об'єкт зацікавленості вітчизняних дослідників – істориків та правознавців. Зокрема, київський історик права В.З. Прус у своїй дисертаційній роботі зазначав, що серед у названий період коло традиційних джерел українського права на території Гетьманщини доповнилося за рахунок правових актів царів, Малоросійського приказу та I Малоросійської колегії [230, с. 14-15].

З оформленням абсолютизму в Росії панівне становище в якості джерела права набув закон – акт верховної влади, що встановлював нові правові норми. Дослідження й аналіз поточного царського законодавства свідчить,

що в Україні поступово поширилася переважна більшість основних законодавчих джерел Російської імперії. В числі впроваджених на українських теренах законодавчих актів царської влади зустрічаються всі їхні найголовніші різновиди: укази, статути, регламенти, положення, накази, інструкції, маніфести.

Практичний аспект вказаних різновидів законодавчих актів було досліджено з точки зору їхнього впливу на певні різноманітні сфери життя Гетьманщини у відповідності до предмету правового регулювання, при цьому розподіливши їх наступним чином: правові акти царату у сфері державного управління, військовій сфері, сфері судочинства, соціально-економічній та духовно-культурній сферах. Таким чином, законодавство російського царату в більшій чи меншій мірі обмежувало функціонування українського права і все більше регламентувало найважливіші сфери суспільного життя Гетьманщини.

Окрім царату, як основного правоутворюючого органу Російської імперії, були ще російські владні органи на території Гетьманщини, яким було делеговано частину повноважень. Серед них слід виділити діяльність Малоросійського приказу (1662–1717 рр.). Функціонування цієї інституції перетворювало Лівобережну Україну з окремого державного утворення в автономію у складі Московської держави. Особливістю цього органу була його опосередкована діяльність між царатом та гетьманською владою. Царат через Малоросійський приказ поступово обмежував права місцевих органів влади і управління, втручався в судочинство. Таким чином, Малоросійський приказ був наступною ланкою після царя, який обмежуючи права місцевих органів влади, нав'язував правовій системі Гетьманщини російські правові норми.

Наступним органом правотворчості Російської імперії, що функціонував у Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст. була I Малоросійська колегія (1722–1727 рр.). Основною її функцією декларувалося здійснення контрольних апеляційних повноважень для української судової системи.

Насправді ж, І Малоросійська колегія поступово перетворилася у владну структуру на території Гетьманщини, що функціонувала паралельно з Генеральною військовою канцелярією, а враховуючи її повноваження, фактично домінувала над нею. Тобто нормативні акти Генеральної військової канцелярії, що стосувалися військової, адміністративної, фінансово-фіскальної та судової сфер життя без узгодження з Малоросійською колегією, та підпису її керівника, не могли видаватися.

Що стосується правотворчості Малоросійської колегії, на відміну від свого попередника Малоросійського приказу, дана інституція видавала цілком повноцінні правові акти у формі указів, що носили загальнообов'язковий законодавчий характер, за своїм внутрішньо-теоретичним аспектом були аналогічні царським указам та стосувалися більшості сфер суспільного життя Гетьманщини [230, с. 14-15].

1654 р. започаткував проникнення, а потім все більше поширення на українських землях російських правових норм [314, с. 310]. Головним чином їх визначали, як вже зазначалося вище, царські грамоти й «іменні» укази, постанови Сенату й інших вищих органів царської влади. Зокрема, перші з них надавали або підтверджували магдебурзьке право, дозволяли українцям судитися «за попередніми правами», визначали статус цехів, стосувалися регламентації національного фінансування та орендування [2, с. 217; 7, с. 89].

Певний вплив в Україні другої половини XVII ст. мав перший в історії Росії систематизований закон – «Соборне уложення» 1649 р., яким юридично було завершено закріпачення селянства (скасовано «заповідні» й «урочні літа») і визначено коло питань, що стосувалися кримінального та цивільного права, судочинства тощо [235, с. 83-257]. Зокрема, царський уряд, згідно до його розділів і статей, вимагав від гетьманського правління повернення російським землевласникам їхніх посполитих-втікачів. Це передбачалося практично здійснювати через місцеві суди (нові власники в разі відмови у поверненні примушувалися до сплати за них позивачеві великого штрафу)[273, с. 26]. Очевидно, такі положення кодексу не могли не

викликати бажання в українських можновладців мати й собі схожі права на власних селян.

Посилання на «Соборне уложення» 1649 р. спостерігаємо навіть у другій половині XVIII ст., коли Катерина II, прагнучи довести «давність» закону про заборону селянам подавати скарги на своїх поміщиків, у 1767 р. видала спеціальний указ [224, т. 18, № 12966, с. 336]. Він стосувався і українського населення Російської імперії.

Особливу увагу царський уряд приділяв праву переходу з місця на місце [59, с. 9-13], з одного стану до іншого. Значний вплив на політику старшинської адміністрації в цьому відношенні справив сенатський указ від 24 серпня 1713 р., де встановлювалося стосовно Київської й Азовської губерній: «І якщо... в якихось селах ...з'являться драгуни і солдати, що втекли, або чийсь люди та селяни-втікачі, і тих відсилати людей та селян з дружинами та з дітьми і з їхнім майном на попереднє місце мешкання»[224, т. 5, № 2706, с. 50]. 28 лютого 1715 р. інший указ Сенату ще раз вимагав, щоб висилали на попередні місця проживання збіглих приватних селян і служилих людей на Лівобережжі й Слобожанщині [224, т. 5, № 2891, с. 150]. Щодо питання про селянські переходи Генеральна військова канцелярія, захищаючи інтереси пануючої верхівки, в 1727 р. ухвалила, щоб «після підданих, які пішли» у володінні державців залишалися їхні «кгрунти, двори куплені й некуплені»[19, с. 239]. Цей законодавчий акт також сприяв обмеженню переходів посполитих.

Згідно указу від 6 травня 1736 р. всім втікачам при поверненні їх попереднім можновладцям передбачалося «чинити жорстоке покарання кнутом, щоб надалі на те споглядаючи, іншим нікому бігати було неповадно». Окрім того, передбачалося «по волі володільців та повірених від них» утікачів «якою карою скарати побажають»[224, т. 9, № 6951, с. 809-810].

Як зазначали автори колективної монографії «Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст.», 29 травня

1738 р. Сенат видав указ про заборону російським поміщикам приховувати у своїх будинках посполитих і козаків, які переходили з Слобідської України [314, с. 311]. Генеральна військова канцелярія власною постановою від 20 липня 1739 р. поширила його чинність і на територію Гетьманату [98, с. 38]. Тим самим державці отримали юридичні підстави для повернення своїх збіглих селян на попередні місця їхнього проживання.

Незважаючи на те, що царський уряд, побоюючись загострення соціальних протиріч, указом від 18 січня 1742 р. скасував постанову Генеральної військової канцелярії, козацька старшина, українська шляхта, православне духовенство продовжували вживати різноманітних заходів проти переходів посполитих.

У 1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II санкціонувала своїм указом універсал гетьмана К. Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону [224, т. 16, № 11987, с. 454]. А через два десятиліття указом від 3 травня 1783 р. вона остаточно закріпачила українське селянство, провела чітку межу між окремими станами [314, с. 312]. Зокрема, у § 8 цього документу наголошувалося: «Для відомого і вірного отримання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському та Новгород-Сіверському, і для відвернення усіляких втеч до обтяження поміщиків та мешканців, які залишаються в поселеннях, кожному з поселян залишатися в своєму місці й званні, де він за нинішньою останньою ревізією (мається на увазі ревізія 1782 р. – О.Ш.) написаний, окрім тих, хто відлучився до набуття чинності цього нашого указу; у випадку ж втеч після видання цього указу вчиняти за загальними державними встановленнями» [224, т. 21, № 15724, с. 908].

Безпосередньо для судочинства Гетьманату мали значення петровські укази з питань кримінального права від 12 і 19 листопада 1721 р. та указ «Про форму суду» від 3 листопада 1723 р. Перший указ передбачав покарання крадіїв, які скоїли злочин вперше чи вдруге, у вигляді «биття плітьми й віддання на поруки», що скасовувало відповідне положення

Литовського статуту, за яким крадіжка речі понад чотири копи каралася смертю. За другим указом розбійникам, які не скоїли вбивства, мали виривати ніздрі й засилати на довічні каторжні роботи (§ 3, арт. 32, розд. 13 Статуту призначав за це також смертну кару). Третій указ поширився на Україну відповідно до постанови Малоросійської колегії від початку 1724 р [342, оп. 3. спр. 3591, арк. 66] Широко використовувалися також укази Єлизавети Петрівни 1760 і 1761 рр. про заміну смертного вироку вічною каторгою [214, с. 432-436].

В «Рішенні, вчиненому за його імператорської величності указом у Верховній таємній раді, на подане прохання Війська Запорізького обох боків Дніпра, гетьмана Апостола» від 22 серпня 1728 р. було регламентовано порядок обрання гетьмана, а також генеральних і полкових старшин, визначено особливості розгляду судових справ, подання апеляцій до різноманітних інстанцій, профедури накладання штрафів за необгрунтоване призначення вироків. Окрім того, задля контролю за діяльністю Генерального суду, якому імперський уряд також не йняв віри, до його складу вводилися троє осіб «з великоросіян» [224, т. 8, № 5324, с. 75-83].

Втручалися до процесу судочинства на теренах України Колегія іноземних справ Росії, Канцелярія міністерського правління, Малоросійська колегія та інші інституції. Наприклад, Канцелярія міністерського правління в 1730 р. окремим ордером зобов'язала Генеральний військовий суд застосовувати спеціальне положення «Суд по формі» [44, с. 19]. В 1770 р. царським урядом було розроблено «Проект законів про права військові козачі» [128, арк. 1]. Жалувані грамоти «на права та вигоди містам Російської імперії» та «на права, вольності та переваги Російського дворянства» від 21 квітня 1785 р. окреслили юридичний статус міст і міської людності на Лівобережжі й Слобожанщині, регламентували основні права козацької старшини, що зрівнювалася з дворянами Росії, встановили її виняткове право на володіння маєтками, підсудність лише становим дворянським судам тощо [224, т. 22, № 16187, с. 344-385].

Паралельно, а часто в тому ж таки дусі, діяли й місцеві органи влади, різні правні інституції. Щоправда, в окремих випадках їхні дії мали колоритне національне забарвлення. Так, у одній із справ 1723 р. йдеться про вручення посильному козаку прилуцьким полковником пернача для виклику вдови охочекомонного полковника Федора Сухого до полкового суду [340, оп. 3, спр. 976, арк. 2] (очевидно, така процедура застосовувалася виключно по відношенню до найвпливовіших і найбільш «шановних» осіб).

Не міг не позначатися на ході судового процесу і навіть при прийнятті рішення судом той факт, що суддею нерідко ставав представник гетьманського правління, наділений певною владою, який не завжди дотримувався букви закону [314, с. 313]. Так, за дорученням стародубського полковника Іллі Пашкова полковий сотник Семен Галицький одночасно виконував обов'язки полкових обозного, осавула та судді (1726)[340, оп. 3, спр. 489, т. 3, арк. 8-13]. В 1732 р. у тому ж полку полковий обозний Опанас Єсимонтовський відповідав за «полкові й судові діла» [340, оп. 3, спр. 1176, арк. 1-2].

У 1783 р. царським указом скасовано козацький устрій України – десять козацьких полків перетворено на карабінерів, по шість ескадронів у кожному. Вони становили окремий корпус «Малоросійську кінноту» [127, с. 64]. Із цього часу усе козацтво Лівобережної України почало платити подушний податок – нарівні з міщанами та державними селянами [231, с. 92]. У 1782 р. було проведено ревізію козаків. Ті, хто не зміг довести свого козацького походження, перейшли до селянського стану. О.В. Кресін зазначав, що згідно з «Грамотою для дворянства» 1785 р. частина української козацької старшини, що мала шляхетський родовід і могла його довести, або військовий чи цивільний ранг, не менший, ніж визначений, поступово отримала російське дворянство [145, с. 208-225; 231, с. 92]. Імператорським 187 указом у грудні 1803 р. підпомічники остаточно були переведені у селянський стан [286, с. 463-465; 157, с. 169]

Ще до того (починаючи від листопада 1766 р.) уряд імператриці Катерини II надав дозвіл старшинам набувати у власність (через купілю-продаж) вотчинні села. Таким чином було покладено початок правовому закріпленню за козацькою елітою прав загальноімперського нобілітету як власників селян-кріпаків. Завершення ж цього процесу знаменував указ імператриці від 3 (14) травня 1783 р., що повною мірою встановлював на теренах Лівобережної України кріпацтво. Цілою низкою указів та розпоряджень, виданих протягом середини – другої половини 1780-х рр., на українське шляхетство було в повному обсязі поширено дію Жалуваної грамоти («Грамоти на права, вольності та переваги благородного російського дворянства») Катерини II дворянству від 1785 р [224, т. 22, № 16187, с. 344, 358; 306].

Проведені урядом Катерини II політичні заходи та створені соціальні умови для зниження політичної активності позбавленої власної державності української старшини вже на початку 1780 р. забезпечили необхідні умови для остаточної інкорпорації українських земель імперією. Суспільно-політичне життя в цих намісництвах організовувалось згідно з положеннями губернської реформи 1775 р.

«Жалувана грамота дворянству», як зауважував І. Ільєнко, зрівняла українську знать з російським дворянством, відірвала її від свого народу. Ця «милість» прихилила українську шляхту до цариці, якихось відчутних протестів у зв'язку з ліквідацією автономії вона вже не виявляла, крім поодиноких спроб відновити Гетьманщину [127, с. 65].

Отже, як бачимо, протягом XVIII ст. вплив російського законодавства на правові норми України, що перебувала в складі Російської держави, значно посилювався. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні юридичні акти, що діяли на її території.

2.5. Ліквідація Гетьманщини, уніфікація державного апарату та права

У вітчизняній та зарубіжній історіографії існує традиція пов'язувати процеси ліквідації Гетьманщини, здійснення уніфікації її державного апарату та права із загальноросійськими, з добою, коли імператорський трон посідала Катерина II. Саме з набуттям нею влади, як зазначає В. М. Горобець, «взаємини українського Гетьманату та російського самодержавства набули якісно нового звучання». Саме в той час було закладено початки абсолютно новому та, як з'ясувалося пізніше, завершальному етапові їхньої еволюції, «коли українська сторона була представлена власною ранньою державною організацією та, відповідно, певною мірою консолідованою навколо неї елітною верствою українського суспільства» [82, с. 236-237].

Незважаючи на начебто прогресивні для свого часу погляди, захоплення ідеями Просвітництва, вже від самого початку свого правління Катерина II сприймала українців, козаків, як і інші «туземні» народи Російської імперії, як таких, що перебувають на нижчому щаблі розвитку. Тому її метою декларувалося «підняття» їх до такого ж самого щаблю суспільної організації та життя, як і на центральних теренах імперії. На думку американського дослідника З. Когута, імператриця «...твердо вірила, що козаки і туземці, лише раз покуштувавши плоди просвітницького правління, назавжди позбудуться непослуху й поголовно стануть цивілізованими та вдячними суб'єктами» [145, с. 178], вірнопідданими царського режиму.

У будь-якому разі, безперечно, програмною метою будівництва держави згідно з уявленнями імператриці була саме унітарна держава та суцільна універсалізація управління таким утворенням: усі державні інститути, цілковито усе імперське законодавство на її думку мали однаково ефективно регламентувати вчинки, усе життя всіх без виключення категорій імперських підданих, незалежно від місця їхнього постійного мешкання, незалежно від того, живуть вони у столичному Санкт-Петербурзі,

провінційній Казані або ж в Україні-Гетьманщині. Національні особливості, що знаходили вияв у специфіці народного характеру («нравов») в принципі визнавалися, але вважалися настільки малозначущими та неважливими, що на них навіть не варто було звертати жодної уваги. Як пише З. Когут, імператриця «вірила, що з адміністративною інтеграцією і більш однорідним її розвитком регіональні відмінності зникнуть» [390, р. 192, 196].

Дійсно, цариця була послідовною противницею будь-яких автономістичних прагнень та окремішності у різних регіонах величезної імперії. В написаній у лютому 1764 р. таємній інструкції новопризначеному генерал-прокуророві князю А.А. Вяземському вона надавала наступних настанов: «Мала Росія, Ліфляндія та Фінляндія суть провінції, які правляться конфірмованими їм привілеями, порушити оні скасуванням усіх зненацька надто непристойно б було, однак же й називати їх чужоземними та обходитися з ними на таких же підставах є більше, ніж помилкою, а можна назвати з достовірністю дурістю. Самі провінції, також Смоленську, найлегшими способами привести до того, щоб вони обрусіли та перестали б дивитися, як вовки в лісі. До того приступ доволі легкий, якщо розумні люди обрані будуть начальниками в тих провінціях, коли ж у Малоросії гетьмана не буде, то слід старатися, щоб вік та ім'я гетьмана зникли, не тільки б персона якась була наділена таким достоїнством» [127, с. 62]. Отже бачимо, що панівними принципами державної політики відносно «західних окраїн» імперії мали стати цілковита русифікація та жорстка адміністративна централізація.

Кінцева мета для імператриці, вочевидь, полягала у тому, що М. Раєв назвав «інституційною русифікацією», тобто такою інтеграцією, яка «...мала б призвести до однорідності, спершу адміністративної й економічної, згодом інституційної і соціальної, і нарешті культурної» [82, с. 237]. Заради досягнення такої однорідності Катерина II протиставляла новий раціональний порядок (за її визначенням, «найкращий з усіх порядків» [250, с. 376]) давнім «феодальним» привілеям окремих історичних регіонів. Для

неї ці останні були допотопними реліктами, які тільки перешкоджали досягненню її основної мети – створенню унітарної, добре врегульованої держави [390, р. 192]. А відтак, маніфест імператриці від 10 (22) листопада 1764 р. про ліквідацію інституту гетьманства, на відміну від виданих з цього приводу попередніх указів російських правителів, уже не містив вказівок щодо тимчасовості його дії.

Знищення інституту гетьманства було прискорено намаганнями козацької еліти домогтися спадковості в роду Розумовських. Допоки старшина радилася про це з гетьманом, російські коменданти передали інформацію про такі спроби до Петербургу, а всі свої збройні сили привели в повну бойову готовність. Розумовського спішно викликали до столиці, а на всю козацьку артилерію наклали арешт [127, с. 62]. Гетьман був змушений зректися булави, про що наприкінці 1764 р. було оповіщено в царському маніфесті, яким «задля добра українському народу» засновувалася Друга Малоросійська Колегія на чолі з президентом, він же і генерал-губернатор. Тож 1764 року, за словами М. Аркаса, «кінчається хоч і гірке, та все ж схоже на самостійне, життя України» [13, с. 201]. Як слушно зауважував історик, представник української діаспори у США З. Когут, скасування посади гетьмана було лише одним з аспектів загальної політики Катерини II стосовно регіональної автономії [390, р. 192].

У процесі пошуку цих самих «зручних способів» урядом Катерини II було визначено напрям руху до поступової уніфікації державних порядків колишньої Гетьманщини та асиміляції її суспільства – «...коли в Малоросії гетьмана не буде, слід докласти всіх зусиль, щоб доба та ім'я гетьманів щезли...» [127, с. 62]. З метою вирішення першого завдання було започатковано Другу малоросійську колегію. Вона водночас і замінила собою гетьманську форму правління, і увібрала в себе елементи колишньої державної структури Гетьманату (зокрема, як зазначають дослідники, вже 1764 р. колегією було поглинуто вищий виконавчий орган при гетьманському правлінні – Генеральну військову канцелярію, у 1765 р.

підпорядковано Генеральний військовий суд, а два роки по тому Генеральну лічильну комісію, Канцелярію малоросійського скарбу, Канцелярію генеральної артилерії було перетворено на колегіальні департаменти [85, с. 36-37]).

Започаткувавши такі ваговиті з точки зору українського державного життя трансформації, імператриця, як випливає з написаного нею листа до призначеного «малоросійським шефом» графа П. Рум'янцева, не вельми переймалася тим, що на теренах України виникла опозиційно налаштована старшинсько-шляхетська фронда. Зокрема, навіть у самий розпал діяльності так званої Законодавчої комісії, коли її трибуну українські опозиціонери вирішили використати для відстоювання автономних прав Гетьманщини [389, р. 507-519], Катерина II у листі до Рум'янцева відзначала, що вона не дуже то й занепокоєна наказами депутатів, де містилися «...умонакреслення попередніх часів, що без сумніву щезнуть, коли ані ви, ані Я, не дамо їм жодної поваги тут (у комісії)...» [275, с. 189-190].

Окрім ігнорування невігідних для царського двору проектів і пропозицій, в арсеналі російської влади була також і відома ще з рекомендацій давньоіндійського царського радника Каутільї [61, с. 7-12] звична тогочасна практика розігрування карти соціальних протиріч. Щоправда, якщо в роки гетьманування І. Виговського чи П. Полуботка уряди Олексія Михайловича та Петра I, як зазначалося вище, апелювали до соціальних низів українського суспільства, намагаючись у такий спосіб зробити більш поступливою його еліту, то в часи Катерини II офіційний Санкт-Петербург загравав з козацькою старшиною та шляхтою, надаючи їм можливість у разі лояльного ставлення до царської влади отримати російське дворянство. Таким чином, втрата виняткових політичних прав в Гетьманщині компенсувалася гарантуванням широких соціальних привілеїв і допуском до державної служби в межах усїєї імперії.

Суттєвим кроком на шляху до повної ліквідації української автономії стало знищення Запорізької Січі. Водночас, придворному історику німцеві

Г. Міллеру Катериною II було поставлено завдання «обгрунтувати» тезу, що Січ взагалі «не має прав» на свої землі. Його запопадливі доповідні записки, перейняті виразно негативним ставленням до козацтва, було покладено у підґрунтя царського маніфесту про ліквідацію Січі.

Ще в 50-ті роки урядом було скасовано вибори на Січі. Катерина II, одразу ж після воцаріння, почала втручатися до козацького самоврядування, їй не сподобався своєю незалежністю кошовий отаман Петро Калнишевський, який прибув на її коронацію у вересні 1762 року, і вона звеліла обрати нового отамана. Та все ж завдяки опору козацького товариства Калнишевського було обрано на посаду і вдруге 1765 року. Але Запорізьку Січ, яка досі підпорядковувалася Петербургу передали у відання Київського генерал-губернатора та Малоросійській Колегії.

В російсько-турецькій війні 1768–1774 років запорозькі козаки, як завжди, були на найгарячіших ділянках бойових дій, де велися найзапекліші бої, та здобули для імперії не одну перемогу. Козацьким військом під час турецької кампанії командував кошовий Петро Калнишевський, незважаючи на свій похилий вік (як відомо він народився 1690 р). Досвідчений воєначальник досяг таких значних успіхів, що цариця змушена була винагородити його золотою медаллю з діамантами, а козаків, що брали участь у боях – грамотами та грошима.

Водночас, як зазначає відомий київський дослідник О.В. Кресін [157, с. 169], у 1768 р. замість того, щоб укомплектувати лави козацтва представниками козацьких родин, наказом президента Малоросійської колегії Румянцева було запроваджено особисту військову повинність козаків [231, с. 88]. Командування підрозділами козацтва в червні 1774 р. було віддано до компетенції Військової колегії. Протягом 1779-1782 рр. на терени Лівобережної України було поширено чинність «Основного закону для адміністрації губерній Російської імперії» від 7 листопада 1775 р. Цим нормативним актом ліквідовувався полковий територіально-адміністративний устрій українських земель, а козацька старшина

позбавлялася адміністративної влади. Рядове козацтво в судовому плані було зрівняно в правах із державними селянами [157, с. 169]. Усі козацькі інституції та посади, що були пов'язані з виконанням справ невійськового характеру, ліквідовувалися. У Лівобережній Україні замість козацьких полків «височайшим» указом від 28 червня 1783 р. було створено десять регулярних кавалерійських полків, які мали укомплектуватися та розташовуватися за суто територіальним принципом. Офіцерів у полки призначали зі значного військового товариства. Як зазначали дослідники цього періоду З. Когут та А. Путро, до складу цих полків набирали не лише козаків, але й монастирських селян. Матеріальне забезпечення полків відбувалося за рахунок подушного податку, що збирався з козацтва [231, с. 93; 145, с. 193]. В період з 1789 по 1791 рр. у перебігу реорганізації цих підрозділів було знівельовано територіальний принцип їхнього будови, а також їхній становий козацький характер [231, с. 93].

Імператорськими указами 1786, 1789 та 1795 рр. призов до війська був поширений на всі оподатковувані стани, а його комплектування та розміщення стало загальноімперським; у 1797 р. проведено перший рекрутський набір серед козацтва [145, с. 194-195; 231, с. 93]. У 1722 р. на козаків Гетьманщини було накладено постійну (постої царських військ та офіційних посланців) та підводну повинності. Погіршення економічного стану козацтва в Гетьманщині спричинило масовий перехід козаків у селянський стан, що було заборонено царськими указами у 1723 та 1728 рр [157, с. 169] Указом Правління гетьманського уряду 1735 р. козацтво було поділено на виборних (панцирні слуги) та підпомічників (путні слуги). Виборні відбували військову службу і зберігали попередні козацькі станові привілеї. Як стверджувала О. Апанович, підпомічники сплачували податки, були зобов'язані виконувати невійськові доручення адміністрації [12, с. 20-29; 11, с. 41], але, не мали рекрутного імунітету й разом з представниками інших станів також могли бути мобілізовані до війська [231, с. 86]. Козаки-підсусідки, що втратили землю і наймалися на роботу до приватних осіб, із

середині XVIII ст. платили подушний податок, зберігаючи частину козацьких привілеїв [12, с. 41].

З часом територія Російської імперії поширилася на Причорномор'я. Січ перестала бути форпостом на колись неспокійному прикордонні. Уряд побоювався, що, придушивши повстання О. Пугачова, буде мати черговий вибух народного руху в Україні, детонатором якого може бути Січ. Тому 23 квітня 1775 р. царат вирішив знищити Запорозьку Січ [362, с. 112-114]. Новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін доповів план каральної акції, і рада при цариці його схвалила. Це сталося 4 червня 1775 р., цілком несподівано, коли ще й запорозькі послі навіть не повернулися з Петербурга, куди поїхали відстоювати козацькі вольності. Січова старшина була піддана жорстоким репресіям: 85-літнього кошового Петра Калнишевського було заслано на Соловки, де він утримувався в казематі до 1801 р., але й після звільнення Олександром I залишився в монастирі та прожив там ще два роки. Військового писаря Івана Глобу заслали до Сибіру, в Білозерський монастир. Військового суддю Павла Головастого – до Тобольського монастиря. Засуджено до різних термінів ув'язнення з конфіскацією майна військового старшину Андрія Порохню, полковників Мусія Чорного, Степана Гелеха, Івана Гаранджу, курінних отаманів Осипа Паралича, Мойсея Головка та інших старшин [127, с. 64].

29 червня 1775 року з'явився указ Сенату про знищення Січі й згодом маніфест цариці. В ньому оповіщалося народів: «Ми схотіли чрез це оголосити в усій нашій Імперії, до загальної відомості нашим усім вірнопідданим, що січ Запорізька вкінєць вже порушена, з винищенням на майбутній час і самої назви Запорізьких козаків». Згадка про Січ відтепер мала розглядатися, як образа «нашої імператорської величності через вчинки та зухвалість, виявлені цими козаками в непослух нашим височайшим повелінням» [127, с. 64]. Отже, наслідком колонізаторської політики царизму, стало знищення Запорозької Січі – осередку демократизму і республіканських традицій.

З ліквідацією посади українських гетьманів, а також Січі імперське керівництво приступило до відмежовування старшини від рядового козацтва. Одним із найсуттєвіших кроків у цьому напрямку стала остаточна ліквідація принципу виборності старшин на нижчому, сотенному рівні. Двори старшини було звільнено від постойів російських військовослужбовців. Також було унормовано процедуру надання козацьким урядникам чинів, передбачених Табелем про ранги [85, с. 38-39].

Переламним у перебігу правового відмежування козацької старшини від решти загалу став 1767 р. Саме тоді коли козацька еліта отримала право обирати предводителів, депутатів у Законодавчу комісію та брати участь в її роботі на тих самих підставах, що й російське дворянство. Від цього часу українська старшина могла посилати своїх дітей на навчання до кадетського корпусу та до закладів виховання шляхетних дівчат [355, с. 150-151].

На цьому «реформи» не спинилися. Централізаторська політика царизму, що активно проводилася протягом другої половини XVIII ст., мала наслідком суттєві зміни й в адміністративно-територіальному устрої України, а це в свою чергу вплинуло й на систему органів управління на місцях. У 1764 р. за розпорядженням уряду території ліквідованих Нової Сербії, Слов'яносербії та Новослобідського полку, а також дві сотні Миргородського і тринадцять сотень Полтавського полків включено до складу Новоросійської губернії. Козаки, які жили тут, були перетворені на пікінерів, втрачаючи при цьому свої козацькі права і змушені були виконувати загальнодержавні повинності нарівні з селянами [377, с. 431]. Від 1775 р. у Російській імперії набуло чинності нове «Уложення про губернії», за яким розміри губерній були стандартизовані. Спочатку він почав діяти власне в Росії, а потім і в автономних одиницях [84, с. 69-70]. 8 квітня 1783 р. було оголошено маніфест імператриці про включення до складу імперії Криму, Тамані та Кубані [160, с. 312]. Внаслідок другого розділу Польщі 1793 р. під російське управління перейшли Київщина, Поділля, значна частина Волині та Білорусії [282, с. 442-446], які також увійшли до складу імперії.

Полковий устрій колишньої Гетьманщини було замінено на намісницький. Указом від 16 вересня 1781 р. край, який входив у підпорядкування Малоросійської колегії, був розділений на три намісництва: Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. Ще три намісництва склали Малоросійське генерал-губернаторство, на чолі якого стояв генерал-фельдмаршал граф П. Румянцев. Малоросійський генерал-губернатор Румянцев упродовж 20-літнього правління краєм втілював вимогу інструкції Катерини II «старатися викоренити серед українців погляд на себе, як на народ цілком відмінний від росіян», поступово переводив колишню Гетьманщину до стану провінційної губернії» [127, с. 62]. Ще в 1767 р. П. Румянцев, нібито на основі боротьби з різними зловживаннями, які мали місце під час виборів сотників, запропонував Колегії «не дозволяти ніде сотенних старшин вибирати самим сільським козакам, як до цього відбувалося». З цього часу полкова рада давала кандидатуру на посаду сотника на затвердження безпосередньо П. Румянцеву, хоча були випадки, коли останній просто призначав їх самостійно [292, с. 8]. Слобідсько-Українську губернію було перейменовано на Харківське намісництво [14, с. 73].

Отже, із запровадженням нової намісницької та повітової адміністрації старі українські інституції були остаточно скасовані і тільки у військових питаннях козацьку структуру і ранги було збережено. Вносячи зміни в систему управління та адміністративно-територіальний устрій України, царизм «не забув» і про козацьке військо.

Таким чином, на цьому етапі імперський уряд одержав перемогу в боротьбі з українством і продовжив наступ насамперед на національні особливості окремих земель. Україна втратила свої збройні сили, одну з базових ознак національної держави, і була зведена до стану звичайної окраїни Російської імперії.

Висновки до розділу 2

1. Нормативним підґрунтям, яким було закладено основи політики російської імперії по відношенню до України у XVIII ст., стали гетьманські статі другої половини XVII ст., що в своїй більшості фактично являли собою договори, які підписувалися українською стороною під тиском царату. Зокрема, використовуючи боротьбу за владу, що велася між представниками старшини та надавши суттєвої підтримки москвофільській партії на чолі з єпископом М. Мстиславським та І. Брюховецьким (якого за допомоги московського війська було проголошено, а не обрано гетьманом на «Чорній раді» в Ніжині у 1663 р.), Україні було здійснено спробу нав'язати Батуринські статті, якими гетьман зобов'язувався забезпечувати московське військо, що розташовується в Україні, а також військові залоги при воеводах продуктами харчування, повертати назад селян та «служилих людей», що втекли з Московської держави, гарантувати заборону українським купцям з Гетьманщини продавати зерно за Дніпро, окрім Києва, а також забезпечувати московську горілчану монополію, яка порушувалася через вільний продаж горілки мешканцями України. Успішнішою для московського уряду акцією стало підписання Московських статей 1665 р., які містили істотні обмеження у праві вільного вибору гетьмана. Але найодіознішою усе ж виглядає ст. 1. У цій статті йшлося про передачу цілої України, з усіма містами та містечками, селами та слободами, з усіма їхніми мешканцями (за виключенням козацтва) під безпосередню владу московського царя. А ст. 4 містила пропозицію гетьмана, що стосувалася київської митрополичої кафедри – не просто підпорядкувати українську церкву московському патріархові (про що йшлося й раніше – у Переяславських і Батуринських статтях), а прислати до Києва «руського» митрополита.

3. Суттєво вплинуло на механізм підпорядкування українських органів управління загальноімперським створення за царським наказом першої, а згодом і другої Малоросійських колегій – органів, які було створено для

фактичного управління царатом українськими землями, які входили на той час до складу Російської імперії «у ручному режимі».

4. Вже в першій половині XVIII ст. імперський уряд взяв за мету домогтися зближення, суттєвого підпорядкування власне українського законодавства загальноімперському, а в більш віддаленій перспективі й цілковитої уніфікації правової системи України-Гетьманщини з російською державою. Саме з цією метою в 1728 р. було створено кодифікаційну комісію. Указами уряду Російської імперії 1728 і 1734 рр. їй надавався статус державного органу, а її роботі придано характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. З іншого боку, необхідність проведення кодифікаційних робіт було об'єктивно зумовлено усім соціально-економічним і політичним розвитком Лівобережної України адже потребували перегляду правові норми, котрі збереглися ще від доби Речі Посполитої, які на цей час були вже доволі застарілими та не відповідали реально існуючим суспільним відносинам.

Нові норми, що поставали в ході кодифікації, базувалися, з одного боку, на постулатах абсолютизму з його раціональністю та суспільною доцільністю, а, з другого боку, на збережених формалістичних засадах (казуїстика, ясність і зрозумілість). З приєднанням українських земель до складу монархії поступово утверджувалися загальноімперські норми цивільного, цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуального права.

РОЗДІЛ 3

ЕВОЛЮЦІЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАКРІПЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

3.1. Правове забезпечення інтересів Російської імперії у перебігу кодифікації українського права другої половини XVIII – першої половини XIX ст.

Ведучи мову про національні аспекти правової політики Російської імперії, слід зауважити, що характерною її рисою була максимальна уніфікація. Причому, мусимо розмежовувати уніфікаційні та асимілізаційні дії. Виходячи із загальної спрямованості внутрішньої політики Російської імперії на позбавлення неросійських народів політичної та економічної самостійності та специфічного, такого що склався історично, відношення самодержавства до українського козацтва як до найбільш нелояльної верстви населення, особливими для малоросійських козаків положеннями російських законів встановлювалися дискримінаційні обмеження прав козацтва, зокрема в праві розпорядження майном, оподаткуванні, отриманні освіти.

Загалом, друга половина XVIII ст. ознаменувалася цілим рядом змін для України. Уніфікаційні заходи передусім передбачали адміністративну реформу, реалізація якої поклала край автономії Гетьманщини. Істотні кроки в цьому напрямку були зроблені ще нібито проукраїнською Єлизаветою Петрівною, котра своїм указом у 1754 р. ліквідувала митний кордон між Україною і Росією, позбавивши Гетьманщину одного з найважливіших елементів автономії. Причини таких дій були пояснені С. Соловйовим, котрий тлумачив їх якраз як протидію «відновленню гетьманства в Україні. Так в Петербурзі відсвяткували 100-річний ювілей приєднання України до Росії в 1654 році» [379, с. 170; 270, с. 200].

А після знищення Гетьманщини вже Катериною II, дійшла черга і до низового козацтва. Однією із основних причин такого нібито безглузого та

ксенофобського кроку була істотна відмінність правового поля Січі (набагато істотніша аніж у Гетьманщині) від загальноімперського. Запорожжя, перебуваючи у віданні Колегії іноземних справ, вважалось за свого роду закордонну територію, незначною мірою інтегровану до імперського простору. Якщо в центральних районах Росії давно існувало і дедалі ширилось кріпацтво, то на Запорожжі його не було. А В. Голобуцький стверджував, що тут вже розвивались нові, буржуазні відносини [123, с. 190; 373, с. 383; 264, с. 527].

Таким чином, ліквідація Гетьманщини, Запорізької Січі, самобутнього полково-сотенного устрою, поширення кріпосного права були першочерговими кроками царської Росії. У другій половині XVIII ст. царизм взявся і за самобутнє національне право, маючи на меті поширення на українські території російської правової системи з використанням окремих місцевих особливостей. У сумнозвісній записці Г. Теплова «Про непорядки в Малоросії» відмінність у правових системах називається однією з основних причин, що породжують дух вольності і республіканізму [265, с. 56-57].

Ліквідація незалежної української правової системи здійснювалась поступово. Для початку, у вигляді відповідей на запити гетьманів і козацької старшини. При цьому наголошувалось на важливості принципу верховенства цих джерел права, як це мало місце у загаданому вище кодексі 1743 р. Збільшується також кількість нормативних актів, які самодержавство створювало саме для Гетьманщини. Найчастіше, на Україні вводилися в дію царські і сенатські укази, грамоти [228, с. 48; 179, с. 117].

Змінюючи місцеву систему діючого права, царський уряд не лише поширював на Україну загальноімперське законодавство, а й все частіше видавав юридичні акти, за допомогою яких створювалися спеціальні для цієї території норми матеріального і процесуального права. А поширення дії різноманітних актів царської Росії (регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести) припадає ще на початок XVIII ст. Всебічного застосування знаходило використання у судовій практиці витягів

з Соборного Уложення, Митного і Торгівельного статутів. Вони використовувалися для захисту основ феодального ладу, розширення і закріплення суб'єктивного права власності українських шляхтичів: «Силі кріпостей і володінь проти інших дати перевагу. Це доповнення прав малоросійських зело потрібне є» [228, с. 831]. Комплексного характеру це втручання набуло завдяки кодифікації. Російські урядовці розраховували, що вона сприятиме зближенню української та російської правових систем та інкорпорації України у Росію.

Правова система гетьманської України, з одного боку, обумовлювала відносну автономію її правового укладу, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей. А прогалини у регулюванні суспільних відносин, розмаїття правових джерел не відповідали чинним феодально-кріпосницьким реаліям, що утверджувалися в Україні. В умовах функціонування такої складної системи права та судочинства в Гетьманщині російське керівництво не лише вимагало їх перекладу зрозумілою для нього мовою, але й схиляло українське населення до звернення за захистом прав до російських установ, що поступово призводило до підпорядкування юрисдикції російських законів та судових інституцій [149, с. 30].

При цьому, первинним фактором та основним чинником кодифікації було регулювання земельних відносин як основи тогочасного суспільства і феодальної державності. А самі кодифікаційні проекти яскраво відбивають рівень соціально-економічного розвитку і суспільно-політичної організації перш за все домінуючого стану, його зв'язків з іншими суб'єктами права [116, с. 34-35].

Загалом, В. Тімашов виділяє наступні причини кодифікації: 1) розмаїтість і невпорядкованість чинних джерел права в Україні; 2) існування конгломерату, інкорпорованих з інших систем, правових норм, що не сприяло однотипності їх застосування; 3) потреба перекладу «правних книг» на українську мову; 4) бажання російської влади провести

«контрольовану» систематизацію українського права, для поширення на Україну російського законодавства [301, с. 252].

Не можна не відзначити того факту, що утвердження імперських правових норм в Україні здійснювалось за гарячої підтримки старшино-шляхетської верхівки, що намагалася зрівнятися в правах з російським дворянством, в усьому іншому зберігши незалежність. Заздрячи правам російського дворянства, вона, по можливості, посилялась на російські правові норми. Такі дії отримували всебічне схвалення імперської влади, що використовувала їх з уніфікаційною метою. Зокрема, у 1763 р., йдучи назустріч вимогам українських землевласників, Катерина II санкціонувала своїм указом універсал гетьмана К. Розумовського про заборону самовільного переселення селян у межах регіону. А у 1767 р., видаючи указ стосовно заборони селянам скаржитись на поміщиків, вона вже посилялась на норми «Соборного уложення». Причому, дія указу поширювалась і на українські землі імперії. 3 травня 1783 р. українське селянство було остаточно закріпачене, а між окремими станами проведено чітку межу [99, с. 32-33; 224, т. 16, с. 454; т. 21, с. 908]. Усе це знайшло відображення у кодексі 1786 р., про який йтиметься нижче.

Чітка нормативна декларація таких намірів містилась вже у згаданих вище «Правах, за якими судиться малоросійський народ», де в артикулі першому третьої глави декларувалось право монарха підтвердити закріплені в ньому положення, а не встановлювати для українців нові права. А далі – автори кодексу суперечили самі собі, розширюючи можливості для кріпосницької експлуатації селянства.

Але і в такому вигляді, проект суперечив імперській політиці, спрямованій на створення єдиної правової системи Російської імперії. Саме ця обставина, на думку більшості вчених, була справжньою причиною того, що український кодекс не було вчасно затверджено, хоча робота з його перегляду тривала аж до 1767 р [303].

Існуючу правову лаку, за дорученням гетьмана К. Розумовського, заповнив кандидат у члени Генерального військового суду, бунчуковий товариш Ф. Чуйкевич. Протягом 1750-1758 рр. він здійснив приватну кодифікацію і розробив по-своєму унікальний збірник під назвою «Суд і розправа, в правах малоросійських обширно на різних місцях показана, а зведе в єден краткий і ясний ексцерпт, в припинення гіркої в судах волокити, зібрана, в корисне ж вжиття малоросіянам списана року від Різдва Христового 1750, 18 октября» [44, с. 83-147]. Автор правильно зрозумів затягування із затвердженням «Прав, за якими судиться малоросійський народ», тож збірник був витягом як із правових норм Гетьманщини, так і російського законодавства. Особливо чітко це було відображено у розділах: Про апеляції з Статуту; Про давність земську; Про суд польовий, підкоморський і комісарський (межовий), дописаних, відповідно у 1754, 1755 і 1758 рр [33, с. 89]. Тут було систематизовано юридичні норми, які закріплювали права української старшини, посадових осіб на землю, маєтки, посполитих, зокрема необхідність відновлення станових судів в Україні [366, с. 316-319]. Останні вже давно діяли поза Гетьманщиною.

Та поряд із цим, Чуйкевич пропонував заснувати в усіх полках посади суддів земських, і межових, щоб вони діяли окремо на підставі чинних законів, і в справи один одного не втручалися. Тобто, висунув ідею створення в Україні судів із предметною спеціалізацією в цивільних і кримінальних справах. В Росії такі новації ще не були відомі [33, с. 89].

Хоча праця Ф. Чуйкевича не набула офіційного характеру, вона безпосередньо застосовувався у тогочасній судовій практиці. Її зміст, рекомендації були враховані К. Розумовським при проведенні судової реформи 1760-1763 років. Результатом стала поява більш досконалої системи судової влади в імперській псевдоавтономії, прогресивнішої аніж у самій метрополії. Що характерно, цей факт відзначали і російські чиновники, зокрема П. Батурін, а у сумнозвісній «Записці» Г. Теплова на ньому

наголошувалось, як на одній з основ потенційного сепаратизму [21, с. 209-210; 265, с. 56-57].

Вже після ліквідації гетьманства, під приводом систематизації права та спрощення правової системи України було опубліковано «Книгу Статут и прочие права малороссийские», упорядковану у 1764 р. юристом-практиком В.П. Кондратьєвим. Фактично, це був стислий виклад положень Великого Литовського статуту. На його основі, у 1767 р. той же Кондратьєв, вже під керівництвом секретаря Малоросійської колегії та члена Генерального суду О. Безбородька, підготував новий збірник. Довірена особа Намісника Малоросії П. Румянцева, Безбородько, витяги з основних прав українського народу пересипав нормативними актами імперської влади (інструкції про суди 1730 р., відомості про чини 1765 р.), окрім того підтримавши проведення нової судової реформи і відновлення станових судів [31, с. 213, 179]. Сама кодифікаційна комісія, на відміну від усіх попередніх, була створена відповідно до імператорського указу від 14 грудня 1766 р.

Причому, І.Бойко відзначає тенденційний підбір та особисте тлумачення О. Безбородьком тих актів, які визначали право власності на землю, кріпосний стан селянства та взаємовідносини між станами. Адже право земельної власності, зайняття посад у військово-адміністративному апараті й суді, право на експлуатацію селян і переваги у сплаті податків і одержанні маєтків визнавались винятково за українською шляхтою [31, с. 57; 182, с. 243] Автор-упорядник, будучи представником гетьманської еліти, звісно, підтримував ідею відновлення «старих прав і вольностей», однак, лише з точки зору захисту інтересів старшини. І всі його намагання зводились до впровадження в Україні норм, що були означені у «Жалуваній грамоті дворянству» 1762 р [99, с. 12; 303, с. 29].

Але навіть і в такому вигляді ідея української автономії становила небезпеку, тож комісія припинила свою роботу, а сам документ був настільки ретельно схований, що не був відомий навіть тим вченим, котрі мали доступ до секретних архівів. Вперше цей збірник відшукав дослідник В. Месяц, але

глибоко не вивчав його і використав лише один розділ, матеріали якого стосувалися історії кодифікації права в першій половині XVIII ст [182, с. 225; 53, с. 351-376].

Кодекс набув поширення, тобто була досягнута поставлена мета покласти край неоднорідності правового поля, в якому перебувала Україна. А сам документ використали пізніше. Зокрема, в 1786 р., коли у зв'язку з ліквідацією автономії України та запровадженням губернського адміністративно-територіального поділу чиновники Малоросійської експедиції Сенату розробили новий збірник – «Установу про управління губерніями» (1775 р.) та «Екстракт із указів, інструкцій та установ» (1786 р.). Замість вступу в «Екстракті...» 1786 р. було вміщено «Коротке пояснення про Малу Росію», де царизм констатував, що з 1654 р. на території України не було «порядочного правління». Він вже був затверджений Сенатом і його було розіслано для практичного застосування [163, с. 125].

Таким чином, протягом другої половини XVII-XVIII ст. вплив російського законодавства на правову культуру українців, які перебували в складі Російської держави, значно посилювався. А в окремих випадках російські закони повністю витіснили (замінили) попередні правові норми. Спостерігалось поступове, але неухильне підпорядкування національних правних інституцій великодержавницьким. Місцеві стани прирівнювались до загальноросійських. При цьому, певну плутанину в законодавство було внесено внаслідок поділів Речі Посполитої, коли до складу Російської імперії увійшла Правобережна Україна із власною правовою системою [99, с. 35, 23].

Уніфікаційний наступ дещо призупинився у роки правління Павла I, котрий відновив давнє право та інституції у новоприєднаних губерніях, зберігши дію сили російських законів щодо статусу шляхти (дворянства). Водночас, і в самій Україні було відновлено гетьманську систему судочинства. 10 січня 1797 р. дію Указу було поширено і на колишні запорізькі землі, зокрема на територію Катеринославського намісництва. Водночас, під традиційними юридичними нормами розуміли далеко не всі

норми звичаєвого права, а передусім ті, що слугували інтересам правлячої еліти. Це впливає з указів імператора і Сенату від 30 листопада і 4 грудня 1796 р [99, с. 23; 163, с. 105].

Подальша кодифікація вже повністю розвивалась у загальноімперському контексті, у межах реформаційних пошуків, які були викликані наростаючою в Російській імперії суспільно-політичною, соціальною і економічною кризою, що набувала системного характеру [9, с. 447-448]. Але під впливом царя, який в подальшому дедалі правішав і переходив на позиції консерватизму через небажання обмежувати свою самодержавну владу, процес кодифікації не тільки штучно гальмувався, але й поступово змінювався за своїм основним призначенням, посилюючи консервативну роль права. Врешті, й саме російське право все ще залишалось не кодифікованим [72, с. 27; 117, с. 44-58].

На початку 1804 р. створюють кодифікаційну комісію по складанню загальноросійського зводу законів, на чолі якої формально став сам Олександр I (фактичний керівник – М. Сперанський, української кодифікаційної комісії – граф П. Завадський). Одна з її трьох експедицій (Друга) опікувалася правом Лівобережної та Правобережної України. Її малоросійський відділ очолював Ф. Давидович. Головним його завданням було: підготувати усі необхідні матеріали з нормативно-правовими актами задля проведення надалі законодавчих змін у галузі цивільних правовідносин, забезпечуючи правове регулювання з єдиного центру, уніфікуючи норми майнового, сімейного і спадкового права на кшталт загальноросійського права [268, с. 11]. Тобто – максимальне зближення українського права із загальноімперським, шляхом поширення на Україну загальноімперського законодавства й цілковитого усунення місцевих особливостей.

Упродовж 1804-1808 рр. були укладені «Звід місцевих законів губерній та областей, приєднаних від Польщі» (групою кодифікаторів, що працювала на Правобережжі на чолі з А.Повстанським) та «Зібрання цивільних прав,

чинних у Малоросії» (групою кодифікаторів з Лівобережжя на чолі з Ф.Давидовичем).

«Зібрання» 1807 р. стало першим в Україні систематизованим збірником справді чинних норм цивільного права. На думку Г. Журбелюка, при вияві загальної головної функції феодального права Росії і України, яка полягала у якнайретельнішому захисті інтересів стану феодалів, їхнього необмеженого права на маєткову власність, утриманні в сокої та цілковитій покорі широких прошарків поневоленого селянства, «забезпеченні необхідних умов для найповнішого використання його праці і максимальної експлуатації», яскраво простежується розбіжність у джерелах права України в цілому та її окремих регіонів, пов'язана із різним тиском російського законодавства і традиційним впливом місцевого права [117, с. 51].

Ф. Давидович здійснював намагання передати зміни у праві, що відбивали особливості кризового перехідного періоду, перші передумови промислового перевороту, появу зародків нових громадських інтересів і потреб в умовах існуючого станового поділу тощо. На арену суспільного життя (в Європі це відбувалося більш жваво, а в Російській імперії – загальмовано, але все ж невідступно) виходили процеси, в основі яких було майбутнє становлення підприємницького ринку з організацією належного грошового обігу і посиленням централізації, ризиковістю, конкурентністю, зростанням комунікативності, появою нових суспільних сил, як прямого результату перемоги пасіонарних буржуазних сил. І все це, поєднуючись з відносною статикою розвитку напівфеодального суспільства Російської імперії з його становою обмеженістю і суворою визначеністю, уповільненістю ритму життя. У підґрунті цих явищ була загальна несвобода в умовах дії правового статусу підданих російському самодержавству, велике феодальне землеволодіння і позаекономічний примус селянства, а на поверхні – розвиток потенційно кризових явищ у феодальній системі господарювання, гостра суперечливість різноманітних проявів суспільного життя.

Укладаючи збірку права 1807 р. її автор свідомо наголошував на високій суспільній значущості відображеного в ній інституту приватної власності (особливо феодальної, кожного разу нагадуючи про принцип її недоторканності), на важливості збереження традиційності інститутів спадкування, опіки тощо, що у своїй загальній сукупності, на думку кодифікатора, могло забезпечити стабільність та непорушність підмурку феодального ладу. Продовжувала поєднуватися дія норм матеріального і процесуального права для посилення юридичного і фактичного стану дворянства, зокрема з використанням інституту суду і процедурою формального визначення права на землю тощо. Тож, як свого часу справедливо відзначив у дисертаційному дослідженні О. Нелін, Зібрання малоросійських прав фактично стало найбільш раннім проектом Цивільного кодексу дореволюційної України і дало повне уявлення про процеси еволюціонування права, що було покликане захищати переважно ту частину суспільства, яка жадала за будь-яку ціну утримати свою владу і відстояти власність [268, с. 235; 196, с. 3].

Загалом же, Звід є прекрасною ілюстрацією права переломної доби, оскільки, намагаючись затвердити архаїчні станові норми, сам переповнений правовими суперечностями. Так, проголошення ідеї становості та її непорушності тут поєднується з декларуванням загального принципу рівності щодо суб'єктів власності, щодо чинів, притаманного вже капіталістичному суспільству (гл. XIV, §§ 1, п.2). Так само суперечливо поєднуються кріпосницьке по суті положення про те, що «той, хто записаний при маєтку, залишається сам і нащадки його навечно» з принципом вільного розпорядження кожним суб'єктом права власності своїм наявним майном [268, с. 241, 240].

Загалом, збірка В. Давидовича продемонструвала той же стан справ, що і спроби кодифікації попередньої доби. Як справедливо зауважив О. Нелін, вона стала «більш буржуазною, ніж офіційно діюча система цивільного права Росії», тим більше, що враховувала передовий європейський досвід, зокрема

– Цивільний кодекс Франції [196, с. 6, 8]. Окрім того, Ф.Давидович підтримував вольтеріанську ідею державного обов'язку мати позитивні і постійні початки законодавства і закони, які повинні існувати для загальної користі і безпеки людей, та намагався зберегти традиції українського правотворення. У вищих колах це розцінили, як прояв «малоросійства».

Усе це було несумісним з ідеєю єдиного уніфікованого імперського права, і тому документ залишився офіційно не затвердженим. Після передачі ЗМП на експертизу до кодифікаційної комісії, жодної реакції на нього не послідувало, а потім і саму Комісію було скасовано. Г. Журбелюк це пояснює якраз особливим духом українства «Зібрання», що передавав усе розмаїття праворегулювання цивільних відносин у Малоросії [117, с. 56]. Врешті, на той час, царизм ще міг обійтись без кодифікації, проводячи усі необхідні нагальні зміни у чинному законодавстві через видання спеціальних указів – так званих «корінних законів».

Тим не менше, безслідно праця Ф. Давидовича не зникла. Відлуння правового партикуляризму і малоросійської окремішності знайшло своє відображення у «Зводі місцевих законів західних губерній Російської імперії» 1837 р. та 10-му томі «Зводу законів Російської імперії», що регламентували закони цивільні та межові, у вигляді провінційних відмінностей щодо визначення дієздатності особи і строків давності, регулювання майнових відносин подружжя, опіки, дарування, спадкового і сервітутного права, забезпечення виконання зобов'язань тощо, що було свого часу справедливо зазначено ще радянськими вченими [376, с. 501].

Звід 1837 р. і виявився останньою спробою українських правників якось відокремити українське право і застосувати загальноросійські норми з урахуванням місцевих особливостей. Звід побудовано так, що російське законодавство виступає в ньому джерелом права, яке регулює найбільш важливі суспільні відносини, а місцеве право – як таке, що регулює окремі правовідносини. Ця мета досягається шляхом повної ідентичності системи законів Російської імперії і «Зводу місцевих законів західних губерній».

Головним джерелом були загальні норми російського права. З цією метою, керівник кодифікаційної групи, польський шляхтич І. Данилович, широко практикував перенесення туди усіх положень, що стосувались України із «Повного зібрання законів Російської імперії», починаючи з 1722 р. Усе це, в сукупності і дало очікуваний ефект витіснення місцевого законодавства нормами загальноросійського права.

Втім, і у цьому варіанті Звід не набув чинності, навіть попри затвердження його Державною радою. Перемогла тенденція єдиного законодавства для всієї імперії. І, з початком видання «Зводу законів Російської імперії», на Україну остаточно було поширено російську систему права. Певні риси окремого правового статусу збереглись лише для Чернігівської і Полтавської губерній. З цією метою, до вищезгаданого 10-го тому ЗЗРІ, було включено положення Зводу 1837 р.

Надалі, вже не робилося найменших спроб кодифікації українського законодавства, навіть із впровадженням туди принципу зверхності російських правових норм. Єдине, що заслуговує на увагу, це – перевидання Третього Литовського статуту у 1811 р., та й то – російською і польською мовами, за польським же виданням 1786 р. Той факт, що зазначений кодекс не мав відношення до польського права, у Росії свідомо замовчували. Більше того, виданий за рік до того покажчик мав назву «Ручний словник, або короткий зміст польських і литовських законів, що слугували підставою у судових справах різного роду, зібраних для застосування у присутственных місцях і для користі окремих обивателів коронних і литовських провінцій».

Доля магдебурзького права була вирішена у 1827 р., коли його було скасовано указом Сенату. У м. Києві воно припинилось у 1835 р. Протягом 1840-1841 рр. на Україну було повністю поширено дію норм усіх галузей права, а у наступному році усунуто усі відмінності в праві та судочинстві і у Полтавській та Чернігівській губерніях (за винятком спадкового і сімейного права) [298, с. 32].

3.2. Генеза правового закріплення мовної політики Російської імперії на українських землях

Таким чином, першочерговим завданням імперської влади в Україні була її уніфікація та запровадження єдиного правового простору, ліквідація усіх відмінностей правового регулювання [367, р. 76-79]. Тобто, русифікація відбувалась у кілька етапів. Спочатку, було усунено усі відмінності адміністративного управління. Наступним кроком стала заміна українського права загальноімперським.

Національне ж гноблення здійснювалось у завуальованій формі, в усякому випадку у першій половині XIX ст. Це дало підставу окремим дослідникам, можна сказати, його заперечувати [134, с. 8-20; 27, с. 319-341]. Ми з цим погодитись не можемо. Навіть сучасний російський історик О. Міллер, заперечуючи існування національної політики в імперії у кінці XVIII – на початку XIX ст., зауважує, що бажання до збереження і навіть розширення імперії могло поєднуватися із націоналізмом, тобто розглядатися як таке, що відповідало інтересам росіян [185, с. 35]. Розвиваючи це твердження, можна вести мову про «адміністративну русифікацію» в Україні.

Врешті, мовна політика російського самодержавства була лише складовою антиукраїнської політики і логічно впливала із дій, спрямованих на знищення української політико-адміністративної автономії та залишків незалежного українського права [361, с. 15-26]. Останнього, навіть у першу чергу. Адже право не зникає із зникненням держави. Воно зникає із повною асиміляцією чи фізичним зникненням нації.

XVIII ст. – це якраз час зародження мовної політики в Російській державі. Це словосполучення нами використано в даному випадку лише умовно, враховуючи, що своє реальне оформлення воно отримує лише у XIX ст [100, с. 24]. Тоді виникає проблема будь-якої багатонаціональної і полікультурної країни: поєднання уніфікаторської мовної політики з розвитком мов нацменшин. При тому, що протягом XVII ст. сама російська мова розвивалась під впливом української. Російська імперія вирішувала цю

проблему шляхом насильницького звуження функцій української мови. Ми вже можемо виділити, як окремі етапи, уніфікаційні кроки, спрямовані на запровадження єдиних форм правопису, з поступовим переходом протягом подальшого століття на повільне, але послідовне обмеження функцій української літературної мови, витіснення її з багатьох сфер суспільного життя (діловодства, освіти, релігії) та зворотного впливу російської мови на українську [313, с. 357-358; 74, с. 9].

Етнічні групи в Російській імперії не мали однакових прав і були розташовані ієрархічно за такими критеріями, як релігія, спосіб життя, мова. Чим віддаленішою була етнічна група від православного російського ядра, тим вищим був рівень культурної дискримінації, але меншими асиміляційні впливи. І навпаки. Як висловився Микола I: «Один закон, одна мова, одна віра» [371, с. 55].

Відповідно до цього, українці, будучи за своїм статусом прирівняними до росіян, не зазнавали національної дискримінації на індивідуальному рівні. Їм була відкрита будь-яка кар'єра, але, за умови повного прийняття російської мови, культури та активної політичної лояльності, тобто – перетворення на опору самодержавства в краї [185, с. 37]. В той же час, українцям відмовляли (на відміну від неслов'янських народів і поляків) у визнанні їх як окремого етносу.

Але все ж таки перехід до впровадження жорсткої етнополітики був би неможливим без ще одного важливого чинника – поступового зростання національної свідомості самих росіян. Що стосується мови, то в другій половині XVIII ст. в освіченому суспільстві все більш усвідомлювалася необхідність її «очищення і збагачення», складання словників [223, с. 76; 224, т. 21, № 15839, с. 1024; 307, с. 21-23]. Хоча заходи, що передбачали обмеження використання слов'янських мов, серед яких і української, імперська влада в це й час поки що не передбачала.

Мовна політика, що зароджувалась, потребувала освічених виконавців. У цьому контексті українська мова сприймалась як один із різновидів

«великоросійської». Оскільки використання останньої на той час не було чітко регламентоване, необхідні граматичні правила лише розроблялись, то, зрозуміло, не мало бути і чітких приписів щодо обмеження застосування української мови. Хоча, вже кінець XVIII ст. характеризується появою низки указів про обов'язкове виправлення мови опублікованих в Україні книг за російськими зразками (1785, 1786, 1796, 1799, 1800 pp.) [222, с. 220]. Зворотною стороною такої політики стали утиски мов національних меншин.

Тож ціла низка дослідників якраз мовну політику, починаючи вже з другої половини XVIII ст., охарактеризували як лінгвоцид. А Ю. Шаповал такі дії виводить ще від 1654 р., виділяючи окремі етапи. З таким твердженням можна погодитись, тим більше, що передусім така політика спрямовується на писемну форму мовлення. О. Забужко дослідила, що протягом останніх 200 років було видано 173 лише урядових постанови, спрямованих на заборону і знищення української мови, з метою поглинання одного народу іншим [261, с. 122; 58, с. 78; 125, с. 21-70; 232, с. 57; 38].

Задля справедливості, мусимо зауважити, що усі ці дії відбувались у контексті загальноєвропейських уявлень про державу, в основі мовної політики якої була ідея примусової акультурації. З Доби Просвітництва запанувало уявлення про народ, як цілісність з єдиною мовою і однаковими звичаями. Лише така держава, згідно з тогочасними поглядами, матиме гарантовану безпеку, торуватиме шлях поступові освіти, правопорядку, усуватиме архаїчні пережитки тощо. Наприклад, такі далеко не реакціонери, як Т. Костюшко та Г. Коллонтай, наголошували, що розв'язання української проблеми неможливе без призвичаєння до польської мови, бо тільки так з часом у них увійде польський дух. Мовна асиміляція українського простолюдю сприймалася і як запорука його лояльності.

Основи національної політики російського імперського уряду в Україні були викладені у таємній інструкції генерал-прокуророві кн. Вяземському, де зазначалося: «Малоросія, Ліфляндія і Фінляндія суть провінції, що правляться конфірмованими їм привілеями; порушити які усі раптом було б

дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитись з ними як із чужими землями... Ці провінції ...слід найлегшими шляхами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки до лісу... коли ж в Малоросії гетьмана не буде, то треба намагатися, щоб вік і ім'я гетьманів зникло...» [250, с. 348].

Стосовно її лінгвістичної складової, то тут можна виділити наступні спрямування такої політики: пониження статусу й престижу мови; оголошення мови неприродною (українську мову вважали діалектом польської або російської), неавтохтонною (так звана «погодінська теорія»); втручання у внутрішню структуру та функціонування мови; переслідування та гоніння носіїв мови (особливо мовознавців-україністів); освіту; демографічну політику; надання привілеїв панівній мові та її носіям [125, с. 21-70].

Вже Другій Малоросійській колегії (під проводом П. Румянцева-Задунайського) було доручено здійснити широку програму русифікації України [295, с. 158], встановлюючи російську мову як обов'язкову в школах, як єдину в друкованих книжках тощо. Закономірно, російська мова запроваджувалась у діловодстві. І вже у 1769 р. Священний Синод відхилив клопотання Києво-Печерської Лаври про дозвіл друкувати абетки українською мовою, водночас видавши указ про конфіскацію у населення українських букварів та церковних книг. Відповідно до цього розпорядження було видано низку підзаконних нормативних актів. Зокрема, Київський митрополит розпорядився відправляти служби в усіх українських церквах та виголошувати проповіді церковно-слов'янською мовою з російською вимовою [272, с. 231-232; 222, с. 220].

А з 1786 р. усі попи й дяки в підросійській Україні були зобов'язані правити службу Божу і читати молитви «голосом, властивим російському наріччю», а щоб у цьому голосі не було відхилень, служителі культу були вимушені всюди, навіть удома, розмовляти лише російською. Для них заборона української мови була тотальною [232, с. 57-58]. Паралельно з цим

заборонну політику було перенесено й в освітню сферу. Перші нормативні акти у цьому напрямку були видані ще урядом Єлизавети Петрівни, коли у 1753 р. було заборонено викладання українською у Києво-Могилянській академії. Надалі, мала місце заборона початкової освіти українською мовою у 1784 р [154, с. 53-57] і повне переведення на російську у Києво-Могилянській академії.

Ці дії отримали серйозне ідеологічне та науковоподібне обґрунтування. У «Порівняльних словниках усіх мов та діалектів», підготовленому у 1787 р. за участі Катерини II, відкрито проголошується зверхність російської мови над усіма слов'янськими, а українська пояснюється як результат польських впливів на ту ж таки – російську. Цю ж думку, хоча й менш радикально, розвивав І. Переверзев у «Топографічному описі Харківського намісництва». Показово, що тут він пише про українців як про окремий етнос та наявність у нього окремої слов'янської мови, а вже по тому, пояснює, що це – не так [100, с. 25; 307, с. 19]. До речі, у 1788 р. той самий І.Переверзев підготував підручник для вивчення російської мови спеціально українцями.

Та наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, намагаючись пристосувати їх до нових геополітичних умов – нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху польського населення. Уже в перші роки після інкорпорації Правобережної України, російський уряд розробив концепцію етносоціальної політики, згодом окреслену в уваровській тріаді. «Інородці» мусили стати православними, усі жителі усувались від участі в політичному житті країни, а принцип народності проявлявся в утвердженні панування російської нації. При цьому, в ієрархії культур «малороси» обґрунтовано стали розглядатися як союзники.

Період правління Павла I ознаменувався відходом від централізму та русифікації населення України, оскільки військові конфлікти Росії на зламі

XVIII – XIX ст. унеможливили форсовану інтеграцію новозахоплених територій до складу імперії.

Виходячи із сказаного, можна стверджувати, що з XVIII ст. в Російській державі розпочинається процес формування мовної політики, який знайшов своє завершення як антиукраїнський у другій половині XIX ст. Але вже з початку ж XIX ст. імперська влада перейшла до відверто дискримінаційних кроків. Згідно із свідченнями М. Грушевського, у спеціальних інструкціях російським представникам в Україні рекомендувалось діяти в цьому напрямі «і лисячим хвостом, і вовчим зубом», пускаючи в рух підкуп, терор і всякого роду натиск [93, с. 144].

І тут ми об'єктивно підходимо до необхідності розгляду проблеми організації цензури у Російській імперії. На відміну від цензурних органів інших держав, тут, окрім завдань політичного розшуку та недопущення поширення небажаної для правлячого режиму інформації, цензура вела боротьбу і з особливим українським правописом. Більше того, коли з'явилась т.зв. «кулішівка», боротьба із неї стала одним із пріоритетів у роботі відомства. Вже у часи Олександра III, спеціальним розпорядженням Головного управління у справах друку наказувалося рукописи, написані нею, взагалі не друкувати, а надруковані – знищувати, через «допущені значні відхилення від загальноросійського правопису» [329].

Обов'язкова цензура книжкової продукції була запроваджена 9 липня 1804 р. У 1805 р. вона набула спеціалізованого характеру, після створення цензурного органу у Харківському університеті. Попри те, серед виданих у Харкові книг були й літературні твори, написані харківсько-полтавським діалектом. Ця обставина зробила його основою української літературної мови, а назви «Україна» та «український» набули загальнонаціонального змісту. І це попри те, що згідно із «Статутом навчальних закладів, підлеглих Університетам» від 5 листопада 1804 р. українським школам нав'язувалась російська мова викладання [224, т. 28, с. 439, 626, 650-651; 263, с. 96; 217, с. 215-224]. Більше того, тоді ж з'являється українська граматика Олександра

Павловського, котрий, не зважаючи на власні суперечливі погляди, вперше, на думку сучасних фахівців, звернувся до фонетичних принципів української мови [114].

Особливу роль у цьому відіграли українознавчі часописи, що друкувались в університетській друкарні: «Украинский Вестник», «Украинский Журнал», «Украинский Альманах», «Запорожская Старина», «Сніп» та інші. Протягом першого десятиліття функціонування університету (1805-1815 рр.) тут було видано 210 книжок, що становило половину всіх наукових видань Російської імперії того часу. Характерною рисою видань було прагнення стати «органами місцевого культурного життя і бажання надати йому українського змісту». Незважаючи на російську, і лише зрідка – українську мову публікацій, у багатьох із них ставилося питання про народну мову, народну творчість, розвиток української літератури, яка «вже існує» [222, с. 223].

Коли, після завершення наполеонівських війн, у Європі запанувала реакція, у 1819 р. було створено спеціальні цензурні комітети, що перебравли від університетів контроль за видавничою справою. Це призвело до припинення цілої низки видань, серед яких можемо відмітити «Український вісник». Та незважаючи на всі заборони, українська мова, література відроджувалися і розвивалися. Наступні кроки щодо їх розвитку були пов'язані з діяльністю О. Павловського і М. Цертелєва. На успіхи української літератури у рецензії на один із харківських часописів «Молодик», захоплено вказував В. Белінський [222, с. 223-224].

Ці «недоліки» частково усувались нормами Другого цензурного, так званого «чавунного», статуту, котрий передбачав збір даних та розшукові дії стосовно видавця. Мовні ж аспекти усувались із прийняттям університетського статуту 1834 р., що продовжував уніфікаційну політику. Паралельно з цим, водночас із позбавленням Києва Магдебурзького права, тут було відкрито Комітет внутрішньої цензури, що діяв якраз при новоствореному університеті [173, с. 90-98; 262, с. 270-274, 377, 244, 252-268;

263, с. 214-215; 300, с. 10-11]. Можна стверджувати, що це адміністративне розпорядження мало на меті не лише встановлення цензури релігійних книг, а було одним із визначальних кроків поступового витіснення української мови російською.

Незважаючи на це, українська мова усе ще домінувала не лише в селах, а й у містах України. Навіть Київ був «цілком українським містом», про що, зокрема, свідчить відома пам'ятка – віршований анонімний твір про плач киян з приводу ліквідації магдебурзького привілею і заснування російської Думи в місті. Цей твір був написаний розмовно-українською мовою в 1830-х роках [73, с. 140].

16 вересня 1831 р. було створено спеціальний «Західний комітет», завдання якого полягало в започаткуванні масштабної програми русифікації правобережних українських та західнобілоруських земель, аби «зрівняти Західний край у всіх відношеннях із внутрішніми губерніями», а глава МВС П. Валуєв підготував спеціальний «Нарис про засоби обрусіння Західного краю». Тоді ж, міністр народної освіти С. Уваров проголосив свою сумнозвісну тріаду, розроблену петербурзьким професором М. Устряловим. Останній згодом став головним провідником «офіційної народності» на практиці, доводячи, що Росія як цілісна держава і російська нація існували з часів Київської Русі, та виступив з позицій «збирання руських земель», зобразивши Переяславську раду 1654 р. як «союз двох Росій». Фактично М. Устрялов остаточно інтегрував до загальноросійського історичного нарративу історію України [222, с. 225-226].

Маючи на меті підпорядкування тих сфер, що впливають на формування громадської думки, для її використання в інтересах уряду, доктрина Уварова на початку мала структуру національно-державної ідеології, включаючи у себе, відповідно, дві однаково значимі та взаємозалежні ідеї: національну і державну. Але, така постановка питання найбільш ефективною була лише у власне Росії, вступаючи при цьому в протиріччя з поліетнічністю імперії. Концепція «офіційного націоналізму»,

створена у рамках зміцнення абсолютизму, змушувала уряд реалізовувати нову ідеологію і через уніфікацію імперії, культурну інтеграцію неросійських народів. Своєрідним опорним пунктом цієї політики ставали губернії Південно-Західного краю. Об'єднання його слов'янських народів у єдину російську націю мало сприяти розширенню бази ідеологічного впливу. А діяльність міністерства освіти зводилася головним чином до протистояння польському та римо-католицькому впливу [112, с. 27; 67, с. 33].

Цілком логічно, не залишили адепти «єдиної і неподільної Російської держави» (В. Белінський, М. Погодін, Б. Мінде, М. Греч, М. Добролюбов, М. Катков) поза увагою й мовне питання. Доволі показово, що у цьому переліку, поряд із переконаними революційними демократами фігурують запеклі прихильники самодержавства, люди близькі до політичного розшуку і навіть- жандармська агентура. У поглядах на українське питання російська громадськість була одностайною. У 30-х рр. XIX ст. розпочалася дискусія про українську мову, її місце в літературі та перспективи історичного розвитку. На їхню думку, потрібно назавжди припинити пошук будь-яких мовних, лінгвістично-філологічних доказів існування самобутньої мови (діалекту, зіпсованого польськими і скандинавськими впливами) і народу, який проживав на обширній території. Необхідно переконати суспільство, що цей народ є лише гілкою російського етносу. А не маючи змоги заперечити самобутність українського народу та здобутки української мови, проголошували відверто культуррегерські, шовіністичні ідеї [126, с. 50]

Тоді ж «Комісія заснування народних училищ» рекомендувала Сенату розпочати якомога швидше запроваджувати у навчальних закладах краю російську мову. Пропонувалося також внести зміни у вивчення таких предметів, як історія, географія та право. Окреслені заходи мали дещо уніфікувати освіту та внести в неї «російський дух» [223, с. 200].

29 травня 1847 р. міністр С. Уваров зобов'язав викладачів Київського університету «у викладанні і дослідженнях надавати перевагу російській мові, літературі, історії», щоб навчити студентів «по-російськи мислити і

відчувати, оскільки в такий спосіб майбутні члени суспільства складуть одну велику сім'ю з однаковими думками, з однаковою волею, з однаковими почуттями». А невдовзі, під впливом розгрому Києво-Мефодіївського братства, члени якого намагалися поєднати «ідею об'єднання слов'ян з думкою про відновлення української мови», було видане імператорське повеління, щоб «письменники міркували дуже обережно там, де йдеться про народність чи мову Малоросії»[312, с. 3-7; 142, с. 309; 185, с. 70].

Початкова ж освіта все більше зосереджувалась у руках духовенства, яке прагнуло «не стільки навчати, скільки виховувати дітей у душі православної віри як істинної релігії», що працювало на проект «великої руської нації». Особливо це стосувалось Правобережжя, де саме початкова та середня освіта стала ареною запеклого протистояння російської влади і польського руху. При цьому, на українців обидві ворогуючі сторони дивились як на невичерпний кадровий резерв і гарант перемоги. Як дотепно з цього приводу зауважив Д.Бовуа: «Ні в поляків, ні в росіян не виникає навіть гадки ... що українському народові було б логічно молитися рідною мовою. Обмінюючись аргументами, обидва гегемони прагнуть довести лише те, що українська мова – це діалект його власної» [29, с. 123].

Загалом, школа виявилась одним із найпотужніших механізмів нищення мови. Русифікація освіти відобразилась і на рівні грамотності населення. Розпочався активний процес скорочення кількості початкових шкіл. В літературі наводяться цікаві приклади. Зокрема, на Чернігівщині в 1768 р. функціонувала лише одна школа на 648 дітей, а вже у 1876 р. – одна школа на 6760 дітей. До того ж, її теж розпочали русифікувати [73, с. 135; 222, с. 220-221].

Революції у Європі засвідчили російському владному режиму демократично-визвольний потенціал національного питання та розпалили страх перед можливою революцією. Як наслідок, царизм посилив співпрацю з православною церквою, що стала (а власне й була) слухняним виконавцем ухвал самодержавства в усіх сферах суспільно-політичного та національно-

культурного життя. На думку ієрархів РПЦ, реалізація ідеї українізації церковного життя загрожувала звуженням сфер впливу російської мови, підважувала позиції непохитності тріади «єдина держава – єдина церква – єдина мова». Тому церковники, які тісно співпрацювали з каральними органами імперії, активно регулювали питання мови богослужіння і друку відповідних видань [223, с. 76-77; 222, с. 221-222, 225-226, 228].

Релігія не просто супроводжувала мирян у житті. Вона входила у їхню мовну свідомість, переплітаючись з побутовим мовленням. Ця сфера комунікацій цілком офіційно була зайнята церковнослов'янською і російською мовами. Зважаючи на те, що українські віряни здебільшого не знали російської, а значна маса церковнослужителів була «завезена з великоросійських губерній», у конфесійному середовищі стала панувати диглосія (і віряни, і священики – кожен говорив своєю мовою). Така ситуація ще більше звужувала можливості для розвитку української мови і сприяла насильницькій русифікації. Спроба ж публікацій україномовних проповідей викликала обурення ректора Київської семінарії архімандрита Антонія: «мова, якою написані ці проповіді, сама груба, провінційна, базарна, на якій не лише друкувати, а й говорити церковні повчання... не слід, щоб під виглядом всенародності, фальшивої простоти не спотворювати російську мову...» [91; 344, оп. 3, спр. 4213, арк. 3].

Не була затребувана українська мова й у владних структурах. Саме тому знання російської мови як управлінської уможлиблювало та полегшувало доступ до державної служби. Так, 25 червня 1840 р. Микола I видав указ, згідно з яким «усі справи як по урядовій, так і по судовій частині... депутатських зборів, а також взагалі всі акти, хоч якого роду й найменування вони були», треба було писати лише російською мовою. Для значної частини управлінської, так само, як і культурної еліти України російська мова ставала звичайно не рідною, але принаймні такою, що надавала можливості доступу до влади і робила легшим кар'єрне зростання [356, с. XI-XV].

Ведучи мову про мовні аспекти антиукраїнської політики Російської імперії, мусимо вказати на істотний фактор, що був притаманним їй до середини XIX ст. – відсутність системності. Навіть уваровська тріада ставила перед собою швидше мету зміцнення самодержавства, а не лінгвоцид. Стрімка зміна ситуації припадає на другу половину XIX ст., коли в Росії почалися буржуазні перетворення. Росія тут не була унікальною. Схожі процеси відбувались і після Великої французької революції, на що вказували російські шовіністи, самі не вбачаючи двозначності такої аргументації [370].

Таким чином, у 50-х рр. XIX ст. дискусія про українську мову вийшла за межі лінгвістично-філологічного дискурсу і перейшла в історико-політичну площину. Як свідчить аналіз джерел, українська мовна проблема стала на початку 60-х рр. XIX ст. важливим питанням, адже тягнула за собою проблему не лише ідентичності, а вже й – політичної самоорганізації українського народу. Тому, науково-лінгвістичні дискусії розглядалися як небезпечне явище, що збурює суспільну думку. У пресі систематично організовувалися антиукраїнські мовні кампанії, на чолі яких стали Київський, Волинський і Подільський генерал-губернатор М. Анненков та київський митрополит Арсеній [185, с. 116-118; 222, с. 236].

Як зазначалось вище, елементом лінгвоциду є доведення неавтохтонності та штучності мови – об'єкту переслідування. Інтелектуальне оформлення цієї ідеї належить М. Погодіну, котрий не лише заперечував автохтонність української мови, а й слов'янське коріння самих українців, відмовляючи їм у праві на руський спадок, котрий вони ніби-то привласнили [261, с. 123]

Ідею Погодіна розвинув слов'янофіл В. Ламанський. Він відносив українську мову до розряду звичайних мовних говірок і заявляв, що для Малоросії і Великоросії уже вироблена єдина спільна літературна мова – російська і нічого іншого не потрібно. Під це твердження було покладено політичне підґрунтя: «відхід від Росії Києва з його областю привів би до розкладу і розділу» Російської імперії [222, с. 231] Конспірологічного

збарвлення усього цьому додали голова Київської археографічної комісії М. Юзефович та головний редактор консервативної газети «Києвлянин» В. Шульгін (старший). У їх висвітленні П.Куліш і М.Грабовський виступали виконавцями завдань польських підпільних гуртків, маючи на меті посіяти розбрат і розколоти «єдину і неподільну Росію» [312, с. 72-73] Доволі показовою є характеристика першого із них представниками вищих урядових кіл Росії. Відкрито зневажаючи Юзефовича, вважаючи його мерзотником та нікчемою (квінтесенцією таких поглядів є мемуари С. Вітте), вони, тим не менше, активно користувались його послугами у боротьбі з українським рухом.

Як наголошує сучасний російський дослідник О. Міллер, з цього часу розпочинається «привласнення» української території російським націоналізмом. Це «привласнення» було «не актом, а процесом, який охоплював й ідеологічне, і символічне, і художнє, і топографічне освоєння простору, котре сприяло утвердженню у соціальній свідомості ідеї про їхнє національне право володіти українською територією» [187, с. 156].

Цей погляд ілюструє і зміни в освітній політиці. Заледве, у 1859 р., стараннями попечителя Київського шкільного округу всесвітньовідомого М. Пирогова з'явилась перша недільна українська школа, а за рік їх було вже – 68, 12 червня 1861 р., розпорядженням міністра освіти усі вони, включно із школами для дорослих, були закриті. А у 1862 р. Комітет з розгляду статутів під головуванням професора Київського університету І. Нейкірха одноголосно вирішив замінити у статутах нижчих і середніх навчальних закладах слова «рідна мова» на «російська мова». Натомість, масово стали насаджуватися початкові церковно-приходські школи, навчання у яких, відповідно до «Статуту про початкову школу» 1864 р., проводилось винятково російською мовою [338, арк. 2; 312, с. 52-53; 204, с. 277; 262, с. 345, 347-349].

Те, що справа тут не у боротьбі з польськими впливами, показали і події 1863-1864 рр., коли, намагаючись протидіяти польській агітації і

підривним діям, М.Пирогов спробував опертися на український рух, він отримав жорстке попередження із Петербургу, а згодом і взагалі, змушений був полишити посаду. Пояснюючи такі, нібито безглузді, дії в освіті, вже згаданий вище М. Анненков вказав на неприпустимість навчання «мовою селян і міщан». Головуючий у Київському цензурному комітеті О. Лазов, був більш відвертим та зауважив, що будь-які спроби відокремити українську мову призведуть до того, що суспільство взагалі почне обходитися без загальноросійської мови [356, с. 23].

Поштовхом до початку масштабного наступу на українську мову стала дискусія навколо доцільності перекладу «Біблії» – важливого і нормотворчого, і освітнього твору того часу. Її вже було перекладено на 70 мов меншин імперії. Доречно зауважити: переклад здійснювався з метою реалізації місіонерської діяльності серед іновірців, тож, водночас, визнавав їх право на існування як окремих націй зі своєю власною мовою. Саме тому відсутність «української» Біблії мала фундаментальне значення для російської влади [112, с. 28].

Нарешті, Пилипом Морачевським було завершено роботу і над українським перекладом, котрий отримав високу оцінку провідних фахівців того часу. Тож усі подальші дискусії перемістились у винятково політичну площину. Поза всяким сумнівом, Синод, без погодження з яким така робота не могла навіть розпочатись, неправильно зрозумів лібералізацію державної політики. Адже у 1862 р. він вже дав дозвіл на друк українською мовою «Оповідань зі святого письма» С. Опатовича [129, с. 395-419; 222, с. 235].

У відповідь, імперська політична поліція провела справжню спецоперацію, інспірувавши (на нашу думку), у березні 1863 р. відправку листа занепокоєного, вірнопідданого «аноніма» із Києва. Лист, чомусь на адресу Шефа Корпусу жандармів В. Долгорукова, у якому, переважаючи скарги з погрозами, той висловлював побоювання за долю «святої Русі» та закликав генерала «захистити нашу святиню (російську мову) від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу». Загибель, на думку автора,

неодмінно мала настати після публікації українського перекладу Євангелія [339, арк. 3; 312, с. 59].

З III відділення лист переслали у Канцелярію Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Його відповідь усуває будь-які сумніви щодо того, хто стояв за листом аноніма. Стандартні випадки проти української мови тут підсумовуються твердженням, що українці «на цьому не зупиняться і, спираючись на відокремленість мови, стануть заявляти про визнання автономії Малоросії». Окрім того, М. Анненков просив шефа жандармів «утримати неспокійного М. Костомарова від сепаратистських дійств», а саме – збору грошових пожертв на українські книжки [120, с. 221; 339, арк. 3; 222, с. 235-236]. Не залишилася осторонь цькування української мови й Російська православна церква в особі обер-прокурора Святійшого Синоду О. Ахматова.

Під впливом цього та багатьох інших подібних донесень центральній владі міністр внутрішніх справ Валуєв підписав циркуляр 18 липня 1863 р., яким писемній українській мові було відмовлено у праві на існування. До речі, у цьому випадку нам слід вести мову про два документи – власне циркуляр і його тлумачення. Сам акт був надісланий, як керівництво до дії Київському, Петербурзькому та Московському цензурним комітетам (саме у такій послідовності). Саме його зміг опублікувати М. Лемке. І, того ж дня, Валуєв надіслав листа міністру народної освіти О. Головіну.

Останній вже понад рік вів боротьбу проти наступу реакції, проте, безуспішно. Окрім закриття шкіл, було припинено видання українського журналу «Основа», деякі з українських освітніх діячів були арештовані і вислані до Сибіру. В січні наступного 1863 р. височайшим повелінням усі цензурні заклади було підпорядковано міністрові внутрішніх справ. Реорганізацію завершено 1 березня [263]. І, нарешті, сумнозвісний циркуляр.

У ньому, з огляду на тривожні настрої суспільства, «яке підігривається політичними подіями, а також, враховуючи те, що питання навчання грамотності на місцевих нарідчях не отримало ще остаточного вирішення у законодавчому порядку», МВС, Синод та Корпус жандармів в особі їхніх

керівників дали розпорядження цензурі щодо заборони друку праць українською мовою, за винятком літературних [172, с. 302-304].

Міністр народної освіти з цього приводу зауважив, у своїй відповіді 20 липня 1863 р., що переслідувати треба дії і думки, а не мову. Але його позиція не вплинула на подальший розвиток подій. Валуєвський циркуляр, стверджуючи, що «ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може», був ударом на випередження, повністю паралізувавши українське книгодрукування. Протягом семи років після циркуляру видано стільки ж книжок, як протягом одного 1862 р.: у 1864 р. – 12, 1865 р. – лише дві, 1866 – жодної, 1867 – три, 1868 – дві, 1869 – одна [371, с. 55; 186, с. 137]. Хоча циркуляр запроваджувався як тимчасовий захід, але пізніше був підтверджений Емським указом 1876 р. і зберігав свою силу аж до революції 1905 р.

Широка російська громадськість, до речі, позитивно зустрінула такі дії. У зв'язку із загостренням російсько-польського суперництва, національні проблеми, відмінності та особливості окремих частин імперії стали привертати її увагу, а питання про мову набуло особливої ваги. «Нова» російська національна свідомість виникала під впливом просвітництва і романтизму як спротив озахідненню імперії. Російська інтелігенція, яка поступово виокремлювалася з дворянства, перестала здійснювати пошуки російської тотожності у державі та релігії, а стала шукати її в російській мові, історії, російському народові. Разом з тим, зростання національної свідомості відбувалося на тлі посилення російського націоналізму. Після того, як було придушено листопадове повстання 1863 р. у Російській імперії розпочалося формування течії крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму, який яскраво відображений у праці М. Данілевського «Росія і Європа». Представники націоналістичної течії були лояльними до держави, підтримували асиміляційну політику Росії [136, с. 92-99; 41].

Для закріплення русифікаторського ефекту, 21 листопада 1869 р. Олександр II затвердив Закон, згідно з яким чиновникам-росіянам, що

переводились на службу у т.зв. Західні губернії, встановлювалась значна доплата до звичайного утримання. Цю норму було підтверджено «Правилами про особливі переваги цивільної служби у віддалених місцевостях, а також в губерніях Західних і Царства Польського»[225, т. 44, с. 305-307; т. 46, с. 347-355]. Доплату було скасовано лише 1919 р.

Тим не менше, подвижники української мови продовжували роботу, тож у травні 1875 р. все той же Юзефович звернувся до царя з доповідною запискою про загрози «українофільства». Це призвело до створення Особливої наради для припинення українофільської пропаганди [103, с. 135-151; 240, с. 204-211; 186, с. 173-181].

Як і раніше, мовне питання тісно пов'язувалося з політичним, з тими «сепаратистськими» задумами, у яких звинувачували українців, буцімто підбурюваних (на переконання багатьох поколінь московських політиків, чиновників і аналітиків) поляками, австрійцями і німцями з ворожими намірами щодо Росії. Вже 24 квітня 1876 р. Особлива нарада під головуванням міністра внутрішніх справ запропонувала особливі заходи проти українофілів, на підставі яких і було сформульовано таємний (не опублікований офіційно) Емський указ, що підтверджував і розвивав Валуєвський циркуляр.

До пунктів циркуляру додано заборону сценічних вистав і читання на малоросійському наріччі, а також і друкування на такому ж текстів до музичних нот (З огляду на цей пункт заборони, хор М. Лисенка на одному з концертів змусили українську народну пісню «Дощик» виконувати французькою мовою). Белетристику публікувати дозволялось, однак, винятково російським правописом. Окремим пунктом заборонено видавати газету «Київський телеграф». Припинив існування і створений незадовго до цього Південно-Західний відділ Імператорського географічного товариства, що вже став провідним закладом з вивчення економіки, історії, етнографії, фольклору України [103, с. 135-151; 240, с. 381-383; 186, с. 242-244]. Багатьом українським діячам Товариства (Ф. Вовкові, М. Зіберові,

С. Подолинському, а також М. Драгоманову) довелося емігрувати за кордон [371, с. 55].

Безглуздя обмежень було настільки очевидним, що вже у 18 січня 1881 р. новий цар Олександр III затвердив доповідь Особливої наради, створеної вже для перегляду Емського указу. Ревізувались лише цензурні пункти. Українцям дозволили друк словників і текстів до пісень, за умови дотримання норм російського правопису. Театральні вистави українською мовою мали отримувати дозвіл генерал-губернатора. Останнє було особливо важливо, оскільки український театр, по суті, був єдиною публічною трибуною, з якої у той час можна було почути українське слово. Влада теж це розуміла, тому власне український театр так і лишився під забороною [193, с. 249-268; 358].

Урядові обмеження щодо розвитку української мови впливали і на вибір розмовної мови. У великих промислових містах України в якості мови щоденного спілкування населення все більше ставала російська. Дослідники наводять цікаві квантитативні дані. Так, у 1897 р. у Харкові проживало 63 % росіян (хоча помітна їх частка в якості рідної мови вказувала українську), у Києві – 54 %, в Одесі – 49 % від загальної кількості мешканців. Адміністративна, військова, економічна, культурна еліта та велика частина міських нижніх верств населення складалися також переважно з росіян, або з русифікованих українців [135, с. 131].

Українська мова була витіснена на маргінес. Її носіями лишилися селяни, проте вони соромилися говорити цією «мужицькою» мовою. Суспільний статус селянства був низький, а брак освіти ще далі погіршував ставлення до нього. Аналізуючи такий стан справ, Ю.В. Шевельов справедливо зауважив, що не повинен викликати подиву той факт, що коли у 1903 р. постало питання про українські початкові школи, то деякі батьки протестували проти української мови освіти. Їм здавалося, що тоді їхні діти навіки зостануться мужиками, а тепер, мовляв, хоч дехто з них «виучується на вчителів, попів, лікарів, а то вже годі буде!» [237, с. 4; 359, с. 15-16].

І Валуєвський циркуляр, і наступний – Емський указ 1876 р. не змогли припинити поширення української мови, проте загальмували до революції 1905 р. український літературний процес. Загалом антиукраїнські заборони 1863 і 1876 рр. були спрямовані головним чином не проти українського населення як такого, а проти української інтелігенції, тобто проти українського націотворення, оскільки населення у своїй більшості було неграмотним, а заборони стосувалися писемності. Як зазначають дослідники, нечисленна українська інтелігенція, так би мовити, творила сама для себе, книга з цього кола майже не виходила. В цьому полягав увесь сенс політики уряду щодо української інтелігенції. За відвертим висловом Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора О.М. Дондукова-Корсакова, інтелігенція у такому стані не становила для імперії помітної небезпеки. Імперський уряд більш за все страшився об'єднання інтелігенції з народом. В якості прикладу можна пригадати впровадження цензурних заборон на твори із життя інтелігенції, навіть сценічної літератури (так званої сюртучної літератури), де героями виступала інтелігенція. Багато письменників так і не побачили свої твори видрукowanymi в Україні: С. Руданський, А. Свидницький та ін. [305, с. 11].

Таким чином, заборонними заходами, спрямованими проти української мови, як слушно зауважує В. Шандра, верховна влада переслідувала важливу для себе мету – не дати їй можливості стати основним елементом при творенні української ідентичності [312, с. 25]. Доволі цинічно виглядають спроби пояснення таких дій турботою про населення та спробами протидії ворожій агітації, завадити поширенню штундо-баптизму, який, за свідченням православного духовенства Волині, набрав загрозливого характеру [55, с. 176].

Таким чином, самодержавна влада в Україні найбільшу увагу звернула на українську мову як основного виразника «українського сепаратизму». Історія ж заборони української мови пов'язана з виданням багатьох урядових

указів, циркулярів, які мали негативний вплив на всі сфери суспільного, економічного та національного життя українського народу.

3.3. Правові основи культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях

Отож, у контексті політики царського уряду протягом XVIII ст. запроваджувалися нові не лише державницькі, а соціально-економічні відносини, що істотно вплинули на розвиток культури. Передусім – це запровадження кріпацтва у 1783 р. Україна стала колоніальною частиною Російської імперії, у якій власне нове дворянство відокремилася від суспільства, виявляючи інертність та становий егоїзм.

Надалі, розпочався процес внутрішньої колонізації етнічних українців: більшість їх було ототожнено з селянством, нецивілізованою масою народу. Т. Гундорова стверджує, що зростання націоналізму та формування модерної української нації наприкінці XIX століття змінюють характер колонізації із внутрішнього на зовнішній. Під підозру потрапляє не тільки українська мова, але і представники культурної та політичної української еліти, що сприяє зростанню в середовищі навіть проросійськи налаштованої української інтелігенції (приклад – М. Драгоманов і М. Грушевський) антиімперських настроїв, федералізму та націоналізму [96, с. 23].

Повністю погоджуючись із цим твердженням, вважаємо однак за доцільне змістити його нижню хронологічну рамку. Русифікаційні дії в царині культури розпочалися відразу після завершення адміністративної та нормативно-правової русифікації. Як справедливо зауважив Х.А. Даудов, з точки зору забезпечення імперських інтересів, усі дії адміністрації спрямовувались «на створення єдиного адміністративно-правового і культурного простору». Тим більше, що «кожна імперія становить собою не лише геополітичний і соціальний феномен, але й феномен культурний». Неодмінною складовою творення такого простору була культуна інтеграція підкорених народів, в ході якої ті мусили приймати «...спільну культуру,

водночас відмовляючись від невластивих російській цивілізації національно-культурних особливостей» [101; 190, с. 47; 175, с. 56-64]

В Україні таке культурне нівелювання здійснювалось шляхом витіснення на маргінес української мови. Як правовими, так і позаправовими методами [394, р. 332-337]. Нею не користувались у діловодстві, науці, освіті, не писали творів, що відбивали б найновіші напрями в літературі. Все це підривало авторитет мови, а сама вона стала сприйматись, як мова неосвічених людей, в основному – селянства. Цензура ж ставила непереборний бар'єр видавничій справі. Лише крихітна частка текстів, готових до друку, прорвалася крізь цензуру, та й то лише з красного письменства та видань для малограмотних. Української періодичної преси не існувало [359, с. 14-15].

Зникнення мови, як правило, веде до зникнення культури. Таким чином, проблема збереження і розвитку української (малоросійської) мови була однією з вкрай актуальних протягом всієї історії взаємин Росії з Україною [155].

Як зазначалось вище, на перших порах антиукраїнська політика пояснювалась безпековими міркуваннями – потребою у протидії польському сепаратизму та супутнім йому явищам. Притому, що сучасні дослідники пояснюють цю політику необхідністю протидії якраз українському національно-культурному відродженню, як антитезі російському культурному простору. З огляду на реанімацію великодержавної, шовіністичної ідеології у сучасній РФ, таку точку зору можна сміливо проектувати у минуле. Квінтесенцією ж таких поглядів минулого можна вважати промову П. Столипіна у III Думі 7 травня 1910 р., де він окреслив мету культурної політики у Південно-Західному краї: «Вести цей край силою піднесення православ'я і елементів російських до безмежного єднання з великоросійськими губерніями». При цьому, глорифікуючи Миколу I, котрого він проголосив прямим продовжувачем політики Катерини II.

Закономірно, така політика демонструвалася зразком для наслідування. Для Миколи II, зокрема [185, с. 44].

Таким чином, інкультуризаційні дії імперського уряду, з одного боку, та національно-культурне відродження українського народу, що суперечило імперській політиці – з іншого, збільшили конфліктогенний потенціал україно-російських культурних взаємин. Доволі показово, що повернення до цієї традиції спостерігається у сучасній російській «Стратегії державної культурної політики на період до 2030 року» [287].

Конфлікт культурних просторів на загальноімперському і локальному українському рівні, з цієї точки зору, можна характеризувати, як протистояння державно-бюрократичної та національно-визвольної культурних політик. При цьому, вже змісти згаданої вище формули «самодержавство, православ'я, народність», покликані консолідувати усі стани навколо монархії, швидше були пов'язані з минулим, аніж спрямовані в майбутнє, а в державну практику так і не було впроваджено положення про населення як цілісної поліетнічної нації, про російську і російську культуру і т.п. [1, с. 210].

Загалом, у своїй культурній політиці в Україні імперія застосовувала різноманітні методи та інструменти, уніфікуючи культурний простір. Значне місце при цьому, як вже зазначалось вище, приділялось освітній сфері, котру було визнано одним із найважливіших напрямків державної політики.

Відображенням цих поглядів стало утворення у 1802 р. відповідного вищого органу управління у цій сфері – Міністерства народної освіти. І. Александровський, ґрунтовно проаналізувавши погляди російського суспільства першої половини ХІХ ст., зокрема його заклики щодо поширення освіти в Україні, справедливо охарактеризував їх як заклик до русифікації, повністю відповідний державній політиці [8, с. 83].

Хоча, за твердженням українського історика С. Стельмаха, в Російській імперії «... шкільна політика переплелася з національною, головне завдання якої полягало у поступовому злитті національних окраїн в єдину державу за

допомогою денационалізації і насильницької політики русифікації» [112, с. 28]. Як влучно, хоча й з іншого приводу, висловився генерал-адютант Муравйов (знаменитий Муравйов – вішатель): «Чого не доробив російський штик, докінчить російська школа».

Царський уряд вибудовував єдину освітню мережу як вищої, так і середньої та початкової освіти, а також активно вдавався до допомоги цензури. Щоправда, домігшись прямо протилежного результату. У відповідь на утиски, активізувалась робота по збереженню українського культурного простору [185; 112, с. 69].

Водночас, не можна не зауважити істотного впливу такої політики навіть на менталітет українців. Чимало мандрівників, що відвідували Україну у першій половині XIX ст., відзначали інертність та байдужість до освіти й культури т. зв. привілейованих класів. Усе це становить разючу відмінність, порівняно із XVIII ст. Вважаємо за доцільне трактувати це як результат цілеспрямованої державної політики. Адже будь-які, навіть найбезневинніші, спроби зрушень в освітній сфері, без керівної участі у них імперських органів влади суворо переслідувались. Скажімо, у 1862 р. було заборонено недільні школи, а в подальшому розпочались і переслідування самого громадівського руху, що ними опікувався. Лише наприкінці 60-х – на початку 70-х рр., після певного послаблення цензурних утисків, громади Києва, Полтави, Чернігова, Харкова, Одеси відновили свою роботу. Та й то – ненадовго.

І хоча головна маса населення українських земель під Росією – селяни (вони становили 95 % всього українського населення), залишилася україномовною і на неї не мали значного впливу ані школа, ані церква, тільки подекуди військова служба. Остання, до речі, була потужним засобом освітньої русифікації. Недарма О. Спиридович, поступаючи до Корпусу жандармів, письмовий твір писав на тему «Вплив запровадження служби на грамотність населення» [276, с. 32].

І навіть зміни, внесені 1881 р., в основному стосувалися двох моментів: дозволу друкувати словники (російською абеткою), і зняття заборони з

театральних вистав (з обмеженнями) [359, с. 12]. При цьому, знявши заборону друку, уряд 1880-90 рр. передав функції нагляду цензурі, яка наклала обмеження навіть на видання белетристики, що дозволялося указом 1876 р. Заборона була накладена на твори соціального характеру, національно-патріотичного, історичного змісту. В процесі цензурування викреслювалися слова: Україна, Січ, козак, українець, заборонялися переклади українською мовою з інших мов, друкувати збірники та альманахи.

2 грудня 1894 р. Головне управління у справах друку МВС спеціальним циркуляром заборонило видавати українською мовою книжки для дітей, «хоча б за змістом своїм вони й були благонадійними». А задля посилення ефекту школи нижчого рівня були передані у конфесійне підпорядкування. Так, 4 травня 1898 р. усі школи грамотності та недільні школи були передані духовному відомству [198, с. 88; 322, с. 134; 262, с. 354].

Тим не менше, навіть на початку ХХ ст., через загальний низький рівень, освіта не могла слугувати ефективним інструментом русифікації. Хоча, міністр освіти Глазов, дискутуючи із прихильниками легалізації української мови, стверджував, що корінь зла полягає у нетривалості освітнього процесу, пропонуючи збільшити його з 2 до 4 років [184].

Налагодити якісну систему початкової освіти в Україні, як і всюди в імперії, Петербург був не в змозі як з фінансових, так і з політичних причин [184]. До останніх віднесемо загальне ретроградство російських правителів, що з підозрою ставилися до самої ідеї розширення кола освічених людей. Не випадково, у відповідь на «ходіння в народ» уряд спробував заохотити чиновників до служби в Україні встановленням спеціальних надбавок до платні [184].

Навіть здобутки Першої російської революції 1905-1907 рр., зумовлені страхом самодержавства, перебільшувати не варто, оскільки, оговтавшись, воно повернулось до антиукраїнської політики. Вже у 1908 р. указом Сенату українськомовна культура і освітня діяльність була оголошена шкідливою

для функціонування інститутів влади Російської імперії [261, с. 122]. Того ж року було заборонено діяльність полтавської «Просвіти», що ознаменувало початок нового туру антиукраїнських акцій. Його піком ми можемо вважати сумнозвісний столипінський циркуляр «Про іногородців та сепаратизм» від 2 лютого 1910 р. На початку 1911 р. МВС у доповіді Сенату підкреслило, що метою державної політики є недопущення національного відродження українців [358].

В тяжких умовах перебував і український театр. Як згадувалось вище, у 1881 р. було знято заборону з театральних вистав при умові спеціального дозволу на них генерал-губернатора (у кожному випадку) та виключення винятково українських труп [359, с. 12]. Зазвичай, такі дозволи не надавались або скасовувались. Так, через овацію, яку влаштували в Києві студенти українській мандрівній трупі, на довгий час українські театральні вистави були заборонені в межах Правобережжя (Київська, Волинська і Подільська губернії).

На запити громадськості, посилення, що українські вистави вільно і з великим успіхом проходили в Петербурзі та Москві, генерал-губернатор О.Р.Дрентельн безапеляційно пояснив це політичними міркуваннями [261, с. 122].

Театральне життя в Україні також регламентувалось підзаконними актами і переживало усі коливання державної політики від тотальної заборони (у 1884 р.) до дозволів з обмеженнями (у 1888 р.). Існував навіть окремий орган – Спеціальний цензурний комітет з питань народних вистав, - котрий робив усе, щоб соціально ангажована драматургія не потрапляла на сцени самодіяльних театрів. У 1905 р. каталог дозволених п'єс для них налічував усього 8 назв. Це були здебільшого примітивні «шароварні» п'єси. Тогочасна українська драматургія (М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, Лесі Українки, В. Винниченка, О. Олеся, Г. Хоткевича та ін.) залишалася невідомою для широкого глядацького загалу за межами великих міст.

Ведучи мову про культурну політику у Російській імперії та визначаючи її головним суб'єктом якраз державу з її спеціалізованими структурами, не можна, водночас, і проігнорувати різноманітні суспільні інститути. Якщо у першій половині ХІХ ст. ми спостерігаємо загалом доволі прихильне ставлення до української літератури (агресивне до неї ставлення, та й то, з винятками, ми можемо констатувати хіба що у В. Белінського), то у подальшому ситуація кардинально змінюється [323, с. 63; 316, с. 143-144; 25, с. 355].

Можна погодитись з висновками І. Александровського з цього приводу, який зазначав, що прихильність зумовлювалась впевненістю у непорушності імперії та трактування української мови у руслі теорії офіційної народності. Симпатія до української культури зумовлювалась поглядом на неї, як на доповнення російської. Притому, навіть тоді, схвально іцінюючи історико-філологічні дослідження українських вчених, чимало впливових російських діячів висловлювали відверте незрозуміння спроб сучасної творчості. Коли ж імперське суспільство перейшло до стадії формування «великої російської нації», вони усвідомили культурні та імовірні політичні наслідки розвитку української культури. Усе це стало своєрідним перехідним періодом у розвитку імперської ідеології [8, с. 73-75, 78-80, 101-102; 79, с. 136]. Підсумком такої еволюції можна вважати працю літературного критика А. Мілюкова «Питання про малоросійську літературу», де не лише заперечується самотність останньої, а й сама можливість її існування за умови російського державного ладу, та сумновідому статтю П. Струве «Загальноросійська культура і український партикуляризм» [189, с. 65-86].

Російська імперія складалася та розвивалася як багатонаціональна, поліконфесійна та багаторелігійна держава, де тісно зливались релігія і право, а більшість із вірувань тією чи іншою мірою пов'язувались із певними етнічними спільнотами. Існуючий стан справ вже давно був кваліфікований фахівцями як «цезарепапізм», що знайшло істотне відображення у Зводі

законів Російської імперії. Захисту прав чільної конфесії було присвячено понад тисячу статей.

Національна та релігійна приналежність істотно впливала на громадянські права підданих. Згідно із Зводом законів Російської імперії, система державно-конфесійних відносин складалась з 3-х ієрархічних ліній, кожній з яких відповідав свій обсяг прав, привілеїв і обмежень.

Формально принципи імперської системи державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, відображені у Зводі законів, гарантували свободу совісті усім, хто не належав до пануючої церкви, підданим та іноземцям: «Свобода віри присвоюється не тільки християнам іноземних сповідань, але і євреям, магометанам і язичникам: хай всі народи, що в Росії перебувають, славлять Бога всемогутнього різними мовами по закону і сповіданню праотців своїх, благословляючи царствування російських монархів, і молячи Творця всесвіту про примноження благоденства і зміцнення сили імперії» [254, ст. 45]. Фактично ж, головуючою і пануючою оголошувалась віра Християнська Православна Кафолічна Східного обряду. Російський імператор вважався одночасно головою як Держави, так і Православної Церкви, верховним захисником та охоронцем догматів панівного віросповідання. Через спеціальний орган – Священий Синод, а також через обер-прокурора Синоду він здійснював керівництво церковними справами імперії. Союз православ'я та самодержавства у царській Росії надійно закріплювався системою законодавчих актів і ставив Православну Церкву в привілейоване становище. Підрив православ'я розцінювався як замах на існуючий суспільно-політичний лад. Таким чином, захист цієї конфесії входив до прямої компетенції тогочасних органів державної безпеки.

Другий щабель в ієрархії посідали так звані «терпимі» сповідання. До цієї категорії й належали католики, а також протестанти, протестантські групи (меноніти, баптисти), вірмени-григоріанці, а також різноманітні нехристиянські конфесії: іудеї, мусульмани, буддисти і язичники. Категорія «терпимих» також мала низку істотних градацій. Для кожного із цих

сповідань встановлювався окремий правовий режим [60, с. 20-24], надавалися привілеї одним і обмежувалися права інших.

Перехід з однієї віри в іншу допускався, але переважно, згідно з вищезгаданою градацією, тільки «знизу вверху», від менш терпимих сповідань, до більш терпимих. В зворотному порядку – у жодному випадку. Допускалися і горизонтальні переміщення. Скажімо, перехід з баптизму в католицтво. Перехід іновірців та інших християнських конфесій в інші християнські релігії потребував дозволу від державної адміністрації, чого не потребувалося при переході в православ'я. Відповідно, і вихід з православ'я, принаймні до 1905 р., не передбачався взагалі. У подальшому, були зроблені певні полегшення, що носили, однак, тимчасовий та подекуди формальний характер. При цьому перехід в православ'я був максимально полегшений, а особи, які перешкоджали цьому процесові, могли зазнати кримінального переслідування. Особливо суворими були заходи щодо місіонерів, котрі використовували насильницькі засоби або погрози. Такі особи підлягали покаранню у виправному будинку строком до трьох років [257; 249, с. 201-202]. За публічну місіонерську проповідь Кримінальне уложення 1903 р. передбачало річне ув'язнення в арештантській фортеці.

«Статут про цензуру і друк» категорично забороняв якнайменші спроби навіть критичного розмірковування, вже не кажучи про конкуренцію з православ'ям [253, с. 184]. При цьому в якості експертів-цензорів виступали православні священнослужителі, котрі лобіювали інтереси своєї релігії і виносили рішення в залежності від того, наскільки доктринальні положення і культова практика тієї чи іншої конфесії відрізнялися від вчення російської церкви.

До категорії невизнаних релігій, що перебували на найнижчому щаблі правової ієрархії, належали розкольники (старообрядці) і сектанти, які в різний час і з найрізноманітніших причин відокремилися від православної церкви. Щодо цієї категорії держава аж до початку ХХ ст. стояла на

церковно-канонічній точці зору і дивилася на відокремлення від православної церкви, як на злочин.

Відповідно, існування розкольніцьких і єретичних сект не допускалося в принципі. І, для кращого усвідомлення викладених нижче міркувань, доцільно згадати не лише норми права, але й їх теоретичне обґрунтування, правотлумачення. Тогочасні правники вкрай оригінально тлумачили ідею віротерпимості, як право захищеності від пануючої церкви, при одночасній категоричній забороні будь-якої активності. Передусім: свободи місіонерської діяльності, свободи вибору віри, утворення нових релігійних груп. При цьому проповідувались і обґрунтовувались такі архаїчні принципи, як монополія на прозелітизм та єдина істинна віра, залежність особистих прав від віросповідання. Мало місце кримінальне переслідування «різномисля у вірі». У законодавчій площині віротерпимість, по суті, відображала державну концепцію свободи совісті і віри, узгоджену з інтересами церкви і держави. Ціннісні пріоритети церковно-державної позиції з питань віротерпимості були сформульовані Московським святителем Філаретом наступним чином: «Думка про віротерпимість – думка красива і справедлива, але тільки тоді, коли вірно і точно визначені її предмет і межі. Думка про охорону єдності віросповідання, що панує в державі, повинна стояти вище, аніж думки про віротерпимість, і встановлювати їм межі» [104, с. 13; 87, с. 333-335; 150, с. 496; 24, с. 174].

Високий рівень релігійності суспільства був однією з характерних особливостей Російської імперії, що вказувало на значимість державно-конфесійних відносин і потребувало особливої до них уваги. Державна система управління не допускала можливості атеїстичних переконань, а права особистості були невіддільними від прав конфесії.

Критерієм для визначення обсягу привілеїв служили умови еклезіологічні (канонічність і апостольна спадковість Церкви), догматичність (ступінь спорідненості з православним віровченням), законність походження (відносно старообрядців і сектантів, що вважались незаконними) і, вочевидь,

найважливіші – політичні (значимість тієї чи іншої конфесійної групи) [22, с. 76]. Однак найсуттєвіше значення у міжконфесійних зв'язках в дореволюційній Росії мала, все ж, етнічна приналежність віруючих.

Слід наголосити, що і сама православна церква в Україні вже пройшла через низку заходів уніфікації і зросійщення. Тож, конфесійний аспект державної політики Російської імперії в Україні з XIX ст. став розвиватись під егідою ідеї ліквідації унії. Ми тут вбачаємо яскраво виражений національний аспект, адже обидві гілки православного духовенства Правобережжя після десятиліть поневірянь і принижень у Речі Посполитій були готові служити «вірою і правдою» російському самодержавству, одержуючи від нього надійний захист, матеріальну підтримку і привілеї. Особливо це стосувалося вищого духовенства, яке царська влада спокусила перспективою блискучої духовної кар'єри. Однак, якщо так зване Руське православ'я стрімко русифікувалось, то так звані православні римського обряду, ще навіть перебуваючи у складі Речі Посполитої, що всупереч намаганням польської світської та католицької церковної еліти перетворити унію в місток до повної латинізації, уніатська церква перетворилася практично чи не в єдиного виразника національних засад, культури українців, посіла важливе місце в їх духовному житті [30, с. 99-101; 324, с. 33].

Попри проголошену віротерпимість, вже у маніфесті від 30 жовтня 1794 р. священники новоприєднаних регіонів зобов'язувались не лише присягати імператриці, але й знати російську мову [224, т. 23, № 17264, с. 581-582]. По тому розпочався наступ на греко-католицьку церкву. Указом від 6 вересня 1795 р. на Правобережжі закрили уніатську митрополичу кафедру, заарештували її єпископів, а їхні землі секвестрували. Віруючі, які не бажали перейти у православ'я, підпорядковувалися білоруському греко-католицькому архієпископу. У вересні того ж року Катерина II підписала розпорядження про закриття уніатських монастирів, які не приносили «користі суспільству» (не утримували школи або богадільні). Це поклало

початок нищенню впливового на Правобережжі ордену василіан. Тоді ж владою були значно зменшені земельні володіння уніатів, а маєтки католицького, а згодом уніатського єпископату взагалі секвестровані. Єпископи переводилися на фіксований оклад (6 тис. руб. на рік) [159, с. 122-123; 372, с. 88].

Активно проводилась політика секвестру церковного майна. Політику віротерпимості в імперії ми можемо констатувати лише у роки правління Павла I, що викликало незадоволення Синоду й Російської православної церкви [133, с. 223; 374, с. 79]. Однак, поряд із певною лібералізацією ставлення влади до «недержавних конфесій», Павло I вважав, що «церква – установа політична», а він – «глава церкви». Виходячи з цього, імператор провів низку заходів для зміцнення православ'я, активізації ролі церкви у статусі ідеологічного інституту царизму [238, с. 310, 312].

Загалом, не можна не погодитись із думкою Ф. Кулієва, що релігійне законодавство XVIII - початку XIX ст. було безсистемним, складалося з розрізнених, не зв'язаних між собою нормативних актів, часто включало і судові прецеденти. Укази уряду були сповнені суперечностей і порушень церковного права [162, с. 14]. І перші спроби усунення проблеми були зроблені у напрямку інституціоналізації управлінської системи. Мається на увазі створення Головного управління на чолі з обер-прокурором Синоду кн. А. Голіциним, що втілювало собою ідею єдності церковних установ під скіпетром царя [52, с. 278].

Протягом 1810-1817 рр. функціонувало Головне управління духовних справ різних (іноземних) сповідань, котре надалі увійшло до складу новоутвореного Міністерства духовних справ і народної освіти [225, № 21817, № 27106]. Таким чином було здійснено тотальне підпорядкування конфесійного управління світському. Щоправда, і це міністерство, що було звичним в «олександрівські» часи, проіснувало недовго – до 1824 р. Реформування завершилось у 1832 р., коли, вже у часи Миколи I, було створено Департамент духовних справ іноземних сповідань МВС. Фактично,

це була спецслужба як інформаційного, так і репресивного спрямування. Саме у ній, наприклад, починав свою кар'єру І. Манасевич-Мануйлов. Доволі тісно вона співпрацювала з Департаментом поліції того ж Міністерства. Такий стан справ зберігався аж до 1917 р.

Урядом Миколи I було відкинуто навіть декларативну конфесійну толерантність та проголошено «примат православ'я». А з огляду, що кодифікація російського права проводилась якраз під його егідою, ці положення і набули завершеного правового вигляду.

Тоді ж були реалізовані основні заходи із ліквідації унії, завершені вже у роки правління Олександра III. Згідно із планом греко-католицького єпископа Йосипа Семашка (майбутнього православного митрополита) про запровадження російської мови в освітній процес духовних училищ, 22 квітня 1829 р. було видано Сенатський указ «Про заснування Греко-Уніатської Духовної колегії». Згідно з цим актом передбачалося створення нового органу управління греко-католицькою церквою, а також – ліквідація Луцької латинської єпархії [225, № 1977].

Наступним кроком стало створення спеціального Таємного комітету, який опікувався греко-католицькими справами. Основне завдання Комітету – літургійне й обрядове зближення уніатської церкви з православною. Для реалізації цієї мети у Москві надрукували спеціальний Катехізис, нові молитовники й іншу релігійну літературу. За наказом Таємного комітету греко-католицькі семінарії після детальної ревізії перетворили на православні. Надалі, використавши як привід польське повстання 1830-1831 рр., влада ліквідувала орден василіан [372, с. 121, 147]. У червні-вересні 1830 р. побачили світ укази «Про заборону особам греко-російського та уніатського віросповідання наймитувати при католицьких монастирях», «Про заборону духовенству римо-католицького віросповідання наvertати осіб православного віросповідання у свою віру» [60, с. 23]. У 1832 р. влада наказала зараховувати до православних дітей від змішаних шлюбів, не допускати спільних богослужінь уніатів з католиками, використовувати

тільки ті богослужбові книги, які були надруковані в Москві. Водночас, відмінили низку великих католицьких свят, запроваджувалося обов'язкове вживання російської мови у церковному діловодстві [225, т. 5, № 3707, 3708].

На початку 1833 р., шкільний куратор фон Братке «рекомендував» директорам навчальних закладів «стимулювати» «учнів греко-уніатського віросповідання до відвідування уроків Закону Божого православних священиків» [343, оп. 1, спр. 53]. Усе це дало свої результати, і значна частина греко-католицьких священиків перейшла у православ'я. На початку 1835 р. у трьох правобережних губерніях нараховувалося 1135 осіб уніатського, 2258 римо-католицького і 11930 православного духовенства, працювало 139 храмів і 8 уніатських монастирів, 383 костьолів і 33 римо-католицькі монастирі, 3929 церков та 33 православні монастирі. У січні 1837 р. греко-католицька церква була підпорядкована обер-прокурору Синоду й, таким чином, остаточно втратила останні ознаки окремішності [39, с. 17; 372, с. 147].

26 січня 1839 р. побачило світ «Положення Таємного комітету про заходи для ліквідації унії», в якому викладено план повної ліквідації греко-католицької церкви. Виконуючи його рішення, 12 лютого 1839 р. у Полоцьку зібрався повністю контрольований російською владою греко-католицький Собор, який затвердив Соборний акт про приєднання уніатської церкви до православної [223, с. 279]. Завершуючи процес, у 1842 р. царський рескрипт зобов'язав розмовляти російською мовою в консисторіях, у 1843 р. – в семінаріях [337, оп. 779, спр. 377, арк. 2].

У 80-х роках ХІХ ст. греко-католицька конфесія була ліквідована на Холмщині. Припинення репресії було пов'язане лише із революційним потрясінням 1905-1907 рр. Але придушення революції неминуче вело до відновлення втрачених позицій православ'я. І вже 6 березня 1907 р. на засіданні Державної Думи П. Столипін позитивно охарактеризував становище православної церкви в державі, висловився за встановлення її

монополії у церковно-релігійній сфері. Схожі думки лунали на засіданні Синоду у грудні того самого року.

3.4. Правові засади протидії діяльності українських партій та громадських організацій у другій половині XIX – початку XX ст.

У XIX ст. процес національного відродження охопив практично всі європейські народи, що не мали на той час власної державності. Наслідком цього став так званий рух «будителів», що не оминув і України. Звісно, зосереджений він був передусім на культурно-освітніх аспектах національного відродження, однак засвідчував і інституціоналізації українського руху, виступаючи провісником майбутнього партійного будівництва. Знову ж таки, опертя на народну основу дало б змогу втримати національну ідентичність в умовах асиміляції еліт. А вже з появою «Кирило-Мефодіївського товариства» розпочинається політизація культурного руху [90, с. 136; 146, с. 29].

Вбачаючи в цьому загрозу свого існування, царизм намагався зупинити культурницько-просвітні заходи української інтелігенції, щоб не допустити розвитку цього руху, ізолювати від нього маси. Спроби окремих українців самоідентифікуватися сприймалися владою і російською громадськістю як зрада ідеї «великої російської нації». І якщо боротьба з іншими національними рухами була боротьбою за збереження цілісності держави, то боротьба з українським рухом була боротьбою за збереження нації [371, с. 56].

Проміжним етапом переходу від культурного руху до партійної діяльності ми можемо вважати громадівський рух, що ніс у собі елементи попередників, водночас, маючи структуру і програму, притаманну партіям. Знову ж таки, журнал «Основа», що видавався громадівцями, наочно показав, що існування української нації, культури було незаперечним фактом [137, с. 51].

Як вже зазначалось вище, репресивно-каральні органи самодержавства знищили цей рух, в результаті агентурної провокації обвинувативши громадівців у прагненні «здійснення виплеканої ними думки про свободу Малоросії». З метою превенції, спочатку було унеможливлено діяльність «громад», і ті саморозпустились, а потім, після відновлення діяльності, російські урядові кола перейшли до прямих репресій, перевівши культурно-освітній рух у підпілля. Домігшись при цьому прямо протилежної мети, давши поштовх об'єднанню зусиль наддніпрянських і галицьких українців.

Зокрема, М. Драгоманов, котрому, разом з П. Чубинським, було офіційно заборонено жити в Україні, емігрував, започаткувавши потужну політичну течію, розробивши політичну програму українського руху, поставивши перед ним чітку мету і накресливши шляхи її досягнення. І хоча Київська громада, злякавшись радикалізму М. Драгоманова, і відмежувалась від нього, продовживши традицію середини ХІХ ст., молодь створила Братство тарасівців (1891 – 1898 рр.), котре вже задекларувало і політичні цілі. До речі, окрім Драгоманова, емігрували також Ф. Вовк, М. Зібер, С. Подолинський, відродивши традицію української політичної еміграції та змусивши імперські урядові кола істотно скоригувати свою безпекову політику, поставивши боротьбу з українською еміграцією серед завдань Закордонної агентури [371, с. 56; 252].

Як справедливо зауважив М. Гаухман, «громадівці» зберегли тяглість українського руху. Розробивши народницьку ідеологію, вони уможливили його подальший розвиток у ХХ ст [67, с. 145]. Хоча сам рух народовольців і розглядається поза українським національно-визвольним рухом, їх зв'язок безсумнівний, і, без відповідних акцентів, вказувався ще у радянські часи [67, с. 145; 229].

Вже М. Чернишевський та його сподвижники у своїй революційній агітації широко використовували Шевченків «Кобзар». В Одеській українській громаді розпочинав свою боротьбу проти російського самодержавства Андрій Желябов. Найближчим революційним соратником

Желябова була Софія Перовська – правнучка останнього гетьмана України К. Розумовського. Питання соціального визволення та культурного розвитку України піднімали учасники викритої у 1877 р. «Чигиринської змови» та розгромленої у 1879 р. бакуністської групи «Південні бунтарі». Помітне місце українське питання займало у програмі групи Чубарова-Лизогуба. І показово, що на судовому «Процесі 28-ми» 25 липня 1879 р. це майже не прозвучало [387; 132, с. 377, 379].

Особливо ж виразно українські акценти звучали у роботі лавристської групи П. Пугінюка, уся пропаганда якого під час «ходіння в народ» обов'язково перекладалась українською. Закономірною була його співпраця з Південно-Західним відділенням Російського географічного товариства, підтримка М. Драгоманова.

Та, повернемося до «Братства тарасівців», що стало перехідним моментом від структурно слабо організованого громадівства до створення національних політичних партій. Вже його перші кроки та склад учасників (М. Міхновський, С. Шелест, А. Кучинський та ін.) засвідчили початок радикалізації українського руху. Тож, незважаючи на спроби дотримання вимог конспірації у роботі, вже наприкінці 90-х рр., через поліцейські переслідування, воно припинило існування. Не маючи змоги викрити саму партійну мережу, жандарми вдалися до адміністративних переслідувань українських активістів, таким чином, досягнувши мети [311, с. 292].

Водночас активізувався і ліберальний рух, передусім в рамках так званої земської опозиції. Не поділяючи радикалізму народників, ліберали висували більш помірковані вимоги. Висловлюючи вірнопідданські почуття та демонструючи готовність до боротьби з революційним рухом, вони, зокрема Харківське земство, водночас натякали на бажаність дарування конституції [132, с. 394].

Усі ці сигнали були проігноровані. Політична поліція переходить до все більш рішучих дій, при чому вимоги законів підганяються під поточні проблеми. Доволі показовою тут є «Тимчасова інструкція по нагляду за

студентами», спрямована на посилення політичного розшуку в університетському середовищі. Такий превентивний захід надалі був поширений і на інші прошарки населення.

Політизація національного руху, поява українських партій, зумовили зміни і в адміністративному апараті. При цьому, упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у Російській імперії не було єдиної інституції, яка б відповідала за етнічну політику держави. Основоположні вектори етнополітики формував особисто імператор та його найближче оточення. Закономірно, що серед місцевих чиновників значними повноваженнями були наділені генерал-губернатор і губернатори. Тож, передусім, було створено три додаткових генерал-губернаторства, два з яких (Харківське і Одеське) – в Україні. З огляду на надзвичайні повноваження генерал-губернаторів, що за своїм правовим статусом були повноважними представниками імператора у регіоні, тобто, уособлювали собою усю повноту влади, це доволі показово. Своєю чергою, В.Шандра стверджує, що всі дії, методи та засоби проведення ними відповідної політики у життя об'єднувала одна з головних цілей – зросійщення цих прикордонних територій імперії та приведення їх до російського зразка [227; 357, с. 98].

Водночас, наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. царизм розширив повноваження губернаторів, бажаючи посилити їх владу саме в напрямі нарощування карально-поліцейських функцій [383, с. 29]. Сам інститут губернаторів, як головного координаційного органу політичного розшуку, так само, як і його правові механізми вже досить ґрунтовно розкритий О.Н. Ярмишем. Зауважимо лише, що вплив губернаторської влади на місцеві органи, ще навіть згідно з архаїчним «Загальним наказом цивільним губернаторам» від 3.06. 1837 р., здійснювався не тільки й не стільки шляхом прямого підпорядкування, але й через у часті у колективних органах (губернських присутствіях, комітетах та комісіях), загальний нагляд та участь у кадровій політиці [225, т. 12, 3 10303; 76, с. 221].

За законом від 29 грудня 1889 р. міністру внутрішніх справ (за поданням губернаторів) дозволялося як «тимчасовий захід» призначати земських начальників з осіб, що не відповідали поставленим вимогам, але були «здатними до відправлення цієї посади». Тож губернатор і міністр насамперед враховували спроможність кандидатів здійснювати «тверду владу». Як результат, у 1903 р. по 10 губерніях (в тому числі – Полтавській та Херсонській), понад 21% земських начальників не мали середньої освіти, не кажучи вже про вищу.

Поява українських політичних партій викликала й низку структурних змін карального апарату. У 1902 р. було утворено охоронні відділення, у 1906 р. – районні охоронні відділення. Після реформ 1913-14 рр. органами Департаменту поліції на місцях стали тільки губернські жандармські управління (ГЖУ), головним завданням яких став політичний розшук. В Україні у 70-90-ті роки XIX ст. територіальні органи корпусу жандармів були представлені дев'ятьма губернськими жандармськими управліннями і жандармським управлінням м. Одеси. Звичайно ГЖУ контролювали територію тих губерній (міст), де вони перебували, за винятком жандармського управління м. Одеси: крім самого міста, йому був підпорядкований і Одеський повіт Херсонської губернії [383, с. 102].

Це – істотний фактор, що визначав специфіку державної політики Російської імперії. Вона стала базуватись на інформації спецслужб, своєю чергою, скеровуючи її, про що буде детальніше сказано нижче. Крім суто інформаційного матеріалу, у жандармських інформуваннях можна зустріти рекомендації начальникам губерній, до яких ті в більшості випадків прислухалися і приймали відповідні рішення. Вони, як правило, діяли спільно для досягнення цієї мети і в більшості випадків – під керівництвом адміністрації. Це можна простежити, починаючи від полтавсько-харківських селянських заворушень навесні 1902 р., під час подій Першої російської революції в Україні й надалі, а найбільш повно – в роки Першої світової війни, і особливо в Західній Україні [243, с. 17].

Корпус жандармів та система місцевих підрозділів департаменту поліції були важливими інструментами національної політики самодержавства. Як встановив О. Ярмиш, основною їх функцією був «загальний нагляд за духом усього населення і за напрямом політичних ідей суспільства». З цією діяльністю тісно пов'язувався власне політичний розшук, тобто виявлення, «висвітлення» і «ліквідація» (мовою жандармів так позначалися обшуки й арешти) організацій та окремих осіб «протиурядового напрямку». Фактично, це відображало суть національної політики самодержавства.

Основним інструментом реалізації такої політики була агентура, що істотно вплинуло на увесь подальший розвиток суспільно-політичного життя в Україні. Водночас, не можна не зауважити істотне розширення осередків репресивного апарату в Україні. Вище вже йшлося про роль цензури в реалізації антиукраїнської політики. Цензура аж до початку Першої російської революції всіляко стримувала як появу українських видань (періодичних і неперіодичних) у Наддніпрянській Україні, так і поширення видань українською мовою, що були видані за кордонами імперії, серед них – твори І. Франка, М. Грушевського, В. Винниченка та інших українських діячів [325].

Наприкінці XIX – початку XX ст. в її організації відбулись істотні зміни шляхом розширення мережі закладів нелегальної цензури – так званої перлюстрації. Раніше вона існувала лише у столицях. У червні 1876 р. з дозволу царя таємний відділ було відкрито в Києві через необхідність посилити нагляд за місцевою приватною кореспонденцією. Майже одночасно, «внаслідок особливого збудження умів переважно в університетських центрах», виникла необхідність налагодити перлюстрацію у Харкові. До початку XX ст. подібні «кабінети» існували у восьми містах імперії, в тому числі три – в Україні. Третім містом в Україні, де існував подібний таємний відділ, була Одеса [124, с. 51].

Догляд кореспонденції здійснювався «за списком» та «за алфавітом». В останньому були й керівні діячі українських політичних партій: В. Винниченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, С. Петлюра, М. Міхновський та ін., а також членів цих партій та їхніх прихильників. Фонди царської жандармерії рясніють подібними фактами [248, с. 33].

Загалом, детальний аналіз дій царської адміністрації та спецслужб, дозволяє нам вести мову про відсутність єдності в рядах російської бюрократії та непослідовність урядової політики в підході до нього. Та коли мова йшла про український рух, дії центральних та місцевих адміністративних органів були, як правило, скоординованими і мали чітко визначену репресивну державоохоронну направленість [243, с. 14-15].

Отже, процес політизації національно-визвольного руху в Україні відбувався досить бурхливо. Причому доволі популярними були якраз федералістські ідеї. За умов постійних репресій з боку царського уряду значна частина інтелігенції не бачила перспектив для українського руху, розраховуючи на розуміння переможної російської демократії. Втім, політична поліція ці тенденції ігнорувала [15].

Її поінформованість залежала від низки факторів: наявності чи відсутності секретної агентури в партії, тривалості діяльності тієї чи іншої політичної організації, застосування партією заходів конспірації тощо. Зокрема, нетривалий час діяльності деяких партій, особливо ліберально-демократичних, не дозволяв зробити правильні висновки, зібрати достовірну інформацію, перевірити її істинність. Окремі агенти давали відомості відразу по кількох партіях, що впливало на якість інформації, часто службовцями таємної поліції робилися неправильні висновки та узагальнення, вони не завжди розумілися у програмах українських політичних партій, мали недостовірні дані про особовий та кількісний склад партій. Вони фіксували прояви діяльності українських партій, займалися більше збором інформації, ніж її аналізом. Найбільш відчутних ударів українським політичним партіям завдавали масові обшуки та арешти. Спеціалізованих підрозділів, які б

займалися боротьбою саме з українськими партіями, у структурі таємної поліції Російської імперії не було. Незважаючи на безперервну боротьбу з українськими партіями, національний рух не був паралізований, його було неможливо контролювати через масовість. Але якраз цієї масовості жандарми були і не в силі збагнути [288, с. 260-267; 289, с. 109-116].

Найбільш активною виявилася студентська молодь. У середовищі харківських студентів, членів місцевої громади, визріла думка про створення політичної партії. Вони втілили цю ідею у життя, створивши у 1897 р. Загальну Українську безпартійну організацію – ЗУБО, яка виконувала роль координатора діяльності громад. Таким чином, громади пройшли шлях від окремих гуртків до загальноукраїнської організації, підготувавши підґрунтя для почату політичної боротьби. Вони забезпечили об'єднання українського руху на Лівобережжі та Правобережжі, забезпечили наступність поколінь в українському русі.

На цій основі було утворено Революційну українську партію – РУП (1900), програмним документом якої стала брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Серед усього масиву політичних партій того часу, саме її та Український соціал-демократичний союз (Спілки) виділяли такі знані фахівці, як А.Ріш та О.Гермайзе, характеризуючи їх, як найнебезпечніших противників таємної поліції. Певною мірою з ними солідарна і З. Перегудова, з усіх українських партій, що протистояли Департаменту поліції МВС, виділивши лише «Спілку» [233; 69, с. 20-24; 216].

РУП виникла в 1900 р. у Харкові на так званій «Раді Чотирьох». Партія виступала проти неполітичного українофільства та примиренства з російськими революціонерами, водночас пропагуючи соціалістичні ідеї. І, в той же час поширюючи націоналістичні, про що можна судити із «Відкритого листа до міністра Сипягіна», підготовленого М. Міхновським наприкінці 1900 р. З огляду на такі внутрішні суперечності і жандарми на

перших порах РУП серйозно не сприймали, стверджуючи, що та відмежовується від сепаратизму [71, с. 6; 299, с. 53, 62-63; 191, с. 74; 326].

Загалом, на початках свого існування, діяльність РУП зводилась в основному до внутріпартійних дискусій з приводу програм і напрямків роботи в майбутньому. Тож і поліція обмежувалась наглядом за нею, зайнявши позицію вичікування. Дослідники стверджують, що навіть про її існування жандарми дізнались випадково, завдяки перлюстрації листа Д. Антоновича до Роговінського 17 листопада 1899 року [147, с. 11]. Своєю чергою, ми це випадком назвати не можемо.

І, вже у 1902-1903 рр. спецслужби змушені були змінити своє ставлення до цієї партії. Лише у 1902 р. вона видала 16 тис. примірників брошур і газет, взяла активну участь в організації аграрних страйків. Справжній демарш було проведено на відкритті пам'ятника І. Котляревському 30-31 серпня 1903 р [147, с. 11]. Усе це спонукало жандармське відомство оголосити хрестовий похід проти «знахабнілого» українофільства. Для тотальної організації стеження за партією за рекомендацією Департаменту поліції у Полтаві, з дотриманням посилених заходів секретності, була скликана спеціальна нарада керівників охоронних відділень Харкова, Києва, Полтави та Катеринослава. На ній були присутні тогочасні «зірки» політичного розшуку: підполковник Спиридович, ротмістри Шульц та Шепель. Було навіть призупинено арешти у Харкові [242, с. 20-21; 331, оп.2, спр.11, арк.161].

У Харкові на той час (1-6 листопада 1903 р.), до речі, вже йшли масові арешти, в ході яких було заарештовано 14 і проведено обшуки у 11 членів РУП. По завершенні наради, масова «ліквідація» в масштабах усієї України, продовжилась. В Полтаві було заарештовано 13 і обшукано 15 представників цієї партії, в Лубнах – 15 осіб. Обшуки й арешти були здійснені також у Києві та Катеринославі. А в Департаменті поліції вперше було заведено справи «Про Українську революційну партію» [331, оп.2, спр.11, арк. 124, 142, 164, 175-176, 182, 186; 290, с. 32-34].

Службовці жандармсько-поліцейських органів доволі швидко вникли у програмні положення партії, напрямки діяльності, знали партійні періодичні видання, шляхи їх транспортування тощо. Особливу зацікавленість у службовців таємної поліції викликала інформація агентури про облаштування типографій РУП. Для контролю за антиурядовою діяльністю членів партії широко застосовували зовнішнє спостереження та перлюстрацію.

20 листопада на вокзалі в Харкові жандармами було заарештовано транспорт РУП, що йшов з Києва з 1449 примірниками нелегальної літератури. На початку грудня 1903 р. в Лубнах жандарми планували здійснити «ліквідацію» 13 осіб, у тому числі М. Порша, В. Шемета та його дружини (а також обшукати його маєток), Левицького та ін. Жандармами було складено список осіб, що «проходили по справі» Харківської громади РУП. Він налічував 71 особу. До речі, серед них був і знаменитий в майбутньому льотчик Л. Мацієвич, котрого зараз намагаються зобразити російським патріотом. А як «зв'язок» революціонерів, до в'язниці потрапив Г. Хоткевич, а вся його театральна трупа (17 осіб) змушена була пройти перевірку на «політичну благонадійність» [290, с. 35; с. 28].

Не можна не зауважити, що, на думку окремих дослідників, серйозної агентури в РУП жандарми не мали. Тож і змушені були зосередитись на перлюстрації і філерському нагляді. В окремих випадках це не давало можливості зібрати достатньої інформації для передачі справи до суду [147, с. 13].

Тим не менше, усі вони визнають, що в ході безпрецедентної до того операції, коли одночасні арешти проводились у кількох регіонах, РУП було завдано смертельного удару. А проведені арешти кінця 1903 р. та 1905 р. остаточно послабили особовий склад партії і знищили мережу місцевих організацій. Центр українського руху перемістився з Харкова до Києва [с. 13].

Жандарми й самі не могли повірити у свою перемогу, тож РУП у них став ототожнюватись з українським рухом взагалі. У багатьох документах, де

йшлося про остаточне знищення залишків РУП, замість назви партії писалось «українці». А сумнозвісний начальник київської «охранки» М. Кулябко у своєму звіті начальнику Київського ГЖУ у 1906 році називав «Спілку» терористичною фракцією РУП [147, с. 13] Хоча О. Спиридович у своїй праці вважав її складовою РСДРП в українських губерніях, що мала відповідне національне забарвлення на кшталт соціал-демократії Польщі та Литви [277].

Проте, РУП і справді спричинилася до появи в 1904 р. Українського соціал-демократичного союзу – «Спілки». На той час внаслідок глибоких соціально-економічних перетворень вражаючих успіхів досягли соціалістичні та соціал-демократичні партії у Німеччині, Австро-Угорщині, Франції та ін. Набирав силу аналогічний рух і в Російській імперії. У 1903 р. стався другий розкол РУП, а під час спроби провести свій другий з'їзд (грудень 1904 р.) РУП розпалася остаточно. Частина її членів під керівництвом М. Меленевського та О. Скорописа-Йолтуховського на початку 1905 р. утворила Український соціал-демократичний союз – «Спілку». Інша, до керівного ядра якої належали Микола Порш, Симон Петлюра й Володимир Винниченко, у грудні 1905 р. трансформувалася в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Усі ці дії перебували під пильним наглядом жандармів, котрі з весни 1902 р., від часу полтавсько-харківських селянських заворушень, визначили український рух, як один із пріоритетів у роботі [386]. З виникненням у грудні УСДРП та посиленням діяльності «Спілки» жандарми направляють свою агентуру для висвітлення їх дій, не гребуючи навіть послугами неповнолітніх (катеринославська охранка) [243, с. 18].

Доцільно згадати також ще дві партії, що завдяки жандармському тиску навіть не змогли розгорнути повноцінної роботи, швидко зійшовши на маргінес та злившись з іншими, більш потужними партіями.

У 1904 р. на базі ЗУБО утворилася Українська демократична партія (УДП), що мала домагатися встановлення конституційного ладу, проведення соціальних реформ та надання Україні широких автономних прав у межах

федеративної Росії. Восени 1905 р. зі складу УДП вийшла радикальна група на чолі з Б. Грінченком і С. Єфремовим, яка утворила Українську радикальну партію. А вже наприкінці 1905 р. вона об'єдналася з демократами в Українську радикально-демократичну партію (УРДП).

Схожа доля була і в Української народної партії (УНП), найбільш резонансною акцією якої став підлив пам'ятника О.Пушкіну у Харкові. Після 1907 р. діяльність УНП занепала і не мала систематичного характеру [290, с. 65-71].

Продовжувались і масштабні, так би мовити, «точкові» переслідування окремих українських діячів. Не як представників певних сил, а власне, як діячів українського руху. Скажімо, В. Шемета навіть викликав для пояснень аж міністр В. Плеве, з приводу його виступів стосовно творчості М. Гоголя та його психологічної роздвоєності. Під наглядом перебували М. Старицький, М. Лисенко, А. Тесленко, уся родина Косачів і взагалі, у жандармських документах можна знайти інформацію по усіх без винятку діячів української культури. навіть аполітичних.

Отож, слід констатувати, що українські партії Наддніпрянщини від самого моменту їхньої появи і аж до повалення самодержавства ніколи не функціонували легально, оскільки їхні програмні положення містили в собі вимоги припинення існування абсолютної монархії в Росії. У деяких з них обґрунтовувалася необхідність революції. Тому, коли їхні представники наголошували на тому, що вони є українцями, заперечуючи тим самим так звану «російську єдність», або якимось іншим чином у своїй діяльності (літературній, культурно-просвітницькій, громадсько-політичній тощо) виходили за межі чинного в Російській імперії законодавства, тоді їх починали вважати відступниками і злочинцями. Подібна позиція діячів українського руху сприймалася російською державною верхівкою як внутрішньополітична диверсія та загроза цілісності усієї Російської імперії. Це передбачало встановлення досить ретельного нагляду за ними та їх діяльністю. При подальших її проявах влада відразу ж починала вдаватися до

адміністративно-заборонних та репресивних заходів стосовно них. Вироблена концепція є теоретичною складовою проблеми, що досліджується.

Тим не менше, загальноєвропейська тенденція до гуманізації кримінального права, декриміналізації цілої низки норм давалась взнаки. Навіть до кодифікації доводилось залучати відомих лібералів, з огляду на їхню всесвітню славу. Скажімо, доволі прогресивне, як на свій час, Кримінальне уложення 1903 р. готувалося під керівництвом професора М. Таганцева. Усе це відобразилось і на українському русі. Скажімо, довести приналежність особи до злочинного співтовариства або провину в організації заколоту проти влади було надзвичайно складно, тому поліція обмежувалась звинуваченнями у зберіганні та поширенні нелегальної літератури. Але навіть за цими статтями довести цю справу до кінця вдавалось не завжди. А у 1904 р. статті 251-252, що передбачали зберігання, розповсюдження нелегальної літератури, взагалі були ліквідовані [315, с. 326].

3.5. Особливості російської імперської політики на українських землях у роки революції 1905 – 1907 рр. та Першої світової війни

Влада, налякана революцією, пішла на певні поступки. Українські громади були сформовані у Думі (перших трьох скликань), діяло близько 20 політичних партій та угруповань різного спрямування, поряд з політичними партіями виникали й культурно-освітні організації – «Просвіти». За роки революції з'явилась легальна українська преса. Доволі показовими у цьому відношенні є спогади працівників середньої керівної ланки політичного розшуку. Усі вони в унісон згадують, що після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. діяльність щодо українського руху була припинена. Розгублені жандарми не знали, що робити [210].

Разом із тим події, що розгорталися в країні, змушували центральну владу знову посилювати систему існуючих адміністративних покарань і більш широко їх застосовувати. І вже невдовзі уряд знову почав реанімувати агресивно-шовіністичні спрямування щодо легальних українських видань і, в

першу чергу, партійних. Наприклад, так і не вийшла у світ легальна газета «Воля», котру у Харкові збирався видавати Д. Антонович. Дізнавшись про його плани з перлюстрації, влада вжила превентивних заходів, унеможлививши видання. Взагалі, з огляду на розгубленість агентури, протягом 1905 р. перлюстрація була чільним засобом політичного розшуку [246, с. 298-303].

Невдовзі уряд оговтався від розгубленості і розпочав наступ на демократичні сили, у тому числі й українські. Вже 30 листопада 1905 р. управляючий МВС Дурново дав розпорядження затримувати так званих «агітаторів» та висилати їх під нагляд поліції без усяких судових розглядів. У випадку ж звільнення судовою владою, все одно залишати під вартою [337, оп. 856, спр. 471, арк. 3]

Протягом першої половини 1906 р. наступ на демократичні кола продовжував тривати. Літо-осінь 1906 р. були часом чи не найбільшого розмаху діяльності «Спілки», що викликало занепокоєння Департаменту поліції. Під його керівництвом жандарми виявили майже всі периферійні організації УСДРП, партійний архів та листування. Перша масова «ліквідація» «Спілки» була проведена у серпні 1906 р. (ліквідація ЦК), наступна – в січні 1907 р. (масові арешти в Полтаві, Чернігові, Кам'янці-Подільському, Житомирі, Харкові, Курську, Херсоні, Кишиневі та Гродно) [244, с. 33; 243, с. 18-19; 290, с. 39-51].

Прокуратура і судові органи на місцях посилили репресії [138, с. 137-138]. Члени українських партій, віддавались до суду та притягувались до кримінальної відповідальності, без врахування при цьому віку або визнання деякими з них скоєного [244, с. 79]. Показовою тут є справа Конотопської організації УСДРП, по якій у липні 1906 р. були заарештовані місцеві жителі, міщани С. Здрастуй, С. Гнойовий та козак Д. Кірей. В ході слідства були виявлені гектограф і прокламації. Та усім заарештованим хлопцям було від 16 до 18 років, тобто, за законом, вони були неповнолітніми. Попри це, вони були засуджені і відправлені на заслання. Що цікаво, зазвичай політичні

справи розглядались відповідно до положень ст. 1032 Кримінального уложення. У цьому ж випадку суд, за участі станових представників, проводився відповідно до положень ст. 1056 та циркуляру Міністерства юстиції № 2015 від 11.05. 1906 р., що дозволило провести судове засідання за зачиненими дверима. Ще десь із рік тривав розгляд апеляцій, поданих родичами засуджених, та клопотань про помилування до царя, яке було відхилено [349].

Саме в цей час поліцейські органи царизму продовжили активне вивчення програмних положень усіх партій і рухів в Україні – як революційного, так і ліберального спрямування, а при самому Департаменті було невдовзі створено спеціальний відділ, що безпосередньо займався національними рухами. При цьому, варто зазначити, що «даровані народу царем свободи» не означали, що влада самоусувалась від контролю за інформаційним простором країни. Скасувавши лише найбільш одіозні норми, уряд не ліквідував цензурний нагляд за періодичними виданнями та українським книговидавництвом. Влада лише змінила його характер та норми функціонування, наблизивши до політичного розшуку, що добре видно в організації нагляду за Літературно-науковим вісником, який видавався М. Грушевським у Києві [242, с. 22-23; 197, с. 68; 304 с. 209].

Більш брутальними були дії щодо газети «Рада». Зазвичай, це були поліцейські перевірки та обшуки, психологічний тиск на редактора. У тому числі, й шляхом систематичних адміністративних арештів. Таким чином, вдалось усунути від роботи фундаторку і першого редактора видання Г. Ямпольську [312, с. 69-70].

Чільним фактором тут можна вважати саму постать М. Грушевського, вже сам факт приїзду якого начальник київського охоронного відділення М. Кулябко зустрів з неприхованим роздратуванням [354, с. 63]. Тож, помітне місце у роботі відділення займала перевірка і стеження за усіма, з ким контактував вчений. Усім контактам надавалось конспірологічне забарвлення, адже видавнича й політична діяльність М. Грушевського не

розділялися, що стало причиною переслідування як його самого, так і співробітників за справжні чи уявні правопорушення. Зокрема, зазначалося, що М. Грушевський – лідер «малоросійських сепаратистів», а редактор ЛНВ С. Веселовський є одним із лідерів української студентської громади. Київське охоронне відділення також було причетне до арешту членів цього об'єднання в 1911 р [326, оп.1, спр. 3320, арк.173 зв].

Під час столипінської реакції тиск на український рух зріс ще більше, фактично повернувшись до норм початку століття, із вдосконаленням жандармських методів боротьби. Перлюстрація, наприклад, стосовно українських чи підозрюваних у симпатіях до України осіб, набула тотального характеру [248, с. 31-41]. Від арешту та висилки не був застрахований ніхто.

Більша частина з того, що було дозволено царизмом у роки революції, досить швидко стало вважатися кривою і злочином проти існуючого ладу, а карати почали навіть опосередковано причетних. До вже зазначених статей суди застосовували ст. 17, 19, 25, 28-31 та ін. Кримінального уложення, що позбавляли винних станових, громадянських, майнових прав та привілеїв. Найпопулярнішими звинуваченнями були «участь у заколотницькому товаристві», «зневажання «Священної Особи Імператора», або стандартне – «по справах політичних та поширення революційної пропаганди».

Різко зросла кількість обвинувачених у справах, які розглядалися військовими судами в порядку надзвичайної підсудності, на підставі військового та «охоронного положень». За даними звітів Військового міністерства, якщо в 1905 р. розглядалися військовими судами 308 справ, то в 1907 – 4335, а в 1908 – 7016. З 4698 засуджених в 1906 р. на підставі «Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» та «Правил про місцевості, оголошені на військовому положенні» до смертної кари було засуджено 254 особи. З 4335 засуджених в 1907 р. до смертної кари засудили 486 чол. За три роки з часу Маніфесту від 17 жовтня на політичних противників царизму припало до 20 тисяч політичних вироків. До страти засуджено 3000 осіб. Що характерно, саме судове відомство

пройшло істотну кадрову чистку, що було ґрунтовно проаналізовано О.Н. Ярмишем [383, с. 197-220].

Передусім, було покінчено із революційними, або такими, що ними вважались, партіями, які змушені були піти у глибоке підпілля. У 1907 р. з боку тільки керівництва Південно-Західного краю адміністративних покарань лише у вигляді заслання зазнали 34 представники українських партій революційного спрямування (УСДРП та «Спілки»). Усього ж за п'ять місяців 1908 р. тільки в Київській губернії адміністративних покарань з боку губернатора та генерал-губернатора краю зазнало 66 представників однієї лише «Спілки». Внутрішня політика російського уряду, репресії та переслідування призвели до того, що їх члени змушені були дедалі більше обмежуватися участю у роботі різноманітних культурно-просвітницьких організацій. Схожої долі зазнали ліберально-демократичні Українська демократична партія, Українська радикальна партія та Українська демократично-радикальна партія [246; 290].

Надалі, всіляких утисків зазнавали вже ліберальні, цілком легальні українські організації. Наприклад, під пильною увагою перебувало «Товариство ім. Квітки-Основ'яненка». Жандарми звертали увагу на його структурованість, поділ на спеціалізовані відділи: історичний, етнографічний, географічний, вбачаючи у цьому якісь замасковані плани, і, звичайно, на членство у ньому М. Міхновського.

У цьому контексті слід розглядати і наступ на українську періодику, в ході якого найбільш поширеними були звинувачення згідно ст. 129 Кримінального уложення. Тут уряд знову повернувся до апробованої практики другої половини ХІХ ст., спочатку інспіруючи дискусію, за посередництва т. зв. «літературного доносу», а по тому, використовуючи легальні методи – штрафи. Останні і досягали мети. Газети припиняли виходити. Наприклад, таким чином було знищено неймовірно популярну газету «Село»: спочатку мішень для найзапекліших нападів зробили з її видавця М. Грушевського. Почин травлі був даний Т. Флоринським, що

суміщав посаду цензора з роботою професором. Інколи, найбільш брудні наклепи він публікував за посередництвом свого помічника – одіозного цензора С. Щоголева. Використовувався й адміністративний ресурс, про що відверто згодом написав С. Єфремов [197, с. 71-73; 354, с. 116; 330, оп. 1, спр. 186, арк.18-19 зв].

Практика літературних доносів, інспірованих МВС, була продовжена шляхом заохочення звернень Союзу російського народу та Клубу російських націоналістів, що давали змогу приймати антиукраїнські рішення, трактуючи їх як реакцію на звернення народу. У цьому ж контексті здійснювалось і видання «наукових» праць, що доводили штучний характер українського народу. З їхнього числа найпомітнішими були «твори» вже згаданого С. Щоголева.

Систематичні і необґрунтовані штрафи підривали фінансову базу видання, нескінчені арешти виснажували нервову систему редакторів, котрих, до речі, спеціально підбирали із числа потомствених дворян, дітей осіб перших класів. Тож, «Село» припинило існування. Його естафету підняв «Засів», котрий невдовзі також був знищений. Схожа доля чекала харківський «Сніп», що через причетність до нього М. Міхновського, відразу привернув увагу жандармів, і багато інших видань.

Врешті, київський губернатор навіть видав циркуляр № 1249 від 20.04.1910 р. про недопущення до читачів української преси. Поліція настільки запопадливо розпочала його виконувати, що населення це сприйняло як перехід українського руху на нелегальне становище. Дійшло навіть до курйозу, коли Катеринославський губернатор надсилав своєму київському колезі офіційний запит з приводу того, чи є українські видання, поширювані в губернії, легальними [304, с. 213; 197, с. 73].

З появою ж у 1910 р. циркуляра «Про інородців та сепаратизм», що розв'язував руки адміністрації в переслідуванні всього, що було пов'язано з українством, влада отримала додаткову підставу для подібних дій. Найбільш повно це знайшло свій прояв у затвердженні Петербурзькою судовою

палатою навесні 1911 р. арешту раніше виданих творів Т. Шевченка та в діях судів у Києві, Харкові, Одесі відносно інших українських видань.

Те, що його циркуляр спрямований передусім проти українського руху, Столипін підтвердив наступного року, заявивши, що «історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у нинішній час прозваним українським, що містить у собі відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних основах». Були закриті товариства «Просвіта» та інші українські організації, заборонено продавати українські книжки, проводити концерти, вечори. В Україні формуються чорносотенні, шовіністичні організації. Згадані вище чорносотенні конспірологічні ідеї, відображені у різного розу «дослідженнях», тепер як доконаний факт стали відображатись і у цілком офіційних узагальнюючих документах жандармських та охоронних органів, під які підганявся фактаж [326, оп.1, спр. 2792, арк. 92].

Водночас, у самих царських спецслужбах починали усвідомлювати згубність такої політики. Сучасні вітчизняні історики права, увівши до наукового обігу маловідомий жандармський підручник, проаналізувавши його, зробили доволі далекосяжні висновки про спроби розмежування ліберального та революційного рухів, що може вказувати на пошук порозуміння із першими. До речі, український рух у цій праці займав помітне місце [385, с. 77-84].

Втім, це були лише поодинокі думки тверезомислячих аналітиків, що не впливали на державну політику. Більше того, напередодні Першої світової війни антиукраїнські переслідування набули контррозвідального забарвлення, а Україна стала трактуватися як продукт німецької геополітики. Характерною у цьому плані є публікація «На місцях колишніх німецьких колоній». У ній аналізувалась увага німців до українського питання. На підставі вивчення німецької періодики робився висновок про прагнення України долучитися до німецької культури. Загалом українське питання розглядалось як невід'ємна складова німецького експансіонізму [113].

Піком цієї політики стала заборона святкування у 1914 році 100-ї річниці від дня народження Тараса Шевченка. Доволі показово, що, розуміючи загальносвітове значення поета, влада геть не перешкоджала вшануванню його пам'яті та її увіковічності у будь-яких інших регіонах імперії, поза Україною, водночас жорстко придушуючи будь-які спроби вшанування Кобзаря в Україні [102].

Загалом, антиукраїнська діяльність жандармів визначалась кількома завданнями. По-перше, це ліквідація українського руху в самій імперії та недопущення консолідації наддніпрянських і галицьких українців. Наприклад, масштабну агентурну операцію було проведено «охранкою» на початку 1913 р. Підставою для її здійснення стала інформація про підготовку до загально- студентського українського з'їзду, що мав відбутися у Києві. Поміж іншого, на ньому мала бути відпрацьована координація дій із студентами Галичини. Тож охранка просила скерувати агентуру на встановлення обставин підготовки роботи того з'їзду [334, оп. 2, спр. 4, арк. 13].

По-друге, інформування органів влади про український рух, роль та місце «українського питання» у міжнародних відносинах, дискредитація цього руху на міжнародній арені, його розклад і дезорганізація. З початком бойових дій у 1914 р. значна увага почала приділятися протидії розвідувально-підривній діяльності проавстрійськи налаштованих українців та проведенні репресивної політики на новозахоплених землях [27, с. 319-341].

З початком війни і оголошенням на більшій частині Наддніпрянщини воєнного стану царські власті посилили поліцейні репресії проти українства [360]. На більшості територій України через запровадження воєнного стану почали функціонувати військові суди. Будь-яка політична діяльність членів та прихильників українських партій містила багато небезпек та кваліфікувалася як зрада Російській імперії. До каторги були засуджені окремі діячі Київського комітету українських есерів. Засланням на поселення

Одеським військово-окружним судом були засуджені на підставі стст. 17, 25, 28–31, 51, 1 та 2 пп. 1 ч. ст. 129 Крим. Ул. представники Катеринославського комітету УСДРП. До суду були притягнуті й представники харківської організації цієї ж партії.

Продовженням політики уряду щодо українського руху в Російській імперії була і діяльність її державних структур у Галичині. Тут національна політика російського уряду визначалась відомими зверненнями Верховного головнокомандувача великого князя Миколи Миколайовича [28, с. 33-38]. Незадовго перед цим головнокомандувач отримав інформування Департаменту поліції, у якому, на прикладі діяльності москвофілів, «обґрунтовано» доводився російський характер новозахоплених територій.

На окупованих територіях було створено генерал-губернаторство, а у жовтні 1914 року розпочало роботу організоване при ньому жандармське управління. Репресивна складова жандармської діяльності відображена у звіті, підготовленому Мезенцевим після залишення Галичини. Зміст його висвітлено в літературі. У цьому звіті зазначалося, що протягом кількох місяців очолюваним ним управлінням було проведено приблизно 1000 обшуків і 1200 арештів. 578 осіб (зокрема 34 представника уніатського кліру) за постановою генерал-губернатора було заслано у віддалені райони Росії [97, с. 90]. Сюди включено заарештованих і висланих представників усіх національних груп та політичних партій, а також заарештовані за звинуваченнями в шпигунстві.

Своїм територіальним домаганням щодо західноукраїнських земель самодержавство надавало також і релігійного забарвлення. Пропаганда проголосила боротьбу за викорінення католицизму й уніатської церкви з колишніх православних земель та повернення населення в «дідівську віру». Не випадково, що коли незадовго до захоплення території Галичини російською армією, новопризначений генерал-губернатор окупованих територій граф Г. Бобринський віддав наказ складати списки найвидатніших українців, поміж ними на першому місці був митрополит А. Шептицький. Вже після перших військових успіхів почали розглядатися плани його арешту,

вивезення його до Росії, а при потребі – навіть ліквідації. Окрім усього, іншого з висланням А. Шептицького пов'язувався і успіх антиуніатської акції [192, с. 57; 205, с. 116-117].

Серед основних звинувачень були спроби відновлення унії в Росії, що включало у себе організацію підпільних уніатських центрів і емісарів, зв'язок з «російськими католиками», купівля земель через підставних осіб у прикордонних з Галичиною губерніях і в Білорусії, куди мали переселятися галицькі уніати, насильства і переслідування щодо москвофілів. І нарешті, керівництво політичним рухом т. зв. «українофільства», що вело боротьбу з Росією, діяльність, спрямовану на розчленування Російської імперії [26].

Широкомасштабні розшукові дії проводились і щодо М. Грушевського, «одного з головних вождів мазепинського руху», діяльність якого в жандармському висвітленні була спрямована «на створення суверенної держави». На початку війни М. Грушевський із незрозумілих причин прибув на Україну і, звинувачений у підривної діяльності, був висланий за її межі.

У січні 1915 р. були підбиті перші підсумки роботи Тимчасового жандармського управління в Галичині. Проаналізувавши цей документ, український вчений О. Сарнацький робить висновок, що попри всі старання, зібрані жандармами матеріали не завжди ними були перевірені і досить часто не відповідали тому, що було насправді. Як приклад він навів слова Є.Чикаленка: «Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірючи їм, післав своєму начальству таке донесення» [246, с. 434-435]. На їх підставі Департамент поліції видавав відповідні циркуляри, що надсилались на місця. Попри те, надходила і цінна інформація про українські організації, зокрема про нелегальну частину діючого на законних підставах українського комітету «Товариство надання допомоги населенню півдня Росії, що потерпіло від воєнних дій», канали зв'язку закордонних соціалістів та есерів з Україною. Варто

зауважувати, що на повідомленнях містились примітки «за неперевіреними агентурними даними».

В очах як російського уряду, так і суспільства, тінь на весь український рух, котрий підтримував сталі зв'язки з Галичиною, кинула поява сепаратистів – вихідців з Росії, котрі відкрито орієнтувались на ворожий блок. Мається на увазі Союз визволення України. Боротьба проти СВУ стала одним із важливих напрямів роботи органів політичної поліції. Справжній масштаб роботи СВУ залишився невідомим, та зважаючи на те, що вона повністю вписувалась у жандармську концепцію українського руху, до СВУ стали прив'язувати усі прояви «мазепинства» в Україні. Навіть список членів організації складався по публікаціях у «Віснику СВУ» [70, с. 348-349].

Так, 11 березня 1915 р. на місця надійшов таємний циркуляр Департаменту поліції, яким до відома начальників ГЖУ доводилося, що з початком війни з Галичини до Києва виїхала група видатних мазепинських діячів та везе із собою велику кількість відозв під назвою «До української нації» із закликом до заколоту [246, с. 226-227]. Тобто, в Україну «приїхали» усі відомі жандармам активні діячі. Невдовзі було «виявлено» і чимало «агітаторів».

Військові контррозвідники встановили, що СВУ займається і диверсійною роботою та активно вербує добровольців у «російській» Україні. Та далі пішли відверто конспірологічні вигадки, у яких цим нібито займався Д.Донцов, виконуючи доручення М. Гаврилка [258, с. 29]. А у 1916 р. розпочались розшукові дії щодо міфічного київського комітету визволення України.

Значне занепокоєння викликала зовнішньополітична діяльність СВУ, про що йшлося у повідомленні начальника КРВ Мінського воєнного округу до Харкова 25 лютого 1916 р. Мимоволі, його автор заперечує тезу про український рух як конспірацію австро-німецьких спецслужб. Так, він чітко наголошує, що організатором і натхненником усієї української пропаганди

виступає Скоропис-Йолтуховський, в документі названий Скоропис-Ялтуховський. Останній називається засновником і президентом СВУ [335, оп.1, спр.7, арк.1].

Істотна увага приділялась збору інформації щодо «політичної пропаганди» ідей українства серед російських військовополонених в Австро-Угорщині й Німеччині. За свідченням агентури, у цьому напрямку активно працював колишній лідер УСДП в Буковині Д. Безпалко. Надходили й інші відомості: «Австрійці не обмежуються українською пропагандою серед полонених, але ведуть таку і серед населення зайнятих ними областей Волинської губернії». Протягом усього 1916 р. до Департаменту поліції надходили відомості, що члени СВУ Левицький і Донцов відкрили в усіх містах підросійської України «Національні Українські Комітети», одним із завдань яких стало «розслідування ставлення мешканців русинських поселень до Російської влади, при цьому за вказівками ...здійснюється жорстока розправа» [70, с. 348-349]. Такого роду інформація, у якій достовірні дані перемішались із вигадками, впливала на державну політику. А. Жук та В. Дорошенко взагалі були «улюбленими» персонажами російських спецслужб. Вплив і розмах їх діяльності перебільшувався. Їм часто приписувались найрізноманітніші підривні дії, що вчинялись чи здавались такими у роки війни. Втім, навіть один із «кураторів» СВУ, керівник розвідувальної служби Австро-Угорщини М.Ронге у своїх спогадах зазначив, що і донині (тобто на час написання мемуарів на початку 30-х років) не знає, чи мав СВУ хоч якісь зв'язки в Україні, чи ні [234, с. 71].

Невдовзі, на фоні катастрофічної поразки та «Великого відступу» 1915 р. царський уряд ненадовго послабив свою антиукраїнську політику. Та й у документах спецслужб уже не було колишньої одностайності [239, с. 97]. Вивчення жандармських документів дає нам підстави стверджувати, що найбільшою небезпекою урядові кола вважали об'єднання галицьких і наддніпрянських українців, відхід українського руху від австрофільства.

Цікавими є свідчення русофіла-священника Гаврила Гнатишака, котрі він дав після приїзду в Росію. У краківській тюрмі у нього була бесіда з одним із діячів українського руху, котрий потрапив туди випадково. Повернувшись до Росії, він намалював картину глобальної «української змови», що охопила усі прошарки суспільства [239, с. 97-98]. Читання цих рядків справляє досить суперечливе враження. Надто вже все це нагадує справи «шпигуна» Мясоєдова, «німецького агента» Леніна і маси їм подібних «справ». В українському русі і справді з'явилась течія, котра вирішила орієнтуватись на Росію, і це стривожило російських правих і їхніх симпатиків в органах влади, вплив яких значною мірою тримався та образі ворога, створеного з українців. Вочевидь, почала готуватись нова афера із вселенською «змовою» проти Росії в найкращих традиціях конспірології. Тільки місце євреїв, масонів і т.д. мали зайняти українці.

Імовірно, урядові кола, у «відповідь» стали готувати не менш масштабну антиукраїнську акцію, що мала на меті остаточну ліквідацію цього руху. На вістрі наступу стали жандармські і адміністративні органи Полтавської губернії, що у той час розглядалась, як центр українофільства в імперії. Найбільш ґрунтовною, тут можна вважати сумнозвісну записку полтавського губернатора Багговута [259].

Та єдності в імперських колах вже не було. Більш ліберальну позицію стали займати військові керівники. А з огляду на те, що єдиного правового поля в імперії вже не існувало (уся країна була поділена на прифронтову зону, де влада (у т.ч. і правова база) зосереджувалась у руках генералітету, і тилову, що й надалі управлялась Радою міністрів), військові змогли істотно впливати і на національну політику. Особливо, у межах Південно-Західного фронту, новий командувач яким – О. Брусілов запропонував спростити порядок управління окупованими територіями та усунути з управлінських питань будь-яку політику. Релігійні, шкільні й інші питання пропонувалося відкласти на після війни. На цьому ґрунті у командувача виник конфлікт з москвофілами, котрі були усунені від управлінських справ.

За повідомленнями часопису «Украинская жизнь», редактором якого був С.Петлюра, у звільнених та ново захоплених територіях почали відкриватися українські школи [309, с. 111-112]. Про це свідчать і матеріали земських і міських союзів [213]. Брусілов також озвучив ідею щодо створення українських національних збройних формувань у складі російської армії. У січні 1917 р., за його поданням, штаб Верховного головнокомандування видав розпорядження про використання в суді, поряд із російською, усіх місцевих слов'янських мов. Дане рішення певною мірою узаконило офіційний статус української мови.

А високопоставлений чиновник МЗС В. Сватковський у квітні 1916 р, на основі здобутих оперативним шляхом матеріалів підготував аналітичну записку щодо українського руху із конкретними пропозиціями. Після повторного захоплення Галичини він рекомендував зробити управління краєм виключно воєнним до кінця війни, без втручання цивільної адміністрації. У цьому плані бажаними він вважав заяви на користь українців. Вони сприяли б порозумінню із місцевим населенням. Під російським наглядом діяли б українські культурні установи. Передбачався контакт з поміркованими і найменш ворожими до Росії українцями як в Росії, так і в Австро-Угорщині. Сватковський не виключав і можливості української автономії. У висновку зазначалось, що після витіснення австро-німців з Царства Польського і Литви, «де вже введені німцями культурні автономії, можна зберегти головні форми цих автономій, щоб не було протестів населення в європейській пресі і на мирному конгресі» [239, с. 98].

Тим не менше, правлячі кола Російської імперії до останніх днів її існування займали непримиренну позицію щодо українського руху не тільки за австрофільську орієнтацію певної його частини (щодо польських австрофілів ставлення було іншим), а тому, що вважали його загрозою єдності російського народу і цілісності держави.

Висновки до розділу 3

Таким чином, державно-правова політика Російської імперії в Україні протягом другої половини XVIII – початку XIX ст. пройшла істотну

еволюцію – від уніфікаційних дій, загалом, притаманних правовій природі будь-якої імперії, до відверто дискримінаційних кроків проти українців, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації.

Наслідком ліквідації залишків української автономії стала остаточна феодалізація життя та соціальна трансформація суспільного ладу. Усе це потребувало остаточного усунення будь-яких відмінностей українського права та становлення єдиного імперського правового поля, що було досягнуто завдяки кодифікації. Цей правовий простір був розколотий аж у роки Першої світової війни.

Причому, вже у перших наслідках законотворчої діяльності російського уряду можна визначити такі нормативно-правові акти, використання яких призводило до витіснення української мови з культурного життя суспільства на українських етнічних теренах Російської держави. Завершеного вигляду нормативне регулювання цієї дискримінаційної політики набуло протягом 1862-1876 рр.

Політика, спрямована на видалення з культурного простору української мови зумовлювала й культурну імперську політику, що з 80-х років набула характеру нівелювання культурних відмінностей українців та росіян. Втім, такі аспекти скеровувались лише підзаконними нормативними актами. До того ж, суперечливими і непослідовними.

Релігійна політика базувалася на аномальних, протиправних засадах невизнання права на релігійне самовизначення особи, утилітарне використання релігії, перетворення церкви на знаряддя світської політики.

Правове регулювання діяльності політичних партій пройшло шлях від повного заперечення їх права на існування до легалізації під впливом Першої російської революції. При чому, незалежно від загального спрямування державної політики, поглядів окремих фахівців імперських спецслужб, що пропонували відмежовувати опозиційні рухи від революційних, українські

партії завжди рахувались серед найбільш небезпечних для цілісності держави, незалежно від їхньої дійсної чи задекларованої мети.

Свого апогею антиукраїнська політика Російської імперії сягнула у роки Першої світової війни, коли було запроваджено так зване надзвичайне законодавство, що ігнорувало вже усталені погляди на право, розділено єдине правове поле на сферу дій прифронтового законодавства та, власне, загальноімперського.

ВИСНОВКИ

Дисертація виконує важливе й актуальне наукове і практичне завдання, яке полягає у дослідженні нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.). Конкретні результати дослідження сформовано у висновках до розділів дисертації, а узагальнено вони відповідають меті й завданням цього дослідження та зводяться до таких положень:

1. Нормативним підґрунтям, яким було закладено основи політики російської імперії по відношенню до України у XVIII ст., стали гетьманські статі другої половини XVII ст., що в своїй більшості фактично являли собою договори, які підписувалися українською стороною під тиском царату. Суттєво вплинуло на механізм підпорядкування українських органів управління загальноімперським створення за царським наказом першої, а згодом і другої Малоросійських колегій – органів, які було створено для фактичного управління царатом українськими землями, які входили на той час до складу Російської імперії «у ручному режимі». У першій половині XVIII ст. імперський уряд взяв за мету домогтися зближення, суттєвого підпорядкування власне українського законодавства загальноімперському, а в більш віддаленій перспективі й цілковитої уніфікації правової системи України-Гетьманщини з російською державою. З цією метою в 1728 р. було створено кодифікаційну комісію. Указами уряду Російської імперії 1728 і 1734 рр. їй надавався статус державного органу, а її роботі придано характеру офіційної систематизації чинного законодавства в Гетьманщині у формі кодифікації. З іншого боку, необхідність проведення кодифікаційних робіт було об'єктивно зумовлено усім соціально-економічним і політичним розвитком Лівобережної України адже потребували перегляду правові норми, котрі збереглися ще від доби Речі Посполитої, які на цей час були вже доволі застарілими та не відповідали реально існуючим суспільним відносинам. Нові норми, що поставали в ході кодифікації, базувалися, з

одного боку, на постулатах абсолютизму з його раціональністю та суспільною доцільністю, а, з другого боку, на збережених формалістичних засадах (казуїстика, ясність і зрозумілість). З приєднанням українських земель до складу монархії поступово утверджувалися загальноімперські норми цивільного, цивільно-процесуального, кримінального і кримінально-процесуального права.

2. Конкретизовано, що державно-правова політика Російської імперії в Україні протягом другої половини XVIII – початку XIX ст. пройшла істотну еволюцію – від уніфікаційних дій, загалом, притаманних правовій природі будь-якої імперії, до відверто дискримінаційних кроків проти українців, зумовлених шовіністичним спрямуванням, що супроводжував процес становлення політичної російської нації

3. В розвитку нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях можна виокремити два етапи. Перший хронологічно приблизно охоплює перші три чверті XVIII ст. і може бути охарактеризований як етап остаточного визначення вектору політики Московської держави (Російської імперії) щодо українських земель та її нормативного закріплення, розбудови організаційних засад. Другий (кінець XVIII – початок XX ст.) характеризується еволюцією нормативно-правового закріплення російської імперської політики на українських землях, яка виявлялася у правовому забезпеченні інтересів Російської імперії в перебігу кодифікації українського права, розвитку правових основ мовної, культурної та релігійної політики Російської імперії на українських землях, протидії діяльності українських партій та громадських організацій.

4. Наслідком ліквідації залишків української автономії стала остаточна феодалізація життя та соціальна трансформація суспільного ладу. Усе це потребувало остаточного усунення будь-яких відмінностей українського права та становлення єдиного імперського правового поля, що було досягнуто завдяки кодифікації. Цей правовий простір був розколотий аж у роки Першої світової війни.

5. Вже у перших наслідках законотворчої діяльності російського уряду можна визначити такі нормативно-правові акти, використання яких призводило до витіснення української мови з культурного життя суспільства на українських етнічних теренах Російської держави. Завершеного вигляду нормативне регулювання цієї дискримінаційної політики набуло протягом 1862-1876 рр.

6. Політика, спрямована на видалення з культурного простору української мови зумовлювала й культурну імперську політику, що з 80-х років набула характеру нівелювання культурних відмінностей українців та росіян. Втім, такі аспекти скеровувались лише підзаконними нормативними актами. До того ж, суперечливими і непослідовними.

7. Релігійна політика базувалася на аномальних, протиправних засадах невизнання права на релігійне самовизначення особи, утилітарне використання релігії, перетворення церкви на знаряддя світської політики.

8. Встановлено, що правове регулювання діяльності політичних партій пройшло шлях від повного заперечення їх права на існування до легалізації під впливом Першої російської революції. При чому, незалежно від загального спрямування державної політики, поглядів окремих фахівців імперських спецслужб, що пропонували відмежовувати опозиційні рухи від революційних, українські партії завжди рахувались серед найбільш небезпечних для цілісності держави, незалежно від їхньої дійсної чи задекларованої мети.

9. З'ясовано, що свого апогею антиукраїнська політика Російської імперії сягнула у роки Першої світової війни, коли було запроваджено так зване надзвичайне законодавство, що ігнорувало вже усталені погляди на право, розділено єдине правове поле на сферу дій прифронтового законодавства та, власне, загальноімперського.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аванесова Г.А., Астафьева О.Н. Национальная культура и культурная политика в Российской империи и СССР. *Ярославский педагогический вестник*. 2015. № 4. С.205-215.
2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 1: 1361-1598. Санкт-Петербург: Тип. Э. Прана, 1863. 301, 15 с.
3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 4: 1657-1659. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1863. 7, 276 с.
4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 7: 1657-1663, 1668-1669. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1872. VI, 10, 398 с.
5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 8: 1648-1657. Санкт-Петербург: Тип. В.В. Пратц, 1873. 10, 400, 23 с.
6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 9: 1668-1672. Санкт-Петербург: Тип. М. Эттингера, 1877. [6] с., 26, 988 стб., 24 с.
7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные Археографическою комиссиею. В 15 т. Т. 13: 1677-1678. Санкт-Петербург: Тип. М. Котомина и К, 1884. [6] с., 14, 766 стб., 18 с.
8. Александровский И.С. «Украинский вопрос» в культурном пространстве Российской империи первой половины XIX в. Дисс... канд. культурол. наук. Спец. 24.00.01 – Теория и история культуры (культурология). Москва, 2019. 170 с.
9. Антология мировой политической мысли. В 5-ти т. Т.4: Политическая мысль в России: вторая половина XIX -XX в. / Сост. З. Зотова, Е. Петренко Москва: Мысль, 1997. 830с.

10. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини. Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, [1912]. XXII, 234 с.
11. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. : [монографія]. Київ: Наукова думка, 1969. 222 с.
12. Апанович О. Ще одне джерело з історії України XVIII ст. *Наука і культура. Україна: Щорічник*. Вип. 23. Київ: Тов. «Знання», 1989. С. 213-231.
13. Аркас М. Історія України-Русі / вступ. слово і комент. В.Г. Сарбея. Київ: Вища школа, 1990. 456 с.
14. Багалій Д. Історія Слобідської України Харків: Основа, 1991. 256 с.
15. Бандурка О.М., Ярмиш О.Н., Греченко В.А. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. - 1917 р.) : [монографія]. Харків: Золота миля, 2012. 616 с.
16. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. 656 с.
17. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории . В 2 ч. Ч. 1 : 1649-1687. Москва: Унив. тип. 1858. IV, [2], 340 с.
18. Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории . В 2 ч. Ч. 2 : 1691-1722. Москва: Унив. тип. 1859. 346 с.
19. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII–XVIII вв. Харьков: Тип. и литогр. М. Зильберберг и с-вья, 1909. 245 с.
20. Баскаков А.Я., Туленков Н.В. Методология научного исследования: учебное пособие. Киев: МАУП, 2004. 216 с.
21. Батурич П. С. Записки. 1780-1798. *Голос минувшого*. 1918. № 4-6. С.173-210.
22. Батуркин А. Вероисповедная политика Российской империи во второй половине XIX в. *Власть*. 2009. №2. С.75-80.
23. Безрук Т.В. Історико-правові засади організації та функціонування Малоросійської колегії в Гетьманщині (1722-1727 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип.

- 28 (1). С. 10-14.
24. Беликов В. Деятельность московского митрополита Филарета по отношению к расколу. Казань: Типо-литогр. Имп. ун-та, 1895. 564, X, IV с.
 25. Белинский В.Г. Литературная хроника. *Белинский В.Г. Полн. собр. соч.* Т. 2. Москва: АН СССР, 1953. С. 344-357.
 26. Бернадський Б.В. «Справа» митрополита Шептицького. *Jurnalul juridic national: Teorie si Practica*. 2018. №5 (33). S. 5-9.
 27. Бернадський Б.В. Шпигунські пристрасті навколо української національної ідеї. *Трансформація української національної ідеї* / упоряд. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. С. 319-341.
 28. Блументаль Ф. Буржуазная политработа в мировую войну. 1914-1918. *Обработка общественного мнения*. Москва-Ленинград: Гос. изд-во отдела воен. лит., 1928. С. 33-38.
 29. Бовуа Д. *Шляхтич, кріпак і ревізор: польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)* / пер. З. Борисюк. Київ: Інтел, 1996. 415 с.
 30. Богущька А.Л. Особливості етноконфесійних трансформацій у Правобережній Україні наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. *Матеріали XVIII Міжн. наук.-практ. інтернет-конф. «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах СНД»*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 99-101.
 31. Бойко І.Й. Держава та право Гетьманщини. Львів: Світ, 2000. 465 с.
 32. Бойко І.Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.). Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. 903 с.
 33. Бойко І.Й. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. *Право України*. 1999. № 3. С. 88-90.

34. Бойко І.Й. Цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів, 1999. 25 с.
35. Бондарук Т.І., Самойленко О.О. Ткач Аркадій Петрович. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ: Видавн. дім «Юридична книга», 2003. С. 451-453.
36. Борисенко В. Курс української історії : з найдавніших часів до ХХ ст. : навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. Вид. 2-ге. Київ: Либідь, 1998. 614 с.
37. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2005. 367 с.
38. Бублик Л. Мовна політика як складова національної політики держави: міжнародний аспект. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2015/Bublyk_Movna_polityka.htm
39. Буравський О. Римо-католицька церква в контексті міжконфесійних відносин у Правобережній Україні в 30 – 50-х рр. ХІХ ст. *Наукові записки Волинського національного університету ім. Л. Українки. Історичні студії.* 2008. Вип. 15. С. 16-24. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44076/2010_55_8.pdf?sequence=1
40. Бурдін М.Ю. Земельні відносини в Україні: історико-правовий дискурс : монографія. Харків : ТОВ Панов А.М., 2016. 378 с.
41. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: структура і видозміни російського слов'янофільства / пер. В. Моренець. Київ: Основи, 1998. 710 с.
42. Василенко М.П. «Права, по которым судится малоросийский народ», як джерело до історії державного права України ХVІІІ віку. *Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З*

нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності (ВУАН. Зб. іст.-філолог. відділу. № 76). Київ, 1928. Т. 1. С. 245-252.

43. Василенко М.П. «Права, по котрым судится малоросійський народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 136-143.
44. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права. Т. 1. (Зб. соціально-економічного відділу. № 11). Київ, 1929. LXIII, 336 с.
45. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 5 т. Т.1. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1880. X, 486, СІІ, XX с.
46. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. Т. 2 : Повествования летописная о малороссийских и иных отчасти поведениях собранная и здесь описанная. Киев: Лито-тип. заведения И. Вальнера, 1851. 612, XVII, III с.
47. Винар Л. Андрій Войнаровський: історичний нарис. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1962. 127 с.
48. Винар Л. Молдавська концепція Богдана Хмельницького в роках 1648-1653. *Розбудова Держави*. 1957. Ч. 21. С. 1-8. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Vynar_Liubomyr/Moldavska_kontseptsiia_Bohdana_Khmelnyskoho_v_rokakh_1648-1653/
49. Винар Л. Олександр Оглоблин, як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби. *Український історик*. 1989. № 4. С. 44-49.
50. Винар Л. Проблема зв'язків Англії з Україною за часів гетьманування Богдана Хмельницького. 1648-1657: історична студія. Лондон: Українська видавнича спілка, 1960. 21 с.
51. Витте С.Ю. Воспоминания. В 2 т. Т.1: Царствование Николая II. Берлин: Слово, 1923. 510 с.
52. Вишленкова Е. А. Заботясь о душах подданных: религиозная политика в

- России первой четверти XIX в. Саратов: Изд. Саратовского у-та, 2002. 444 с.
53. Віслобоков К.А. Деякі аспекти правової системи Гетьманщини і невідомий список нормативної збірки XVIII століття. *Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. В 2 т. Т. 2. Київ-Львів, 2004. С. 351-376.
 54. Вовк О.Б. «Права, по которым судится малороссийский народ» 1743 р. До 270-ї річниці створення українського кодексу «Прав, за якими судиться малоросійський народ» URL: http://cdiak.archives.gov.ua/v_270_rokiv_vid_stvorennia_kodeksu.php
 55. *Вопрос о малороссийском говоре относительно штундизма. Волынские епархиальные ведомости. 1881. Ч. 6 (неоф.). С. 176-183.*
 56. Воскресенский Н.А. Законодательные акты Петра I. В 3 т. Т. 1. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1945. 602 с.
 57. Всеподданнейшие донесения и письма графа П.А.Румянцева-Задунайского разных годов. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. 1876. Т.2. Отд. II. С.241-296.
 58. Гавдида Н., Назаревич Л. Лінгвоцид як форма мовної політики. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство*. 2014. Вип. 2 (24). С. 76-79.
 59. Гавриленко О.А. Генеза паспортної системи Російської імперії в Україні (XVIII – поч. XX ст.). *Право та державне управління*. 2012. №2 (7). С. 9-13.
 60. Гавриленко О.А. Правова політика Російської імперії щодо римо-католицької церкви в українських губерніях наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2019. Вип. 28. С. 19-25.

61. Гавриленко О.А. Розвідувально-підбивна доктрина давньоіндійської держави Маур'їв у політико-правовому трактаті Каутільї «Артхашастра». *Право і суспільство*. 2014. № 6.1(2). С. 7-12.
62. Гавриленко О.А., Логвиненко І.А., Новікова Л.В. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право». Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 348 с.
63. Газін В.В. Переяславська наступальна операція: московська політика стосовно козацької України в 1654-1659 рр. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2012. Т. 22. С. 246-264.
64. Галь Б.О. До історії створення Другої Малоросійської Колегії. *Січеславський альманах*. 2008. № 3. С. 73-83.
65. Гармиза В. Подготовка земской реформы 1864 года. Москва: Изд-во МГУ, 1957. 264 с.
66. Гаухман М. Російська національна політика щодо польського питання на Правобережній Україні (1905–1914 рр.). *Волинські історичні записки: збірник наукових праць*. 2010. Т. 5. С. 32–37.
67. Гаухман М.В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі. *Дриновський збірник*. 2011. № 4. С.141-150.
68. Геворкян А. Историческое воззрение Н.Я. Данилевского. *Философские науки*. 2004. № 6. С. 92-99.
69. Гермайзе О. 25-ліття Революційної Української Партії (РУП). *Життя й революція*. 1925. № 3. С. 20-24.
70. Гермайзе О. Матеріали до історії українського руху за світової війни. *Український археографічний збірник*. Т.1. Київ, 1926. С. 346-395.
71. Гермайзе О. Нариси історії революційного руху на Україні. Київ: Книгоспілка, 1926. 388 с.

72. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види : монографія. Харків: Право, 2012. 192 с.
73. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.). Київ: Укр. письменник, 2014. 496 с.
74. Гнатюк Г. М. Російсько-українські літературно-мовні зв'язки в другій пол. ХVІІІ – першій чверті ХІХ ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 41 с.
75. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. 539 с.
76. Головка О.М. Адміністративні органи в губернському місті Російської імперії на початку ХХ століття (на прикладі м. Харкова). *Форум права*. 2011. № 1. С. 220–226
77. Головка О.М. Участь адміністративно-поліцейського апарату, органів самоврядування в управлінні державними фінансами Російської імперії на українських землях (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) : монографія. Харків: СІМ, 2005. 176 с.
78. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.): історико-правове дослідження: монографія. Харків: СІМ, 2005. 448 с.
79. Горизонтов Л. Е. «Большая русская нация» в имперской и региональной стратегии самодержавия. *Пространство власти: Исторический опыт России и вызовы современности*. Москва, 2001. С.129-150.
80. Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. Київ: Критика, 2007. 462 с.
81. Горобець В.М. Гадяцький договір 1658 р. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* Київ: Наукова думка, 2004. С. 43.
82. Горобець В.М. Ліквідація автономії Гетьманату Катериною ІІ як синтез традиціоналізму російської правлячої династії та новаторства української політики. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3 т. Т. 1: Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.*

- Українські проекти в Російській імперії*. Київ: Наукова думка, 2004. С. 236-239.
83. Горобець В.М. Малоросійська колегія та реформа державного устрою України: 1722–1727 рр.: дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.02 – Всесвітня історія. Київ, 1993. 231 с.
84. Горобець В.М. До питання про еволюцію гетьманської влади в Україні у першій третині XVIII ст. *Український історичний журнал*. 1993. № 3. С. 70-72.
85. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи. *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 22-43.
86. Гошовська В. А. Мовна політика в Україні: навч.-метод. матеріали / уклад.: А. В. Фоменко, Ю. В. Стрілецька. Київ: НАДУ, 2013. 36 с.
87. Градовский А.Д. Начала русского государственного права. *Собрание сочинений*. Т.7. Ч. 1: О государственном устройстве. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1907. 389, I-XС с.
88. Грамота царя Алексея Михайловича гетману Б.М. Хмельницькому о рассылке «прелестных листов» в украинских пограничных городах по указу польского короля Яна Казимира, с призывом к сохранению верности присяге. 1654 г., апрель. *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654-1764 гг.: сборник документов. Т. 1: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654-1657 гг.* Москва: Древлехранилище, 2017. С. 80-82.
89. Грамота, данная Запорожскому войску на избрание нового гетмана на место изменившего России гетмана Мазепы, с обнадеживанием подтвердить оному войску прежние права его и привилегии. 1 ноября 1708 г. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. : [Собр. 1: по 12 декабря 1825 г.]. Т. 5.* Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. № 2210.

90. Грицак Я. Нариси з історії України. Формування української модерної нації XIX – XX століття. Київ: Генеза, 2000. 656 с.
91. Гриценко П. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847-1914)*. Зб. док. і мат. / відп. ред. І. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. XXXIX-LII.
92. Грушевський М. Памяти Ол. Лазаревського. *Записки НТШ*. Львів, 1902. Т. 47. С. 4-5.
93. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Знання України, 1991. 240 с.
94. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. IX-2. Київ: Наукова думка, 1997. 776 с.
95. Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. X. Київ: Наукова думка, 1998. 408 с.
96. Гундорова Т. «Внутрішня колонізація» – повторна колонізація. *Критика*. 2011. № 7/8. С. 23-26.
97. Гунчак Т. Україна: Перша половина XX століття: Нариси політичної історії. Київ: Либідь, 1993. 288 с.
98. Гуржій І.О. Повстання селян в Турбаях (1789–1793). Київ: Вид-во АН УРСР, 1950. 141 с.
99. Гуржій О. І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). Київ: Інститут історії АН України, 1994. 48 с.
100. Гуцул Л., Гуцул О. Мовна політика Російського уряду в другій половині XVIII століття. *Наукові записки РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. Серія: філологічні науки (мовознавство)*. 2016. Вип.145. С. 24-28.
101. Даудов А.Х. Особенности национальной политики Российской империи URL: <http://daudov.blogspot.ru/2013/01/24.html>
102. Джунковский В.Ф. Воспоминания URL: http://az.lib.ru/d/dzhunkowskij_w_f/text_0010.shtml

103. До історії указу 1876 року про заборону українського письменства. *Україна: науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал*. 1907. Т. 2. № 5. С. 135-151.
104. Добротин Г.П. Закон и свобода совести в отношении к лжеучению и расколу. Киев: [Б.в.], 1896. 95 с.
105. Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. 532 с.
106. Его Царского Величества генеральный Регламент или Устав, по которому государственные коллегии, також и все оных приналежащих к ним канцелярий и контор служители, не токмо во внешних и внутренних учреждениях, но и во отправлении своего чина подданейше поступать имеют. Санкт-Петербург: [Б.и.], 1720. URL: <https://kp.rusneb.ru/item/reader/ego-carskogo-velichestva-generalnyi-reglament-ili-ustav-2>
107. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Высшая школа, 1983. 352 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IstGosUch_1983/IstGosUch_1983.pdf
108. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства Просвещения РСФСР, 1960. 396 с.
109. Єрмолаєв В.М. Гетьманські статті. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України*. Харків: Право, 2016. С. 207.
110. Єрмолаєв В.М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні. Харків: Право, 2007. 280 с.
111. Єрмолаєв В.М. Козаченко А.І. Органи влади і управління Української держави (друга половина XVII – XVIII ст.). Харків: Право, 2002. 176 с.
112. Желізняк В. Національна політика Російської імперії на Волині:

- управлінський аспект. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч.1. С. 25-29.
113. *Жизнь Волыни*. 1917. 16 февраля. № 43.
114. Жовтобрюх М.А. Граматики української мови. *Українська мова: енциклопедія*. Київ: Українська енциклопедія, 2000. С. 113.
115. Жолковський К.Е. Права, за якими судиться малоросійський народ. *Юридична енциклопедія. Т. 4. Н-П*. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П.Бажана, 2002. С. 708-710.
116. Журбелюк Г. В. До проблеми кодифікації українського права (короткий аналітичний огляд історії). *Наукові записки НаУКМА . Сер. Юридичні науки*. 2005. Т. 38. С. 33-38.
117. Журбелюк Г. Сторінки розвитку політико-правової культури України. До 200-річчя «Зібрання малоросійських прав». *Київська старовина*. 2007. № 1. С. 44–58.
118. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. Москва: Мысль, 1978. 288 с. URL: http://militera.lib.ru/enc/0/pdf/zayonchkovsky_pa01.pdf
119. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX столетия : политическая реакция 80-х-начала 90-х годов. Москва: Мысль, 1970. 444 с.
120. *Западные окраины Российской империи / ред. М. Долбилов. А. Миллер. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 608 с.*
121. *Записки Українського наукового товариства в Києві. Кн. 3 / ред. М. Грушевський, В. Поротц, К. Михальчук. Київ: Друкарня Першої київської друкарської спілки, 1908. 160 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/view.html?&id=9341>*
122. Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882-1952). Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України; Ліра ЛТД, 2004. 352 с.

123. Иверсен Ю. Б. Медали в честь русских государственных деятелей и частных лиц. Т.1. Санкт-Петербург: Тип. Императорской академии наук, 1880. 379 с.
124. Измозик В. Чёрный кабинет. *Родина*. 2000. № 10. С. 48–54.
125. Іванишин В., Радкевич-Винницький Я. Лінгвоцид. *Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України*. Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1994. С. 21–70.
126. Іванова Л. Дискусія про українську мову в 30–60-х роках ХІХ ст. *Історичний журнал*. 2010. № 1-3. С. 46–62.
127. Ільєнко І.О. В пазурах у двоголового орла: Українство під царським гнітом (1654-1917). Київ: Ярославів Вал, 2004. 228 с.
128. Ордер Першої Малоросійської колегії до Генерального військового суду. 1730 р. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського*. Ф. 8. № 1748 (118). Арк. 1.
129. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
130. Історія держави і права України: практикум: навчальний посібник для курсантів, студентів, слухачів вищих навчальних закладів МВС України / М.Ю. Бурдін, О.А. Гавриленко, І.Д. Коцан, Є.С. Логвиненко, І.А. Логвиненко / Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків: ФОП Бровін О.В., 2017. 444 с.
131. Історія Русів / пер. І. Драча. Київ: Радянський письменник, 1991. 318 с.
132. Історія Української РСР. У 8 т., 9 кн. Т. 3: Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму). Київ: Наукова думка, 1978. 608 с.
133. Історія церкви та релігійної думки в Україні.: Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. У 3 кн. Кн. 3: Кінець ХVІ - середина ХІХ століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. Київ: Либідь, 1994. 335 с.
134. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії. *Київська старовина*. 2001. №5. С. 8-20;

135. Каппелер А. Мала історія України. Київ: К.І.С., 2007. 260 с.
136. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: виникнення, історія, розпад. Львів: Вид-во Католицького українського університету, 2005. 360 с.;
137. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60–90-ті роки ХІХ ст.). Київ: Либідь, 2003. 186 с.
138. Кашарський Ф.В. Організаційно-правові засади діяльності прокуратури в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Дис. ... кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Харків, 2018. 225 с.
139. Кашарський Ф.В. Правові засади реорганізації органів прокуратури в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ століття. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2009. № 841. Вип. 1 (5). С. 187-192.
140. Кашарський Ф.В. Правові основи діяльності прокуратури в українських губерніях Російської імперії в другій половині ХІХ ст. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 1. С. 28-39.
141. Киевская старина. 1891. № 1.
142. Кирило-Мефодієвське товариство. У 3 т. Т. 1. / упоряд. М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. Київ: Наукова думка, 1990. 540 с.
143. Ковальов Є. Київський текст Миколи Костомарова. *Київські історичні студії: науковий журнал*. 2017. № 1 (4). С. 76-81.
144. Ковальченко И.Д. Методы исторического научного исследования. Москва: Наука, 1987. 439 с.
145. Когут З.Є. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
146. Козачок Я.В., Горленко О.Я. Забуттю не підлягає: Микола Костомаров і Кирило-Мефодіївське товариство. Київ: НАУ, 2007. 80 с.

147. Колесник В., Соболев В. Революційна українська партія: під наглядом таємної поліції Російської імперії. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія Історія*. 2006. № 85-86. С.10-14.
148. Андреєва С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії. *Південна Україна XVIII-XIX століття*. Вип. 3. Запоріжжя, 2003. С. 7-34.
149. Колос М.І. Криміналізація зради держави і монарха у «Правах, за якими судиться малоросійський народ». *Юридичний вісник*. 2015. № 1 (34). С. 30-34.
150. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1899. 629 с.
151. Костомаров М.І. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38 с.
152. Костомаров Н. Две русские народности. *Основа*. 1861. № 3. С. 33-80.
153. Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования. Т. 16: Мазепа и мазепинцы. Изд. 2-е. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1885. XIV, 752 с.
154. Костомаров Н.О. О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнорусса. *Київська старовина*. 1992. № 3. С. 53–57.
155. Кострова О.А. Язык, культура, идентичность URL: <http://olgakostrova.narod.ru/articles/lang-culture-identity.pdf>
156. Коцюбинский Д. Русский национализм в начале XX столетия: рождение и гибель идеологии Всероссийского национального союза. Москва: РОССПЭН, 2001. 528 с.
157. Кресін О. В. Нормативно-правове регулювання козацького станового права. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. Т. 2. / редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 160-173.
158. Кривчик Г.Г., Евсеева Г.П., Лысенко Г.И. Реформирование образования на Украине в XIX в. *Профессиональное образование: исторические*

традиции и современность: сб. статей IV Международной научно-практической конференции (Пенза, март 2015). Пенза, 2015. С. 40-49.

159. Крижанівський О.П, Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: в 3-х кн. Кн. 3: Кінець XVI - середина XIX століття. Київ: Либідь, 1994. 334 с.
160. Крисаченко В.С. Історія Криму: Кримське Ханство. Київ: Твім інтер, 2000. 336 с.
161. Кузнецова Е.Н. К истории контрреформ 80-90-х гг. XIX в. в России. Государственно-правовая характеристика: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. Спец. 12.00.01 – Теория и история государства и права. Ленинград, 1977. 18 с.
162. Кулиев Ф.М. Правовое регулирование деятельности конфессий в Российской империи в конце XVIII – начале XX в. *Известия СОИГСИ*. 2015. № 15 (54). С.14-24.
163. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. - Львів: Світ, 1998. - 304 с.
164. Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне. Чернигов: Губ. тип., 1908. 152 с. URL: https://rusneb.ru/catalog/000202_000006_2000188/
165. Лазаревский А. По поводу ста лет от смерти графа П.А. Румянцева. *Киевская старина*. 1896. № 1. С.374-394.
166. Лазаревский А.М. Гетманское представительство при русском дворе. *Киевская старина*. 1883. № 9-10. С. 317-320.
167. Лазаревский А.М. Иван Петрович Забела, знатный войсковой товарищ (1665-1703). *Киевская старина*. 1883. № 7. С. 506-538.
168. Лазаревский А.М. Малороссийские чины и должности и оклады их содержания: два документа (1756-1786). *Киевская старина*. 1883. № 6. С. 381-385.
169. Лазаревский А.М. Украинские юридические акты XVII в. *Черниговские губернские ведомости*. №№ 14-17, 22-24, 31.

170. Лазаревский А.М. Универсал гетмана Скоропадскаго о надаче маетностей значковому товарищу войсковому Тимофею Радичу. *Черниговские губернские ведомости*. 1855. № 3.
171. Левицкий О.І. По судах Гетьманщини: нариси народнього життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. Харків: Рух, 1930. 254 с.
172. Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. Санкт-Петербург, 1904. 540 с.
173. Лемке М.К. Николаевские жандармы и литература. 1826-1855 гг. Санкт-Петербург: Изд-во С.В. Бунина, 1909. 626 с.
174. Липчиу Н.В., Липчиу К.И. Методология научного исследования: учебное пособие. Краснодар: Куб ГАУ, 2013. 290 с.
175. Лурье С. Российская империя как этнокультурный феномен. *Общественные науки и современность*. 1994. № 1. С.56-64.
176. Маркович Я. Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. Издание Александра Марковича. В 2 ч. Ч. 1-2. Москва: Тип. В. Готье, 1859. 402 с.
177. Марченко М.Н. Теория государства и права: учебник. Москва: ТК Велби, Проспект, 2008. 648 с.
178. Матвеева Л.Г. Транзитивність у правовій сфері: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 328 с.
179. Матвеева Т.О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. *Форум права*. 2016. № 2. С.114-123.
180. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / ред. Н.П. Василенко. Чернигов: Изд. ред. Земского сборника Черниговской губернии, 1908. XXX, 709 с.
181. Матях В.М. Українсько-російські відносини другої половини XVII-XVIII ст. (стан дослідження проблеми у вітчизняній історіографії). *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 110-118.

182. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. Київ: ВИНТИ, 1964. 378 с.
183. Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: енциклопедичний довідник / Смолій В.А. та ін. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.
184. Миллер А. Россия и русификация Украины в XIX веке. *Россия-Украина: история взаимоотношений*. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz12.htm>
185. Миллер А. «Украинский вопрос» в Российской империи. Київ: Laugus, 2013. 416 с.
186. Миллер А.И. «Украинской вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. 260 с.
187. Миллер А.И. Империя Романовых и национализм. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.
188. Миллер Д.П. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение казацкой старшины в дворянство. Киев: Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1897. 135 с.
189. Миллюков А. П. Отголоски на политические и литературные явления. Санкт-Петербург 1875. 232 с.
190. Миронов А.С. Основы «Основ». О смыслах государственной культурной политики. *Государственная культурная политика и вызовы времени: аналитический Вестник*. 2015. № 12 (565). С.47-48.
191. Міхновський М. Відкритий лист Революційної Української Партії до міністра внутрішніх справ Сіпягіна. *Українська суспільно-політична думка в XX столітті : док. і матеріали*. Т. 1 / упоряд. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Мюнхен: Сучасність, 1983. С. 73-74.
192. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ: Український письменник, 1993. 413 с.
193. Найближчі відгуки указу 1876 р. про заборону українського письменства. *Україна*. 1907. № 6. С. 249-268.

194. Наріжний С. Розвідування московських посланців на Україні в другій половині XVII віку. Прага : Історико-філологічне товариство в Празі. 22 с.
195. Недзелюк Т.Г. История и методология юридической науки: курс лекций. Новосибирск: Изд-во Сиб АГС, 2016. 102 с.
196. Нелин А.И. Собрание малороссийских прав 1807 г., его содержание и значение: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Специальность 12.00.01 – Теория и история государства и права; история политических и правовых учений. Киев, 1990. 23 с.
197. Ніколайчук Д.О. Київські імперські чиновники: видавнича діяльність М. Грушевського. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3-4. С. 67-76.
198. Об отмене стеснений малорусского печатного слова. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Академии наук, 1905. 100 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/OtmStMalPechSl_1905/OtmStMalPechSl_1905.pdf
199. Об учреждении в Глухове Малороссийской Коллегии и о назначении в оную присутствующим Бригадира Вельяминова. *Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]*. В 45 т. Т. 6. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830. № 4010. С. 681-684.
200. Єрмолаєв В.М. Малоросійська колегія. *Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 1 : Історія держави і права України*. Харків: Право, 2016. С. 473.
201. Об учреждении Малороссийской коллегии. 1764 г. Российский государственный архив древних актов. Ф. 13: Дела о Малороссии. Оп.1. Д. 68. 40 л.
202. Овсієнко О.Ф. Каральні органи царизму. «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Ч. 3. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1999. С. 3-68.

203. Овчинников. А.И. Правовое мышление в герменевтической парадигме. Ростов-на-Дону: Изд-во Рост. ун-та, 2002. 288 с.
204. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: курс читаний в Українському народному університеті. Київ: Абрис, 1991. 272 с.
205. Одинцов М.И. «Вся его работа проникнута крайней враждой по отношению к России». Документы, письма, свидетельства современников об униатском митрополите Галицком Андрее Шептицком. 1914-1917 гг. *Исторические записки*. №2. С.103-128.
206. Окіншевич Л.О. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. *Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права*. Київ, 1929. Вип. 6. С. 253-425. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Okinshevych_Lev/Heneralna_Rada_na_Ukraini-Hetmanschyni_XVII-XVIII_stst/
207. Окіншевич Л.О. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII–XVIII вв. *Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права*. Київ : Друкарня Укр. Акад. Наук. Вип. 2. 1926. XIV, 303, II, [1] с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Okinshevych_Lev/Heneralna_Starshyna_na_Livoberezhnii_Ukraini_XVII-XVIII_vv/
208. Окіншевич Л.О. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. *Записки НТШ*. Т. 157. Праці іст.-філософ. секції. Мюнхен: Заграва, 1948. 230 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Okinshevych_Lev/Zapysky_Tom_157_Okinshevych_L_Znachne_viiskove_tovarystvo_v_Ukraini-Hetmanschyni_XVII-XVIII_st/
209. Окіншевич Л.О. Приказ «Малые России» Московської держави XVII ст. Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. Київ : Друкарня Укр. Акад. Наук. Вип. 1 . 1925. IX, 180, [1] с. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Okinshevych_Lev/Prykaz_Male_Rossyy_Moskovskoi_derzhavy_XVII_st/

210. Охранка: Воспоминания руководителей охранных отделений. В 2 т. / вступ. статья, подгот. текста и комент. З.И. Перегудовой. Москва: Новое литературное обозрение, 2004. Т.1. 512 с. Т.2. 600 с.
211. Падох Я. Лев Окіншевич – видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. Нью-Йорк–Мюнхен: [б.в.], 1985. 40 с.
212. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен : Молоде життя, 1951. 133 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/12940-padoh-ya-naris-istoriyi-ukrayinskogo-karnogo-prava/>
213. Пампура М.В. Правова регламентація фінансових повноважень органів земського самоврядування в українських губерніях Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Вісник ХНУВС*. 2011. № 4 (55). С. 45-51.
214. Памятники русского права. Вып. 3. Памятники права периода образования Русского централизованного государства. XIV-XV вв. / под ред. Л.В. Черепнина. Москва: Гос. издат. юрид. лит., 1955. 527 с.
215. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII ст. (1748-1782). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 179 с.
216. Перегудова З.И. Политический сыск России (1880–1917 гг.). Москва: РОССПЭН, 2000. 483 с.
217. Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. Санкт-Петербург, 1805. № 10. С. 215–224.
218. Петрик А. Андрій Яковлів (1872–1955): Нарис життя та діяльності. Український історичний збірник. Вип. 14. 2011. С. 261-270. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/100728/28-Petryk.pdf?sequence=1>

219. Петрик А. Українсько-російські відносини часів гетьманування Івана Виговського у висвітленні Андрія Яковліва. *Південний архів. Серія: Історичні науки*. 2010. Вип. 31–32. С. 62–73.
220. Петрик А.М. Реалізація інкорпораційних планів Росії щодо Гетьманщини в першій половині XVIII століття у висвітленні А.І. Яковліва. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Серія : *Історія*. 2011. Т. 147. Вип. 134. С. 79-85.
221. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. Харків: КСД, 2018. 400 с.
222. Поліщук Ю.М. Мовна політика російської влади в Україні (кінець XVIII – середина XIX ст.). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2015. Вип. 5-6. С. 218-240.
223. Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. 432 с.
224. Полное собрание законов Российской империи. [Собрание 1-е. С 1649 по 12 декабря 1825 г.]. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830.
225. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. канцелярии, 1830-1885.
226. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е : [с 1-го марта 1881 г.]. Санкт-Петербург: Гос. тип., 1885-1916.
227. Посохов С.И., Ярмыш А.Н. Губернаторы и генерал-губернаторы: Харьковский биографический словарь. Харьков: Акта, 1996. 213 с.
228. Права, за якими судиться малоросійський народ / відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко; упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков. Київ: АТ «Книга», 1997. 548 с.
229. Прокофьев В.А. Желябов. Москва: Молодая гвардия, 1965. 217 с.

230. Прус В.З. Джерела права Лівобережної України першої половини XVIII століття. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2009. 23 с.
231. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века: некоторые вопросы социально-экономического и общественно-политического развития. Киев: Вища школа, 1988. 140 с.
232. Радевич-Винницький Я.К. Лінгвоцид як предмет українознавства. *Збірник наукових праць НДІУ*. 2011. Т. IX. С. 57-58.
233. Риш А. Очерки по истории «Спилки». *Летопись революции*. 1925. №. 2. С. 125-173; № 3. С. 77-107.
234. Ронге М. Разведка и контрразведка / пер. с нем. Київ: Синто, 1993. 240 с.
235. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. Т. 3: Акты Земских соборов. Москва: Юридическая литература, 1985. 512 с.
236. Россіхін В.В. Роль та місце пенітенціарних установ в радянській моделі державності України : автореф. дис. ... доктор юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2016. 40 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/283/browse?type=author&value=%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%B8%D0%BD%2C+%D0%92.+%D0%92>.
237. Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Київ, 2002. 20 с.
238. Русское православие: вехи истории / науч. ред. А.И. Клебанов. Москва: Мысль, 1989. 719 с.
239. Савченко В.Н. Восточная Галиция в 1916-1920 годах (этнополитическая ситуация в крае). *Отечественная история*. 2004. №2. С. 96-113.
240. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. Харків-Київ: Держвидав України, 1930. 430 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_ZabKoz_1876/e_dzherela_ZabKoz

_1876.pdf

241. Самойленко О.О., Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Вид. дім «Юридична книга», 2003. С. 23-28.
242. Сарнацький О.П. Керівництво Департаментом поліції Російської імперії жандармськими підрозділами в Україні в їхній боротьбі з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини та їх прихильників (кінець ХІХ ст. – 1907 р.). *Гілея*. 2010. Вип. 42 (12). С. 22-23.
243. Сарнацький О.П. Російський самодержавний апарат та українські політичні партії (1900–1917 рр.). Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 41 с.
244. Сарнацький О.П. Ставлення та дії верхівки Російської імперії щодо українських політичних партій у Наддніпрянщині наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 24-38.
245. Сарнацький О.П. Ставлення царської прокуратури та суду щодо діяльності членів УСДРП Чернігівщини в умовах Першої російської революції. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. 2004. Вип. 18. С. 76-80.
246. Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900-1917 рр.): монографія. Запоріжжя: ЗНТУ, 2006. 709 с.
247. Скальковский А. Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763). *Киевская старина*. № 2. 1886. С. 334-335.
248. Сарнацький О.П., Кузьменко В.В. Використання політичною поліцією царизму перлюстрації для боротьби з діяльністю українських політичних партій Наддніпрянщини. *Проблеми політичної історії України*. 2011. Вип.6. С. 31-41.
249. Сборник действующих и руководственных церковных и церковно-гражданских постановлений по ведомству православного исповедания.

- Т. 1 / сост. Т. Барсов. Санкт-Петербург, 1885. XX, 663, CLXXVIII с.
250. Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург, 1871. Т. 7: Бумаги императрицы Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве Министерства иностранных дел. Ч.1. XXXVI, 417 с.
251. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Т. 4: Царствование императора Александра II, 1865-1870. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1871. 1752 стб.
252. Сватиков С.Г. Русский политический сыск за границей (по документам Парижского архива заграничной агентуры Департамента полиции). Ростов-на-Дону: Первое паевое рабоч. т-во печат. дела. 76 с.
253. Свод законов Российской империи. Все 16 томов со всеми относящимися к ним продолжениями в одной книге / под ред. А.Ф. Волкова, Ю.Д. Филипова. Санкт-Петербург: Т-во «Общественная польза», 1900. 5860 стб.
254. Свод законов Российской империи. Т. 1: Основные законы и учреждения государственные. Ч. 1. / ред. А.А. Добровольский. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1906.
255. Свод Законов Российской империи. Т. 11: Учреждения и уставы кредитных установлений, учреждения и уставы торговые, постановления о фабричной, заводской и ремесленной промышленности. Ч. 1. / ред. А.А. Добровольский. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1911. 1429 с.
256. Свод Законов Российской империи. Т. 14: Уставы о паспортах и беглых, о предупреждении и пресечении преступлений, о содержащихся под стражей и о ссыльных. Санкт-Петербург: Тип. М.М. Стасюлевича, 1890. 1228 с.
257. Свод Законов Российской империи. Т. 4: Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных; Законы о раскольниках и сектантах (с разъяснениями Св.

- Правит. Синода и Сената). Санкт-Петербург, 1897. 97 с.
258. Сводка № 1 агентурных сведений об организации шпионажа в Австрии против России по данным Контрразведывательного Отделения Штаба Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта к 1 сентября 1915 г. ГАРФ. Ф. 102. Оп. 316. 1915 г. Д. 39. Л. 1-128.
259. Секретный донос полтавского губернатора Багговута *министру внутренних дел об украинском движении и мерах борьбы с ним*. Полтава: [Б.и.], 1917. 11 с.
260. Сенатский архив. Т. 14. Санкт-Петербург, 1910. 562 с.
261. Сініцький А.Ц. Українська мова та національне відродження України. *Гілея*. 2011. № 48. С.120-126.
262. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.
263. Скабичевский А.М. Очерки истории русской цензуры (1700-1863 г.). Санкт-Петербург: Ф. Павленков, 1892. 495 с. URL: https://imwerden.de/pdf/skabichevsky_ocherki_istorii_russkoj_tsensury_1892_text.pdf
264. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
265. Скитский Б.В. Гетманщина накануне ее падения (очерки быта). Владикавказ: Сердало, 1928. 59 с.
266. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. Одесса: Гос. изд-во Украины, 1922. VIII, 222 с.
267. Слабченко М.Є. Ескізи з історії «Прав, по котрым судится малоросийский народ». [Київ], 1927. 11 с.
268. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост.: К. А. Вислобоков и др. ; отв. ред.: Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. Киев: Наукова думка, 1993. 366 с.

269. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн. XIV. Москва: Наука, 1965. 249 с.
270. Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. Кн. 12: История России с древнейших времен. Т. 23-24 / отв. ред. Копцова В.В. Москва: Голос; Колокол-Пресс, 1998. 732 с.
271. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века. Ленинград: Наука, 1973. 383 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1836960/>
272. Софійчук Г.К. Освіта як один із головних чинників утвердження державності української мови. *Збірник наукових праць НДІУ*. 2006. Т. 9. С. 230-237.
273. Софроненко К.А. Соборное уложение 1649 года – кодекс русского феодального права. Москва: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1958. 59 с.
274. Соціальна риторика та політична вмотивованість реформи устрою Гетьманату 1722 р. *Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х т. Т.1 : Українські проекти в Російській імперії* / Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.
275. Сочинения императрицы Екатерины II: на основании подлинных рукописей и с объяснительными примечаниями академика А.Н. Пыпина. Т. 1-12. Санкт-Петербург, 1901-1907.
276. Спиридович А. Записки жандарма. Харьков, Изд-во «Пролетарий», 1928. URL: <https://booksonline.com.ua/view.php?book=93913>
277. Спиридович А. Революционное движение в России. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург, 1914. 250 с.
278. Статьи Батуриные, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные его и малороссийских старшин подписями. 1664 г. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года : [Собр. 1: по 12 декабря 1825 г.]*. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. № 368.

279. Універсали Івана Мазепи. 1687-1700 / Упоряд. І. Бутич. Київ, 2002. 780 с.
280. Статьи Московские, постановленные с запорожским гетманом и боярином Иваном Брюховецким, укрепленные подписью царя Алексея Михайловича. 22 октября 1665 г. *Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. : [Собр. 1: по 12 декабря 1825 г.]. Т. 1.* Санкт-Петербург : Тип. Второго отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. № 376.
281. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687). Київ-Львів: НТШ, 2004. 1086 с.
282. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Междунар. отношения, 2002. 696 с.
283. Степанчук Ю. Діяльність Другої Малоросійської колегії та українсько-російські взаємини у 60 - 80-х рр. XVIII ст. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць.* 2009. Вип. 3. С. 240-242.
284. Степанчук Ю. Козацька старшина у політичних планах царату у період діяльності Першої Малоросійської колегії в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень.* 2009. Вип. 43. С. 17-23.
285. Стецюк Б.Р. Судові реформи П. Полуботка і Д. Апостола. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 281-288.
286. Стороженко Н. К истории малороссийских козаков и малорусского общественного строя. *Киевская старина.* 1897. № 6. С. 463-465.
287. Стратегия государственной культурной политики на период до 2030 года. URL: <http://static.government.ru/media/files/AsA9RAyYVAJnoBuKgH0qEJA9IxP7f2xm.pdf>
288. Стромилюк Л. Діяльність Української народної партії та її бачення органами політичної поліції Російської імперії. *Наукові записки*

- Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2005. Вип. 1. С. 260–267.*
289. Стромиліук Л. Службовці каральних органів Російської імперії початку ХХ ст. про діячів українських ліберальних. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2005. Вип. 2. С. 109–116.*
290. Стромиліук Л.В. Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 2007. 244 с.
291. Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. *Русская мысль. 1912. Кн.1. С. 65-86.*
292. Струкевич О. Друга Малоросійська колегія та політична автономія України 1768–1780. *Старожитності. 1993. № 7. С. 7-16.*
293. Струкевич О.К. Друга Малоросійська колегія: заснування, компетенція, політико-адміністративний аспект діяльності. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. 255 с.
294. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50–80-х рр. ХVІІІ століття (політико-адміністративний аспект проблеми). Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. 100 с.
295. Субтельний О. Україна. Історія. Київ: Либідь, 1991. 512 с.
296. Судівництво на Україні ХVІІ-ХVІІІ ст. Конспект лекцій, читаних на Одеських учительних курсах в серпні 1918 р. Харків: Союз, 1919. 38 с.
297. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку : монографія / ред. І. Б. Усенко. Київ : Наукова думка, 2014. 501 с.
298. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України. Навчальний посібник. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
299. Тимошенко О. Еволюція РУП: від автономії до самостійності. *Проблеми гуманітарних наук. Серія Історія. 2016. Вип. 38. С. 50-76.*
300. Тимошик М. «К печатанью не должно быть позволено». (До історії

- цензури українського слова). *Урок української*. 2000. №3. С. 10-13.
301. Тімашов В. О. Розвиток інституту прав і свобод людини на території України у XVII – на початку XX століття. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2014. № 1 (72). С. 250-255.
302. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 454-471.
303. Ткач А.П. Історія кодифікації дореволюційного права України. Київ: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 171 с.
304. Ткаченко І. Михайло Грушевський і цензура (1901–1914 роки). *Український археографічний щорічник*. 2007. Вип. 12. С. 207–214.
305. Ткачук, А.П. У боротьбі за права української мови (1900–1907 рр.). Київ: [Б.в.], 2001. 32 с.
306. Томсинов В.А. Грамота на права, вольности и преимущества благородного российского дворянства: её истоки, содержание и значение. *Законодательство императрицы Екатерины II. 1783-1796 годы* / сост. и авт. вступ. статьи В.А. Томсинов. Москва: Зерцало, 2011. С. XI-XL.
307. Топографическое описание Харьковского наместничества. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Київ: Наукова думка 1991. 223 с.
308. «Украинская» болезнь русской нации / сост. М.Б. Смолин. Сборник. Москва: Имперская традиция, 2004. 558 с.
309. Украинские школы в оккупированных местностях. *Украинская жизнь*. 1916. № 10-11. С.111-112.
310. Україна і Росія в історичній ретроспективі. В 3 т. Т.1: Українські проекти в Російській імперії / Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.

311. Україна крізь віки. У 15 т. Т. 9: Національне відродження України / В.Г. Сарбей; ред.: В.А. Смолій. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
312. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упорядн. Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова та ін. Київ: Інститут історії України, 2013. LXII; 810 с.*
313. Українська мова. Енциклопедія / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Вид. друге, випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 832 с.
314. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Кн. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 610 с.
315. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года / издано Н.С. Таганцевым; [сост. и авт. предисл. Н.С. Таганцев]. Изд. 13-е, пересм. и доп. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1908. 959 с.
316. Ульянов Н.И. Происхождение украинского сепаратизма. Москва: ИНДРИК, 1996. 150 с.
317. Усенко І. Б., Вислобоков К. А. Яковлів Андрій Іванович. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ : Довіра, Генеза, 1996. С. 908-909.
318. Усенко І.Б. Левицький Орест Іванович. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т.Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 107-110.
319. Усенко І.Б. Міллер Дмитро Петрович. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т.Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетьманська доба* / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 78-79.
320. Усенко І.Б. Слабченко Михайло Єлисейович. *Антологія української юридичної думки. В. 6 т. Т. 3: Історія держави і права України:*

козацько-гетьманська доба / відп. ред. І.Б. Усенко. Київ : Видавничий дім «Юридична книга», 2003. С. 194-199.

321. Устав о предупреждении и пресечении преступлений : (Св. зак. т. 14, изд. 1857) : доп. и изм. по Продолж. 1863, 1864, 1868, 1869 и 1871 гг. с разъяснениями по Уложению о наказаниях изд. 1866 г. и по Уставу о наказаниях, налагаемых мировыми судьями. Москва : Тип. Т. Рис, 1872. VIII, 159 с.
322. Фабрикант Н. Краткий очерк из истории отношений русских цензурных законов к украинской литературе. *Русская мысль*. 1905. Кн. 3. С. 127-146.
323. Ханнанова А.С. Культурная политика как функция государства. *Вестник ЮУрГУ. Серия: Социально-гуманитарные науки*. 2015, т. 15, № 4. С.62-66.
324. Хитровська Ю.В. Правобережне православне духовенство та український національний рух у ХІХ – на початку ХХ ст. *Інтелігенція і влада: громадсько-політичний науковий збірник. Серія: Історія.* / редкол.: Г. І. Гончарук (гол. ред.) та ін. Одеса: Астропринт, 2008. Вип. 13. С. 15-36.
325. Царская цензура о произведениях украинского писателя И. Франко. *Красный архив*. 1940. № 1 (98). 263-277.
326. ЦДІАК України. Ф. 274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829–1917.
327. Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 году по взгляду на них серба Юрия Крыжанича. Чтения в Императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. Кн. 3. Ч. 5. Москва, 1876. С. 117-120.
328. ЦДІАК України. Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. 1865–1906.
329. ЦДІАК України. Ф. 294. Канцелярія Київського окремого цензора, м. Київ. 1865-1906. оп. 1, спр. 187. Переписка с киевским губернатором

и чиновником особых поручений при губернаторе, киевским губернским правлением и др. учреждениями и лицами о представлении на цензурный просмотр различных книг и об изъятии из книжных магазинов и библиотек запрещенных зданий, об обнаружении а Киевской типографии Корчак-Новицкого книг на украинском языке, напечатанных согласно нормам украинского правописания, и по другим вопросам. 10.01.1886 г. – 29.12. 1889 г. 30 л.

330. ЦДАК України. Ф. 295. Київський тимчасовий комітет у справах друку, м. Київ. 1906–1917.
331. ЦДАК України. Ф. 304 Харківське охоронне відділення, м. Харків. 1902–1906.
332. ЦДАК України. Ф. 304. Оп. 2, Спр. 22. Переписка с Департаментом полиции о перлюстрации писем лиц, принадлежащих к украинской буржуазно-националистической партии «УСДРП». Копия программы, планы и инструкции ЦК УСДРП. 7.02.-3.12. 1906 г. 54 л.
333. Чухліб Т. Козаки і татари: українсько-кримські союзи 1500-1700-х років. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 272 с.
334. ЦДАК України. Ф. 307. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Харківському, Богодухівському, Валківському, Зміївському та Вовчанському повітах Харківської губернії, м. Харків. 1895–1917.
335. ЦДАК України. Ф. 308. Помічник начальника Харківського губернського жандармського управління в Старобільському, Ізюмському та Куп'янському повітах, м. Слов'янськ Харківської губернії. 1907-1917.
336. ЦДАК України. Ф. 318. Київська судова палата, м. Київ. 1880-1919.
337. ЦДАК України. Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916.
338. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 812. Спр. 106. Переписка с Министерством внутренних дел, киевским, подольским и волынским губернаторами о

проверке программ воскресных школ и читалень и закрытии их в Киевской, Подольской и Волынской губерниях. Списки учеников Киевской ежедневной бесплатной школы, Киево-Подольской мужской и Киево-Новостроенской воскресных школ. 20.06.1862 – 11. 02. 1863 гг. 81 л.

339. ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 813. Спр. 672. О политическом стремлении малороссиян. 11.03-23.06 1863 г. 8 л.
340. ЦДАК України. Ф. 51. Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів. 1656–1764.
341. ЦДАК України. Ф. 54. Друга Малоросійська колегія, м. Глухів Ніжинського полку. 1764–1786.
342. ЦДАК України. Ф. 56. Генеральний військовий суд, м. Глухів Ніжинського полку. 1666, 1708–1781.
343. ЦДАК України. Ф. 710. Волинський (Кременецький) лицей, м. Кременець Волинської губернії. 1758–1837.
344. ЦДАК України. Ф. 711. Київська духовна академія, м. Київ. 1817-1919.
345. ЦДАК України. Ф.274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829-1917. Оп.1. Спр.2792. Обзор Департамента полиции об украинском националистическом движении. 1911. 105 арк.
346. ЦДАК України. Ф.274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829-1917. Оп.1. Спр. 2962. Переписка с Департаментом полиции и Киевский охранным отделением о деятельности партий: РСДРП, эсеров, группы анархистов-коммунистов, УСДРП, РУП и других партий и нелегальных организаций; об организации в Париже Международной асоциации «Звезда свободы»; о состоявшемся Международном социалистическом конгрессе в городе Базеле. Копия резолюции Базельского конгресса. 16 января 1912 г. – 18 декабря 1912 г. 30 арк.
347. ЦДАК України. Ф.274. Київське губернське жандармське управління, м. Київ. 1829-1917. Оп.1. Спр.3320. Дело об аресте украинского

буржуазного националиста М.С. Грушевского. 26 ноября 1914 г. – 22 сентября 1915 г. 267 с.

348. ЦДАК України. Ф.304. Харьковское охранное отделение, г. Харьков. 1902-1907 гг. Оп.2. Спр.11. Донесения в Департамент полиции и переписка с Харьковским губернским жандармским управлением о лицах, принадлежащим к украинским националистическим партиям «РУП», «НУП» и др. Об открытии памятника Котляревскому в Полтаве. 8.02. 1903 г. – 8.12. 1904 г. 310 л.
349. ЦДАК України. Ф.318. Оп.1. Спр.1711. Дело по обвинению казаков Здрастуха С.Я., Кирея Д.П. и др. в принадлежности к Конотопской организации украинской буржуазно-националистической партии «УСДРП», составлении и гектографировании воззваний «УСДРП» 3.01.1907 г. – 27.04.1909 г. 60 л.
350. ЦДАК України.Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ. 1827–1916.
351. Центральные учреждения Украины XVII-XVIII ст.: конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г., на украинских курсах для учителей средних школ. Одеса, 1918. 91+III с.
352. Частнонаучные (специально-юридические) методы исследования государства и права. URL: http://studopedia.ru/2_68175_chastnonauchniespetsialno-yuridicheskie-metodi-issledovaniya-gosudarstva-i-prava.html
353. Ченцова В.Г. Синодальное решение 1686 г. о Киевской митрополии. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. 2017. № 2 (68). С. 89–110.
354. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). В 2 т. Т.1. Київ: Темпора, 2004. 428 с.
355. Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1861. Кн. 1. 719 с.
356. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба*

- державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів /* відп. ред. І. Боряк. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2013. С. VII–XXXVII.
357. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2005. 427 с.
358. Шаповал Ю.І., Ажнюк Б.М. Мовна ситуація в Україні: історія й сучасний стан. URL: <http://www.memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/780-dodatok-do-vidkryтого-lystamizhnarodnij-gromadskosti.html>
359. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус. Мюнхен: Сучасність, 1967. 295 с.
360. Шевченко О. В. Правове закріплення російської імперської політики на українських землях у роки Першої світової війни. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичний досвід у правотворчості та державному будівництві» 26 березня 2021 року: програма і тези доповідей /* відп. за випуск І. Б. Усенко, О. М. Головка; Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Київ–Харків, 2021. С. 28.
361. Шевченко О.В. Еволюція правового закріплення мовної політики Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. Вип.4 (79). С.15-26.
362. Шевченко О.В. Ліквідація автономії Гетьманщини наприкінці XVIII століття: транзиція до статусу регіону імперії. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрямки, значення для України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 року).* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 112-114.
363. Шевченко О.В. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. *Захист прав людини:*

національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2018. С. 514-515.

364. Шевченко О.В. Спроба правового закріплення інтересів самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2020. Вип.29. С.67-75.
365. Шевченко О.М. Про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату наприкінці XVII ст. *Український історичний журнал.* 1994. № 1 (394). Січень–лютий. С. 54–61.
366. Шевченко О. В. «Суд і розправа в справах малоросійських»: спроба кодифікації українського права у третій чверті XVIII ст. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації.* 19 квітня 2019 р., м. Харків. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 316-319.
367. Шевченко О. В. Уніфікація державного апарату та права України-Гетьманщини як засіб ліквідації її автономії: історико-правова розвідка. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends: International scientific and development conference: conference proceedings, October 30-31, 2020.* Lublin: Izdevnieciba “Baltia Publishsing”, 2020. P.76-79.
368. Шевченко О. В. Формування політики московської держави щодо українських земель та її нормативне закріплення у середині 50-х – кінці 60-х рр. XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2018. Вип.26. С.180-183.
369. Штомпка П. Социология социальных изменений / пер с англ. В.А. Ядова. Москва: Аспект Пресс, 1996. С. 25-30.
370. Щёголев С. Н. История «украинского» сепаратизма / Сост. М. Смолин. Москва: Имперская традиция, 2004. 472 с.
371. Щербак Н. Асиміляційна політика царизму на Правобережній Україні

- (друга половина XIX століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 55-58.
372. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). Київ: ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.
373. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. Санкт-Петербург, 1888. 248 с.
374. Эйдельман Н.Я. Грань веков. Секретная династия. Москва: Вагриус, 2004. 752 с.
375. Экстренные расходы из сумм Малороссийской коллегии. *Киевская старина*. 1882. № 5. С.312–315.
376. Юшков С.В. История государства и права СССР. В 2 ч. Ч.1. Москва: Гос. изд-во юридической литературы, 1961. 672 с.
377. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 300 с.
378. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. Нью-Йорк: Вид. спілка Ю. Тищенко та А. Білоус, 1954. 126 с.
379. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. *Праці Українського наукового інституту. Серія правнича*. Т. 19. Кн. 3. Варшава, 1934. 178 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9649>
380. Яковлів А.І. Історичні традиції української державности. [Б.м.: Б.в.], 1937. 25 с. URL: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=9594>
381. Яковлів А.І. Московські проекти договірних пунктів з гетьманом Іваном Виговським. Записки НТШ. 1933. Т. 127. 356 с.
382. Яковлів А.І. Український Кодекс 1743 року «Права, по котрым судится малороссийский народ»: його історія, джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен: Заграва, 1949. 210 с.
383. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків: Консум, 2001. 284 с.

384. Ярмиш О.Н. Гавриленко О.А. Одне з «вічних» питань історико-правової реальності: організаційно-правові засади протидії корупції (з вітчизняного досвіду). *Історико-правова реальність у глобальному і регіональному вимірах: матеріали XXVII Міжнародної історико-правової конференції, 20-23 вересня 2012 р., м. Євпаторія. У 2 ч. Ч. 1.* Київ; Сімферополь: СМД, 2012. С. 30-40.
385. Ярмиш О.Н., Бернадський Б.В. Жандарм Феофіл Рожанов та його «Історія». *Вісник Пенітенціарної асоціації України.* 2019. №1 (7). С.77-84.
386. Ярмыш А.Н. Наблюдать неотступно... Административно–полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков. Київ: Юринформ, 1992. 186 с.
387. Ярмыш А.Н. Судебные органы царской России в период империализма (1900-1917 гг.). Київ, 1990. 124 с.
388. Ясь О.В. Україна-Гетьманщина у світлі теорії «єдиного процесу» Михайла Слабченка. *Українська держава другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура.* Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 629-670.
389. Kohut Z. A Gentry Democracy Within an Autocracy: The Politics of Hryhorij Poletyka (1723/25–1784). *Eucharisterion: Essays Presented to Omeljan Pritsak by His Students and Colleagues on His Sixtieth Birthday.* Cambridge, Mass., 1980. P. 507-519.
390. Kohut Z. Ukraine: from Autonomy to Integration (1654-1930's). *Conquest and Coalescence: The Shaping of the State in Modern Europe.* London, 1991. P. 190-214.
391. Matejka J. Poczet krolow i ksiazat polskich. Warszawa: Swiat Ksiazki, 1997. 240 s.
392. Plokhly S. Tsars and Cossacks: A Study in Iconography. Harvard: Ukrainian Research Institute of Harvard University, 2003. 102 p.

393. Ploky S. *Ukraine and Russia: Representations of the Past*. Toronto: University of Toronto Press, 2008. 391 p.
394. Shevchenko O. Legal basis of the cultural and religious policy of the Russian empire in the Ukrainian land. *Visegrad journal of human rights*. 2021. № 1. P. 332-337.
395. Wojcik Z. *Traktat andruszowski 1687 i jego geneza*. Warszawa: Państwowe Wydaw. Naukowe, 1959. 279 s.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Шевченко О. В. Формування політики московської держави щодо українських земель та її нормативне закріплення у середині 50-х – кінці 60-х рр. XVII ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2018. Вип.26. С.180-183.

2. Шевченко О. В. Спроба правового закріплення інтересів самодержавства у перебігу роботи над «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право.* 2020. Вип.29. С.67-75.

3. Шевченко О. В. Еволюція правового закріплення мовної політики Російської імперії на українських землях у XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* 2020. Вип.4 (79). С.15-26.

4. Shevchenko O. Legal basis of the cultural and religious policy of the Russian empire in the Ukrainian land. *Visegrad journal of human rights.* 2021. N1. P.332-337.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Шевченко О.В. Правові засади діяльності першої Малоросійської колегії у контексті україно-російських відносин. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри: XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С.514-517.

2. Шевченко О. В. «Суд і розправа в справах малоросійських»: спроба кодифікації українського права у третій чверті XVIII ст. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації*. 19 квітня 2019 р., м. Харків. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С.316-319.

3. Шевченко О. В. Уніфікація державного апарату та права України-Гетьманщини як засіб ліквідації її автономії: історико-правова розвідка. *Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends: International scientific and development conference: conference proceedings, October 30-31, 2020*. Lublin: Izdevnieciba "Baltia Publishsing", 2020. P.76-79.

4. Шевченко О. В. Правове закріплення російської імперської політики на українських землях у роки Першої світової війни. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичний досвід у правотворчості та державному будівництві» 26 березня 2021 року: Програма і тези доповідей / Відп. за випуск І. Б. Усенко, О. М. Головка; Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Київ – Харків, 2021. 30 с.*

5. Шевченко О. В. Ліквідація автономії Гетьманщини наприкінці XVIII століття: транзиція до статусу регіону імперії. *Регіональна політика ЄС: концепції, напрямки, значення для України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 23 квітня 2021 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 112-114.